

Beschrijving van den aard, de kenmerken en genezing der tusschenpoozende moeraskoortsen in het algemeen, en, in het bijzonder, van die genen, welke in Holland epidemisch heerschen ... / Uit het Hoogduitsch vertaald door J. Houtman. Erste deel.

Contributors

Sebastian, Jacob Friedrich Christian, 1771-1840.
Houtman, J.

Publication/Creation

Amsterdam : R.J. Berntrop, 1816.

Persistent URL

<https://wellcomecollection.org/works/gsneckzp>

License and attribution

This work has been identified as being free of known restrictions under copyright law, including all related and neighbouring rights and is being made available under the Creative Commons, Public Domain Mark.

You can copy, modify, distribute and perform the work, even for commercial purposes, without asking permission.

**wellcome
collection**

Wellcome Collection
183 Euston Road
London NW1 2BE UK
T +44 (0)20 7611 8722
E library@wellcomecollection.org
<https://wellcomecollection.org>

13

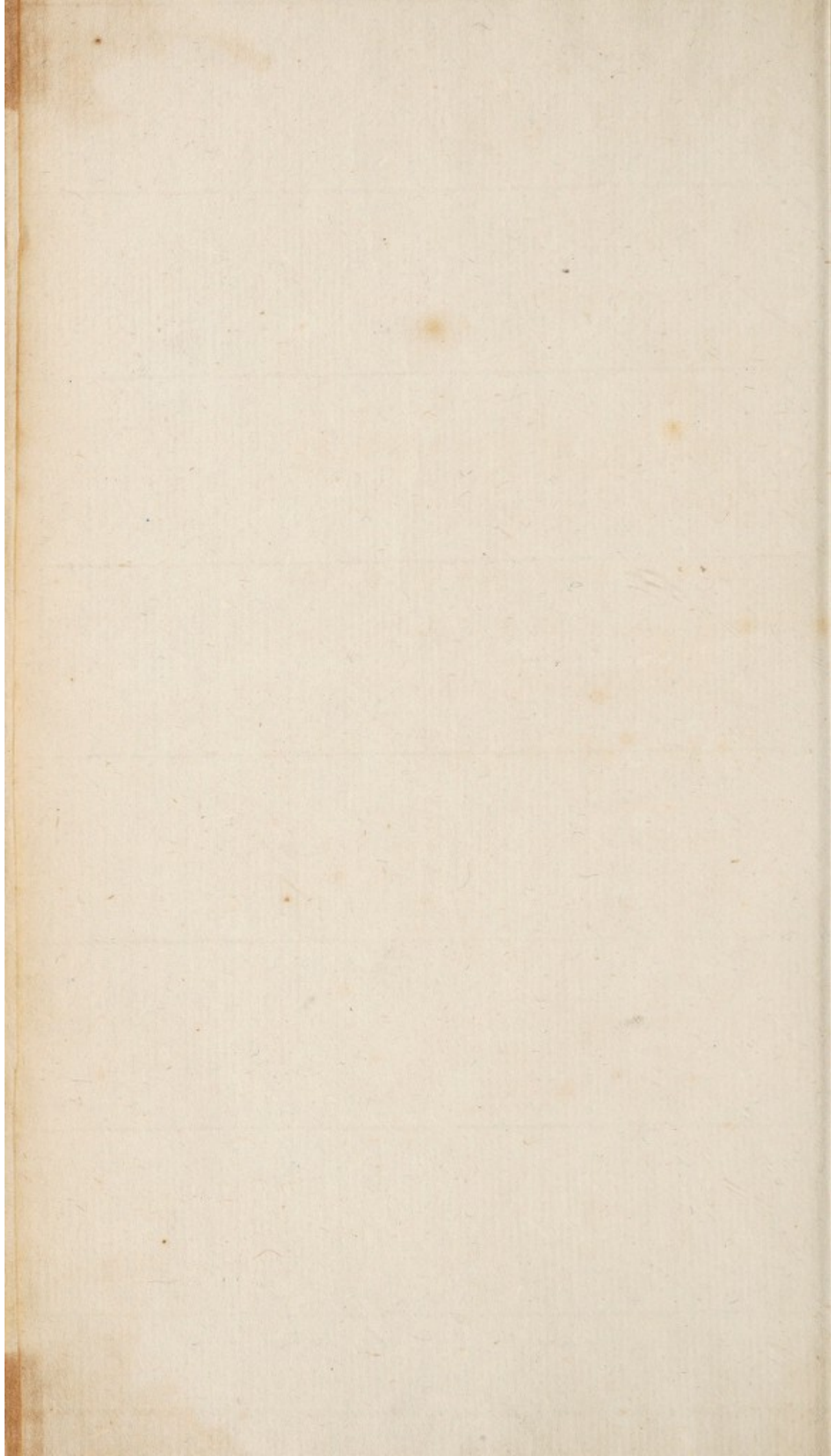
IV. 136 B 4 15 1870

2

Digitized by the Internet Archive
in 2018 with funding from
Wellcome Library

<https://archive.org/details/b29308446>

BESCHRIJVING
VAN DEN
AARD, DE KENMERKEN EN GENEZING
DER
TUSSCHENPOOZENDE
MOERASKOORTSEN.

MOREASKOORTSEN
TUSSENPOORTE
VAN DEN
BESCHRIJVING
AARD, DE KRIMMEREN EN GEESTEN
TOE
MORASKOORTSEN
TUSSENPOORTE

BESCHRIJVING
VAN DEN
AARD, DE KENMERKEN EN GENEZING
DER
TUSSCHENPOOZENDE
MOERASKOORTSEN
IN HET ALGEMEEN,

EN, IN HET BIJZONDER, VAN DIE
GENEN, WELKE IN HOLLAND
EPIDEMISCH HEERSCHEN;

DOOR

F. J. C. SEBASTIAAN,

*Doctor en buitengewoon Hoogleeraar in de Geneeskunde
aan de Univerfiteit te Hoidelberg.*

UIT HET HOOGDUITSCH VERTAALD

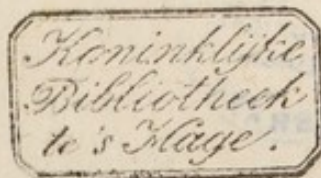
door

J. H O U T M A N,

*Stads Medicinae Doctor te Weesp, Lid van de Provin-
ciale Commisfie van Geneeskundig Onderzoek en Toe-
voorzigt, zitting houdende te Amsterdam, enz. enz.*

E E R S T E D E E L.

Te AMSTERDAM, bij
R. J. BERNTRÖP,
1816.

BESCHRIJVING

VAN DEN

AARD, DE KEMMEREN EN GENEZING

DER

TUSSCHENPOZZENDE

MORRASKOORTSEN

IN HET ALGEMEEN.

IN, IN HET BIJZONDER, VAN DE

ONNEN, WELKE IN HOLLAND

EPIDEMISCH VERSCHIJNT;

DOOR

F. J. C. SEBASTIAAN.

Deze beschrijving is afgeleid van de

en de

UIT HET HOOGDUTSCH VERSTAAT

DOOR

J. B. H. J. VAN DER

Staat Medicaal Doctor te W. G. G. en van de

en de

en de

REKSTEDER

W. VAN DER

J. B. H. J. VAN DER

A A N

DE WELEDELE, ZEER GELEERDE EN ZEER
ERVARENE HEEREN,

GERARDUS VROLIK, M. D.

*Hoogleeraar in de Kruid- Ontleed- Natuur- en Verloskunde
aan de doorluchtige School te Amsterdam; insgelijks
Hoogleeraar der Verloskunde in het St. Pieters
Gasthuis; Lid en Secretaris der Eerste Klasse van
het Koninklijk-Nederlandsche Instituut van Weten-
schappen, Letterkunde en Schoone Kunsten te
Amsterdam; Lid der Koninklijke Akademie
van Wetenschappen en fraaije letteren
te Brusfel, der Commissie tot het ver-
vaardigen eener Pharmacopoea Bel-
gica, enz. enz.*

E N

NICOLAAS WILHEM RAUWENHOFF, M. D.

*Président der Provinciale Commissie van Geneeskundig
Onderzoek en Toeyvoorzigt*

I N

NOORD-HOLLAND;

ZITTING HOUDENDE

te

AMSTERDAM, ENZ. ENZ.

W O R D T

D I T W E R K ,

A L S E E N B E W I J S

V A N V R I E N D S C H A P E N B I J Z O N D E R E

H O O G A C H T I N G ,

O P G E D R A G E N

E N

N I C C O L A A S W I L H E L M R A U V E N H O E F , M . D .

I N

D O O R D E N

V E R T A L E R .

A M S T E R D A M , E X T R A

VOORREDE

VAN DEN SCHRIJVER.

Ik geve bij dezen mijne Waarnemingen en Aanmerkingen *Over de Tusschenpoozende Koortfen* in het licht, en wel bijzonder over die, welke, den Hollanderen eigen, bij de Landing der Engelschen op de Zeeuwfche Eilanden, door de verschrikkelijke sterfte, die zij onder de Engelsche Troepen hebben aangerigt, op nieuw de aandacht der Duitfche Geneesheeren hebben opgewekt. Alhoewel het met voormelde Troepen op het Eiland Walcheren niet zoo erg geweest is, noch zoude geworden zijn, als de toenmalige Fransche Regering openlijk bekend maakte, namelijk, dat, wanneer de Engelschen zich op dat Eiland wilden staanden houden, er aldaar jaarlijks tachtig duizend man zoude moeten omkomen, doordien zij genoodzaakt waren om hun Garnizoen van twintig duizend man viermaal te vernieuwen, en men in het vervolg, gelijk een vermaard Duitsch Schrijver zich, waarlijk zeer oneigenlijk, deswegens uitdrukt, *de Pest, den Koning van Walcheren*, zoude kunnen noemen; zoo was het werkelijk erg genoeg, en de groote sterfte deed waarschijnlijk den Engelschen besluiten, het bezit des Ei-

lands aan de Franschen, wien de bezetting van Vlisfingen bijna eene kleine Armee kostede, over te laten.

Na dit vooraf gezegd te hebben, wensche ik, dat de Lezers, door dit *Resultaat* mijner twintigjarige Praktijk in Holland, en mijner Ambtsverrigtingen als Leeraar en Bestuurder aan het *klinisch Institut*, tot vorming van Genees- en Heelmeesters voor de Hollandsche Armee, te *Leiden*, hunnen Leeslust voldoen, hunne vriendschap met mij hernieuwen, en mijne pogingen, als eene kleine, en voor de beoefenende Geneeskunst niet geheel onnutte bijdrage beschouwen mogen. —

Mag mijn arbeid, dien ik in het geheel niet als volmaakt beschouwe, en welke, door de ondervinding van anderen, in het vervolg eenemeerdere volmaaktheid zal erlangen, de goedkeuring van billijke Konstregters wegdragen, dan zal ik mijne gemaakte Waarnemingen over de Naziekten, en de velerlijke soorten van Vermengingen, als ook het geen hiermede in verband staat, ten spoedigste laten volgen. —

Heidelberg, December 1814.

V O O R R E D E

VAN DEN VERTALER.

Onder de veelvuldige voortbrengfels, welke Duitschland in het vak der Geneeskunde, sedert de jongstverledene jaren, heeft opgeleverd, bekleedt het werk van den Heidelbergfchen Hoogleeraar SEBASTIAAN, *Ueber die fumpf-wechselfieber*, waarvan ik thans de eer heb het *Publiek* eene vertaling aantebieden, ongetwijfeld eene aanzienlijke plaats. Immers is het, naar het oordeel van verfcheidene kundige Mannen en bevoegde Beoordeelaars, die mij tot het vertalen dezes werks, waaraan ik met zeer veel genoegen mijne fnipperuren befteed heb, hebben aangemoedigd, hoogst belangrijk voor Hen, die, onkundig in

de vreemde talen, echter verplicht zijn zich op de beoefening der Geneeskunst toeteleggen, of in dat vak reeds werkzaam zijn; onder welke lieden men in het bijzonder de Jonge Chirurgen bij onze Armee, en de Heelmeesters ten platten Lande moet rangschikken. Vooral voor laatstgemelde is een boek als dit, eene wezenlijke behoefte. Bevattende in een kort bestek eene Beschrijving van den Aard, de Kenmerken en Genezing der Koortsen en derzelver Komplikationen, aan wier kennis het velen hunner zoo zeer mangelt, kan het Hun, indien zij leer- en leeslust bezitten, tot eenen Gids verstreken op den weg dien zij, zoo in het waarnemen als het behandelen der Koortsen, verplicht zijn inteslaan en te volgen. Gaarne zoude ik deze snaar onaangeroerd laten, wist' ik niet bij ervaring, hoe onaangenaam het voor den Geneesheer is, die, ten platten lande moetende praktiseren, gemeenlijk eerst bij de Zieken geroepen wordt, wanneer het gevaar dringend en bijna ten hoogsten top gestegen is, en dan tevens nog met moeite een behoorlijk verslag van den Aard, Loop en Behandeling der ziekte bekomen kan, terwijl hij,

bovendien, nog moet ondervinden, dat de wijze van genezing meestentijds, slechts naar eenen zekeren bepaalden slender, zonder op eenige *Endemische*, *Epidemische* of andere ziekte gesteldheid acht te geven, is ingerigt. Men denke echter niet, dat ik dit gezegde voor Algemeen toepasfelijk wil gehouden hebben; neen: ik ken plattenlands Heelmeesters, van eenen beteren stempel; jammer maar, dat zulke kundige Lieden, door een ingeworteld vooroordeel, even als of de bekwaamheid aan zekere Winkels verbonden ware, menigwerf voor Brekenbeenen in de konst moeten achter staan.

Ten einde dezulken, die onkundig zijn in de vreemde talen bekend te maken met den belangrijken inhoud veler aanhalingen, meestal van Nederlandsche Auteurs, door den Hooggeleerden Schrijver onder de Bladzijden geplaatst, oordeelde ik het noodig dezelve te vertalen of liever den zin daarvan optegeven. —

Mag het oogmerk van dezen mijnen arbeid bereikt worden, namelijk; om der lijdende Menschheid en den jongen Beoefenaar der Geneeskunde nuttig te zijn, zulks zal mij, bij het klimmen

mijner jaren, een uitnemend genoegenschaffen.
Wijders vrag ik om verchooning voor de,
meestal door de afgelegenheid der Drukpers in-
geslovene, feilen, welker voornaamste ik nogtans
meene verbeterd te hebben.

Weesp, December 1816.

I N H O U D.

EERSTE HOOFDSTUK.

§. 1.

Over de Oorzaken, die de Tusschenpoozende Koortsen in Holland als Landeigen (Endemisch) doen heerschen.

TWEEDE HOOFDSTUK.

§. 6.

Over de Oorzaken van het Epidemisch heerschen der Tusschenpoozende Koortsen in Holland.

DERDE HOOFDSTUK.

§. 15.

Over den aard der (Epidemische) Doorgaande Koorts in de warme Jaargetijden.

VIERDE HOOFDSTUK.

§. 26.

Over den aard der Landeigene en Doorgaande Koortfen, en derzelve vermenging met Zinkingachtige toevallen gedurende den Herfst en den Winter.

VIJFDE HOOFDSTUK.

§. 32.

Over de vermenging der Landeigene en Doorgaande Herfstkoortfen met cenige andere in Holland Landeigene Zickten.

ZESDE HOOFDSTUK.

§. 36.

Over de vatbaarheid van Vreemdelingen, vooral van Soldaten, voor de Landeigene koorts, en

Waarnemingen omtrent de Oorzaken, welke dezelve in het Najaar Epidemisch en kwaadaardig doen zijn.

ZEVENDE HOOFDSTUK.

BESCHRIJVING DER DOORGAANDE (*Epidemische*)
KOORTS.

§. 42.

Over de Oorzaken van derzelve Kwaadaardigheid en Dodelijkheid, voornamelijk voor de toenmalige Krijgsgevangene Pruisen, Polen en Rusfen.

§. 44.

Over den aard der Epidemische koorts gedurende het heete Jaarfaizoen.

§. 73.

Over den aard der Doorgaande koorts gedurende den kouden en vochtigen Herfst, tot aan de drooge Winterkoude.

ACHTSTE HOOFDSTUK.

§. 81.

Over de Geneeswijze der Doorgaande koorts.

§. 82.

*Regelen of Voorschriften om de Hevigheid des
Aanvals te verminderen en te verzachten.*

§. 88.

*Voorschriften om de Doorgaande koorts te ge-
nezen.*

EERSTE HOOFDSTUK.

*Over de oorzaken, die de Tuschenspoozende
koortfen in Holland als Landeigen
(Endemisch) doen heerschen.*

§. 1.

Daar de ondervinding leert, dat de Tuschenspoozende koortfen in die streken en landen, alwaar vele moerasfen gevonden worden, en de lucht schier bij aanhoudendheid door derzelver uitwasemingen wordt ontreinigd, voornamelijk hunne heerschappij uitoefenen; zoo is het in geenen deele te verwonderen, dat de Tuschenspoozende koortfen in Holland als landeigen (*Endemisch*) regeren, op die plaatsen, alwaar het getal van stilstaande wateren, moerasfen, en poelen zeer groot is, en dat aldaar ten allen tijde een grooter of kleiner getal zieken wordt waargenomen, die door deze koortfen zijn aangetast. —

Er is geen land bekend , dat zoo waterrijk is als Holland. Een gedeelte daarvan bestaat uit eilanden, meren en groote rivieren; het wordt van veelvuldige kanalen doorsneden, en bezit een aantal uitgravingen en waterleidingen van allerlei soort. De onderscheidene wateren zwellen niet zelden op; overstroomden derzelver oevers, en laten bij het afloopen een' moerasfigen bodem nablijven. De meren en rivieren, die op verscheidene plaatsen en tijden veel hooger zijn dan de bewoonde en bebouwde landen, zouden hetzelfde alle oogenblikken overstroomden, indien de Hollanders niet door middel van sterke dammen en dijken, die met de grootste zorgen en kosten jaarlijks worden onderhouden, het geweld der woedende baren hadden beteugeld; volgende zij, in dit geval, de natuur na, die door de duinen, die zich van tijd tot tijd rondom de oevers hebben opgeworpen, het instroomden der golven belet heeft, daar de zee bijzonder door de zandbergen, die zij heeft aangespoeld zich zelve beperkt. — Menigmaal echter is het geweld des waters sterker dan het vermogen der kunst; de aandrang van het water overwint alle beletfelen, doet de dammen van een scheuren, slaat over dezelve heen, overstroomt de landerijen, en geheele streken worden in eenen grooten poel veranderd. — Het maken van turf,

om in den winter de huizen te verwarmen, en het vuur in de keukens te onderhouden, geeft aanleiding tot vermeerdering van water, dat stil staat, bederft, en door ontreiniging stinkende moerasfen vormt. Indien het groot getal watermolens het opgezwollene water gestadig niet opmaalde, in de daartoe bepaalde zoogenaamde wijken afleidde, en men door voortreffelijke kunstwerken het geweld der woedende baren te keer ging, dan zoude een groot gedeelte van Holland op nieuw tot eenen uitgebreiden waterplas gemaakt worden. Uit de menigvuldige moerasfen, die in vele oorden worden gevonden, slijgt des morgens en des avonds de moerasfige lucht in de gedaante van nevel naar om hoog, eenen stinkenden reuk van zich afgevende, die door de warmte van den dag zich verdeelt. Deze stinkende nevel is het, die de avond en morgenlucht bij uitnemendheid ongezond maakt. —

§. 2.

Dat het ontstaan van landeigen Tusschenpoozende koortsen voornamelijk aan de stinkende moeraslucht is toeteschrijven, leeren ons de geneeskundige Plaatsbeschrijvingen maar al te duidelijk, want zij zijn alleenlijk zeer menigvuldig

op die plaatfen , alwaar de moeraslucht den dampkring zeer onzuiver maakt , terwijl zij weinig gevonden worden , of volmaakt onbekend zijn , daar waar men weinig of in het geheel geene moerasfen aantreft. Deze foort van koorts heerscht om die reden ook niet even sterk door geheel Holland , en zij is overal ook niet even hevig. — Het meest van allen neemt men deze koortfen waar bij de bewoners der Zeeuwfche eilanden ; in het daar naast bij liggend Vlaanderen , in het Graaffchap Holland , in Oost en Westvriesland , en in die fteden en oorden , die zeer laag en dicht aan zee liggen , en daar de luchtgesteldheid veel overeenkomst heeft met die van Zeeland , alwaar zij gemeenlijk dan ook van eenen veel ergeren aard zijn. — De hooge landftreken in Holland , waar men minder ftilltaande wateren aantreft , en 's jaarlijks geene overftroomingen plaats grijpen , worden minder door deze ziekte aangetast. — Ik heb dikwijls gezien , dat in het eene gedeelte van deze of gene ftad de inwoners meer door Tufchenpoozende koortfen werden aangetast , dan in het andere ; enkel doordien de lucht hier of daar door de uitwafemingen van nabijgelegene moerasfen meer of minder was bedorven. — Ik herinner mij nog zeer wel , dat van het Garnizoen te

Campen (*) eene stad in de Provincie Overijsfel voornamelijk die soldaten aan de Tusschenpoozende koorts leden, die, dicht bij eene gracht woonden, welke bij de hette des zomers bijna geheel

(*) Deze stad ligt laag, dicht aan zee, heeft in haren omtrek vele moerasen, de landerijen worden dikwijls overstroomd, en is, naar het gevoelen van FINKB, een der ongezondste steden. Het Garnizoen leedt altijd zeer veel aan koude koortsen. Gedurende mijn verblijf aldaar, heb ik menigvuldige *Scorbutieke* ongesteldheden waargenomen. Voornamelijk treft men den zoogenaamden Waterkanker (*Noma*) aldaar bij kinderen aan, welk ongemak de Leidse Hoogleeraar DU PUI, die voorheen aldaar Stads Dokter was, van tijd tot tijd nog als *Epidemisch* had waargenomen. Dit gebrek, wanneer het van den beginne af aan niet goed behandeld, en verzuimd wordt, knaagt het vleesch weg, tast niet alleen het tandvleesch en de tong, maar zelfs de lippen, de kin, en de wangen, en op het laatst de beenderen aan, zoo dat er geheele stukken der kaakbeenderen uitvallen. De naastbijgelegene klieren verhardden, en ontfleken. Tegen dit *Scorbutiek* ongemak, waardoor tanden krijgende kinderen worden aangetast, heb ik voornamelijk veel dienst gehad van den *Aluin* met Rozenhonig en het kwaad genas spoedig. Men kan dit middel in hardnekkige gevallen ook inwendig laten gebruiken. Verschillende kwade gevallen van den Waterkanker worden door BRUINEMAN opgegeven; in de *Verhandelingen van het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte*, D. V. pag. 582.

droog werdt, en met stinkende dampen dat gedeelte der stad opvulde; middelerwijl zij die een meer afgelegen plaats der stad bewoonden, in veel geringer getal door deze koorts werden aangetast, en niet zoo geweldig en aanhoudend daar aan leden. —

§. 3.

Ter plaatse waar men vele moerasen aantreft, en de lucht door derzelve dampen bedorven wordt, kunnen andere *Sporadische* oorzaken, B. V. wurmen, verkoudheid, gramschap enz. enz. gemakkelijk eene Tuschepoozende koorts doen ontstaan; maar zij brengen slechts de kiem, die door de moeraslucht gevormd is, ter ontwikkeling. Zij schijnt echter de eigendommelijke (*specifieke*) kiem dezer ziekte te vormen, en ik stem in zoo verre met VON HOVEN (*) in, als hij zegt, „ In alle gevallen is de moeras-
 „ lucht onder alle afgelegene oorzaken het veel-
 „ vuldigst; en wat bijzonderlijk aangaat de land-
 „ eigene Tuschepoozende koorts, zoo lijdt het
 „ nauwelijks twijfel, of zij alleen is het, die
 „ deze koorts tot eene landeigene ziekte van

(*) VON HOVEN, *versuch einer praktischen Fieberlehre*. Nürnberg 1810. p. 355.

„een stad of plaats maakt.” Dat is middelerwijl zij zelve de noodzakelijke voorwaarde wordt, waar onder door andere oorzaken de koorts te weeg wordt gebragt, ingevalle zij op zich zelve alleen reeds niet toereikend is, de ziekte daar te stellen. —

§. 4.

Niet alle moerasfen vormen uitdampingfen van even gelijken schadelijken graad. — Men houdt in Holland voornamelijk voor schadelijk die Polders, waarin zich het zout- of zeewater met het zoete vermengt. Niet zelden namelijk verkrijgt de grond en bodem aldaar buiten de dammen eenen aanwas door het gezonken land, dat men der zee ontnemt, en met dammen omringt, door welk middel men belet dat de zee niet weder wegneemt, wat men haar eens onttrokken heeft. Dit land nu wordt droog gemaakt, maar vormt vooraf een groot moeras. De uit dusdanige polders in de lucht opstijgende dampen, houdt men bij uitstek nadeelig te zijn, en voornamelijk geschikt om deze Koorfsen te veroorzaken. Over het algemeen ter plaatse waar zich het versche water met het brakke vermengt, daar het water stil staat en laag is, aldaar schijnen de daaruit ontwikkelde dampen werkzamer te zijn.

JACKSON (*) poogt het gevoelen van SYLVIVUS DE LE BOE, LANCISIUS EN PRINGLE, dat eene vermenging van het zout met het zoet water de schadelijke eigenschappen van de uitwasemingen der moerasfen vermeerdert, te wederleggen. Volgens zijne waarnemingen zoude de landeigen koortfen minder talrijk en gevaarlijk geweest zijn, nadat het rivier water zich met het zeewater vermengd had, als voorheen. Om die reden is hij van gedachte, dat eene vermenging van zout met zoet, voornamelijk stroomend water het nadeel der uitdampingen niet vermeerdert. Hij gelooft nogtans, dat dit gevoelen een naauwkeuriger onderzoek vereischt. Wanneer de moerasfen gemeenschap hebben met de zee en zij door den toevloed van zeewater zeer vol worden, dan zijn de uitwasemingen zoo gevaarlijk niet. Het is hier aan de hoeveelheid waters en geenszins aan deszelfs zoute eigenschappen, toe te schrijven, dat de verrotting geene nadeelige uitwerkfelen heeft. Zoo lang een moeras of polder nog geheel onder water staat, zoo doet de uitwaseming van het water alleen geen nadeel; maar laat men het afloopen, of wordt deszelfs hoeveelheid door de hette verminderd, dan nemen de koortfen eenen aanvang. Toen in het

(*) *Ueber die Fieber in Jamaika von* KURT SPRENGEL, Leipzig 1796.

jaar 1748 de landerijen rondom de steden, met oogmerk om den vijand op te houden met brak water waren overstromd, en men bij den aanvang des zomers hetzelfde liet aflopen, ontstonden er vele en kwaadaartige koortsen, zoo dat men zich genoodzaakt zag, de overstromingen weder tot hunne voormalige hoogte te brengen. De dierlijke en plantaardige ligchamen, die zich op den bodem der stilstaande wateren bevinden, worden door den vrijeren toegang der warme lucht bij laag water in stinkende dampen opgelost, en maken de lucht tot het veroorzaken van Tusschenpoozende koortsen bij uitstek geschikt.

§. 5.

Deze uitwasemingen, zegt JACKSON in dezelfde Verhandeling, die de oorzaken der koorts zijn, zijn zeer fijn en bij het opstijgen zeer verderfelijk, maar hij houdt den nachtdauw en de zichtbare dampen voor minder nadeelig. De enkele dauw is zeker veel minder schadelijk, maar de schadelijke uitwasemingen worden in den dauw en nevel gewikkeld, daardoor bekomen zij eenen stinkenden reuk, waaruit men kan opmaken, dat eene vermenging van schadelijke uitdampingën plaats heeft.

Stilstaande wateren waarin vele ligchamen van

dieren en planten verrotten, en die door het toetreden van warme lucht in stinkende dampen worden opgelost, bevatten over het algemeen de koortsfinetstoffe in zich. Maar welke vermenging der ontwikkelde *Gas* of luchtsoorten tot het ontstaan der Tusschenpoozende koortsen aanleiding geeft, is nog niet beflist.

In de Waterleidingen, Grachten, enz. enz., waarin het water stilstaat of weinig beweging heeft, groeit in *Holland* de Kalmus (*Acorus*, *Calamus Aromaticus*) eene voortdurende plant van zelf en in groote menigte, en ik houde mij overtuigd, dat zij de eigenschappen der stilstaande wateren zeer veel verbetert, waarom ik gelove te moeten aanraden, om deze waterplant, ter plaatse, waar men de moerassen niet wel kan droog maken, met vlijt voort te kweeken, te meer daar zij tevens een krachtig middel oplevert, om deze soorten van koortsen nevens derzelve gevolgen te keer te gaan. —

TWEEDE HOOFDSTUK.

Over de oorzaken van het Epidemisch heerschen der Tusschenpoozende koortsen in Holland. —

§. 6.

Door de uitwasemingen der moerassen in Hol-

land wordt de inwendige ligchaamsgesteldheid van deszelfs bewoners zoodanig veranderd, dat altijd een grooter of kleiner getal van dezelve, naar de plaatselijke omstandigheid en weêrsverandering, door Tusschenpoozende koortsen wordt aangetast, of dat ten minsten bij hun de aanleg of kiem tot deze ziekten geboren wordt, tot wiens ontwikkeling andere prikkels of aanleiden- de oorzaken nodig zijn; of het zoude moeten gebeuren, dat de eigendommelijke (*Specifieke*) oorzaak door hare werkzaamheid en kwade gesteldheid bij eenen natuurlijken aanleg reeds toereikend genoeg ware, om de ziekte te doen uitbarsten.

De aanleg, welken de landeigene luchtgesteldheid voortbrengt, kan langen tijd in het ligchaam verborgen blijven, en houdt met de verwijdering uit deze lucht niet op, maar zij ver- toont zich dan eerst duidelijk, wanneer de land- eigene oorzaak reeds lang heeft opgehouden te werken, en deze twijfelachtige of wankelende gezondheid door ziektenoorzaken gestoord wordt, iets dat ik aan mij zelve heb waargenomen. — Te *Campen* namelijk, alwaar de soldaten hevig door Tusschenpoozende koortsen werden aangetast, was ik gedurende tien maanden zeer gezond en welvarend, maar daar ik verplicht was eene reize naar Duitschland te doen, werd ik in eenen

hoogliggenden en bergachtigen oord, alwaar de Tufchenpoozende koortfen fchier nooit waren waargenomen, door deze ziekte overvallen. Dit overkomt ook menigmaal den Zeeuwen, welke in hunne vochtige, lage en moerasfige landftreek, indien de kiem bij hen niet ontwikkeld wordt, zich gezond en frifch bevinden; maar zoodra zij eene reize naar eene andere plaats doen, alwaar de lucht veel zuiverder is, door de koorts worden aangetast, die menigmaal hen niet eerder verlaat, of zij moeten op hunnen Vaderlandfchen grond zijn te rug gekeerd. Ook heeft GRAINGER (*) bij de uit Holland terug keerende foldaten waargenomen, dat die genen welke in Holland verfchoond bleven, langen tijd daarna, in Engeland door de Hollandfche Tufchenpoozende

(*) Zie dezelfs *Histor. febris anom. Batavae p. 52*, zeggende hij, aldus vertaald, „ de volgende winter was „ buitengewoon zacht, en regenachtig. Er waaide gedurende de Lente en de eerfte maanden van den Zomer „ een fterke koude Noorden wind. Hier van daan kwam „ het, dat velen, die van te voren nooit in Holland waren ziek geweest, nu in het gebergte van *Scotland* „ door eene ziekte werden aangetast, die bij de meesten „ echter de eigenaartige gedaante der Hollandfche koorts „ had. En waarlijk ik kan met vele voorbeelden ftaven, „ dat deze het ligchaam heimlijk lagen leggende vijand „ gedurende vele maanden werkeloos kan verborgen „ blijven.”

koortfen werden aangetast, welke zaden zij uit Holland hadden mede gebragt. — BANCROFT (*) zegt opgemerkt te hebben, dat de foldaten en officieren, die op het Eiland *Walcheren* niet ziek werden, zes, ja negen maanden daarna Tufchenpoozende koortfen kregen, die volmaakt het kenmerk hadden van de Zeeuwsche koorts. —

Wanneer op de Hollanders, bij welken de moeraslucht den bepaalden loop houdenden (*Typifchen*) aanleg heeft te weeg gebragt, eene oorzaak in werking is, die een koorts doet ontftaan, dan is de dus ontftane koorts altijd, of een volmaakt gevormde Tufchenpoozende koorts; of, als de aanleiding gevende oorzaak van dien aart is, dat zij eene aanhoudende koorts veroorzaakt, dan mengt de ontwikkelde aanleg deszelfs karakter daarmede zamen, hetwelk op het einde der ziekte ten duidelijfste blijkbaar is, nemende de koorts aldan eenen tufchenpoozenden loop aan. Zijn de oorzaken echter alleenlijk van dien aart, dat zij, wel is waar, eene ongesteldheid, maar geenszins eene koorts voortbrengen, dan neemt de niet koortfge ziekte bij de kiem, die door de lucht in het een of ander ligchaam geformeerd is, eenen op bepaalde tijden zich herhalenden (*Periodieken*) loop

(*) *Essays on the desease called yellow fever in dem Medical and Surgical Journal B. VIII.*

aan, en wel meesten tijds eenen anderendaagschen, het zij een' éénevoudigen of dubbelden. Ik wil ondertusfchen hiermede niet zeggen dat elke ziekte in Holland eenen bepaalden loop heeft of *Periodiek* is, zij wordt het alleen dan, wanneer de kiem aanwezig is, wanneer de landeigene en heerschende gesteldheid haar gevormd heeft. Er zijn in het ligchaam kiemen en ziekten, die hare vorming wederstreven. —

§. 8.

In moerasfige, onder eene warme luchtstreek liggende landen, alwaar de uitwaseming der moerasfen grooter, en der ontwikkelingen dier dampen gunstiger is, dan in een gematigd klimaat, zijn de daardoor voortgebragte koortfen menigvuldiger en heviger. Wordt echter de moeraslucht, door de sterke zomerhette, en voornamelijk door eene buitengewone verhooging van *Temperatuur* in eene groote mate ontwikkeld, dan ontstaan daardoor zeer spoedig hevige en kwaadaardige *Epidemien*. Wanneer in Holland, met het begin der Lente, de Bouw- en Weilanden, die van het einde des Winters door langdurige regens en het zwellen der rivieren overstroomd waren, nevens de moerasfen in het algemeen beginnen drooggemaakt te worden, en

de zich daarin bevindende stoffen in rotachtige dampen zich oplossen, dan komen de pas gestuitte Tusschenpoozende koortsen op nieuw te voorschijn, welker nieuwe verschijning van den vroegeren of lateren aanvang der Lentewarmte afhangt, middelerwijl het aanhouden der voorjaars koorts, en derzelve hevigheid door de inmiddels vallende regens, winden, het frische of koele weder en de donderbuijen, veranderd en verminderd wordt. —

§. 9.

Veel heviger en aanhoudender dan de doorgaande voorjaars koortsen (*Epidemien*), zijn die van den Herfst, die met de hette der Hondsdagen, meestentijds tegen het einde der maand Julij beginnen, en Augustus en September door voortduren. Tegen het einde van October neemt het getal der zieken sterk af, en al naar dat de drooge koude invalt, bereikt de *Epidemie* vroeger of later haar eindperk. Zoodra de groote hette ophoudt, wordt het getal der zieken merkelyk minder, niettegenstaande het nog aanmerkelyk blijft; maar het hangt thans niet zoo zeer en schier alleen van de hoeveelheid en den staat der moerasdampen, die zich in den dampkring ophouden, af; want de koortsen, die men nu veelvuldig

aantrest, zijn of *recidive* of voortdurende koortsen, die oorspronkelijk door de voormalige groote hette zijn voortgebracht. Het getal dier zieken, welke deze koorts niet gehad hebben, maar nu daardoor worden aangetast, is zeer klein; maar daar zijn er echter. Bij dezen wordt de kiem of aanleg door het heete jaarfaizoen geformeerd, kwam echter, bij mangel van aanleiding gevende oorzaken, of schadelijke prikkels, niet ter volledige ontwikkeling; nu echter, daar de menschen zich aan zulke nadeelige dingen hadden blootgesteld, greep de ontwikkeling plaats. Buitendien komen er bij het afnemen der groote hette, en in het najaar altijd nog zeer warme dagen, die de uitdamping der moerasen vermeerdereu, derzelve schadelijkheid vergrooten, en aan de landeigene luchtgesteldheid een grooter uitgebreidheid geven. Als de Herfstkoortsen reeds in het begin van Julij of op het laatst van Junij worden waargenomen, dan zijn de doorgaande najaarskoortsen gewoonlijk heviger en kwaadaardiger. Is het een gewoon jaarfaizoen, en begint de zomer niet vroeg met eene sterke drooge hette, dan neemt de *Epidemie* altijd een begin na den twintigsten Julij. —

§. 10.

Koele en regenachtige Zomers, waarin de
wint-

winden eene sterke beweging van lucht veroorzaken, zijn voor de gezondheid der Hollanderen en ter voorkoming der *Epidemien* van Tusfchenpoozende koortfen het best gefchikt. Even gelijk in moerasfige landen door de aanhoudende drooge zomerhette de gevaarlijkfte doorgaande ziekten worden voortgebracht, zoo zijn de gedurende den Zomer en in de Hondsdagen gevalene onweders en stortregens allerwenschelijkst, doordien de lucht daardoor verkoeld wordt, de ftilstaande wateren in beweging gebracht, de fchadelijke stoffen op de oppervlakte nedergeslagen, en de dampen belet worden om op te ftijgen, door welk alles het ontstaan van *Epidemien* wordt voorgekomen. De onweders, die in Holland zeer dikwijls voorvallen, en de zoete lucht terftond en voor vele dagen wegnemen; zijn voor de Hollanders eene wezenlijke weldaad; vielen zij zoo dikwijls niet voor, dan zou dat land nog ongezonder zijn; zoo dat de natuur zelve zorgt, om deze landftreek minder ongezond te maken. — Wanneer echter, met het aanvangen des zomers, het weder bij aanhoudendheid vochtig en regenachtig is, en door voorafgegane stormwinden de landen overftroomd zijn, en er nu eene langdurige sterke en drooge hette invalt, dan geeft deze meer stoffen aan de hand, waaruit zich fchadelijke uitdampingfen kunnen ont-

wikkelen; het getal der koortfen vermeerdert, zij worden zamengefteld en kwaadaardig.

§. 11.

Eene langdurige hette en droogte hebben, behalve dat zij de lucht met moerasfige uitdampingen bezwangeren, nog dit nadeel, dat zij, doordien het regenwater geheel wordt opgebruikt, gebrek aan water om te drinken veroorzaken, waardoor de armen op vele plaatfen zich moeten behelpen met het flechte water, dat zich in de moerasfen en grachten bevindt. In verſcheidene oorden is geene wel van zoet water te vinden; en men heeft geen ander dan regenwater, hetwelk, zoo als het van den hemel valt, van de daken in regenbakken afgeleid en daarin tot dagelijksch gebruik bewaard wordt; in dezen wordt het nu, zoo zij niet behoortlijk worden ſchoon gehouden, door infekten en wormen verontreinigd, en zeer ligt ſtinkend; bij eene langdurige droogte ontſtaat er, doordien er geen verſch water bijkomt een volkomen gebrek, en alhoewel het land in deze ſtreken aan alle kanten van water omgeven is, zoo ontbreekt het dezelfs bewoners niet zelden aan goed water. Reeds voor dat het regenwater in de regenbakken komt is het al met een aantal vreemde deelen be-

zwangerd. Het voert met zich het stof en alle onreinigheid der daken, van waar het in de houten goten of metalen pijpen komt, die het in de regenbakken leiden, waarin het inzonderheid schadelijke dingen opneemt. Wel is waar dat door het koken des regenwaters, en door deszelfs opgieting op thee of koffij, de smaak veranderd wordt, maar de schadelijke eigenschappen worden daardoor niet verbeterd. —

§. 12.

Hoe schadelijk eene ongewone hette en droogte der lucht in Holland is, en hoe zeer zij het ontstaan van zware en menigmaal buitengewoon doodelijke heerschende ziekten begunstigt, zulks wordt door de beschrijvingen van een aantal *Epidemien*, die door Hollandsche Geneesheeren zijn te boek gesteld, bevestigd. Men vindt daarvan een voorbeeld in de *Epidemie van Leijden* in den jare 1719, die door DE KOKER (*) onder het hooge toezigt van BOERHAVE beschreven is, in welk jaar eene groote en in dit Noordelijk land bijna ongehoorde hette werd waargenomen, waarin de Thermometer van 82,87

(*) JOANNES DE KOKER *de morbo Epidemico anni MDCCXIX Disertatio.*

tot 89 graden steeg. Te gelijker tijd was het midden des zomers bij uitstek droog en heet, en er viel toen zoo weinig regen, als men nimmer had waargenomen, waarvan het gevolg was, dat het water in de regenbakken en grachten dik en stinkend werd, en in de groote stroomen geheel groen en tot op den grond toe vol was van zeewier; de wind was bij uitnemendheid stil en de lucht aanhoudend zeer helder. Deze heerschende en slechts zeer weinig beschrevene koorts woedde voornamelijk in zeer vele Hollandsche steden en op de Zeeuwsche eilanden, en was vooral dodelijk voor oude lieden. —

§. 13.

Nog doodelijker was de *Epidemie* in den jare 1671 door GUIDO FANOIS (*) beschreven, die op het einde van Augustus zich voornamelijk uitbreidde, en onder de inwoners van Holland en Westvriesland eene groote sterfte aanrigttede, maar voor *Haarlem* en *Leijden* bij uitstek moorddadig was. In *Haarlem* stierven 's wekelijks daaraan negentig menschen, wordende er te *Leijden* elke week, gedurende den loop van vier

(*) GUIDONIS FANOIS, *Disfertatio Medica de Morbo Epidemico hactenus inaudito, praeterita aestate Ann. 1669 Lugdin: Batav: vicinisque locis grassante, Leidae 1671.*

maanden, dat is zoo lang de *Epidemie* op het ergst woedde, tusfchen de drie en vier honderd menfchen begraven. Bezwaarlijk kon men een Huisgezin vinden, dat van deze kwaadaardige ziekte verschoond bleef. De oorzaak dezer gewelddadige *Epidemie* fchreef men toe aan de bovenmatige en ongewone hette van den zomer, waardoor de uitdamping der moerassen fterk werd aangezet. Zoolang de hette duurde waaide altijd een' Noorden wind, wiens beweging men echter nauwlijks kon gewaar worden, en de lucht was bij aanhoudendheid helder. In *Leijden* lag men de fchuld ook op de stinkende uitwafemingen der omliggende plaatfen, en eenen gedurig vernieuwden toevloed van zoutachtige vuiligheden, die de Stads grachten verontreinigden, welke oorzaken tot de fterfte aldaar zouden hebben medegewerkt. —

§. 14.

Bij uitftek kwaadaardig en doodelijk was ook de doorgaande ziekte die in het jaar 1669 door SYLVIUS DE LE BOE (*) befchreven is, en

(*) FRANCISCI SYLVIIDE LE BOE, *Praxeos Medicæ, App. Tract. X* § 63, 65, 67. Offchoon onze Schrijver in deze en de vorige § twee verfchillende Epidemien fchijnt op het oog te hebben blijkt het echter uit de vergelijking, dat FANOIS en SYLVIUS DE LE BOE van een en dezelfde ziekte gewagen. —

onder dezelfde omftandigheden was voortgebragt. In de Lente en in den voorafgeganen Zomer, was de lucht koud, en daarop volgde, in de maanden Julij, Augustus en September en een gedeelte van October, eene zeer groote hette, geheel zonder wind, terwijl er tevens in *Leijden* en omliggende plaatsen weinig regen viel. De stad en derzelve omtrek heeft bovendien dat bijzondere en nadeelige, dat zij gebrek aan stroomend water, en ftilstaande en voor zich geene aandrift hebbende wateren in grooten getale heeft, en dat in deze Stad en derzelve omftreken de beweging van het water en het verhoeden van deszelfs bederf afhangt van de verschillende winden, waarvan eenige het water naar buiten, andere het weder naar binnen jagen. — De oorzaken dezer verschrikkelijke *Epidemie*, waarmede de inwoners van *Leijden* en haren omtrek destijds bezocht werden, waren, naar zijne gedachten, gelegen in de sterke uitdamping der veelvuldige moerasfen in en om *Leijden*, die door de geweldige zomerhette, gepaard met eene groote ftilte en weinig regen, werden voortgebragt. Onder deze omftandigheden ontftaan in Holland altijd zeer kwaadaardige, zich spoedig ontwikkelende doorgaande ziekten, en de Pest, werd, terwijl zij in *Holland* in het jaar 1557 heerschte, volgens de getuigenis van PETRUS

FORESTUS (*) die op dien tijd Stads Geneesheer te *Delft* was, met het aanvangen van het heete jaarfaizoen veel doodelijker. De Luchtgesteldheid dezer Stad schijnt zeer veel verbeterd te zijn, doordien kwaadaardige *Epidemien* tegenwoordig daar veel zeldzamer voorkomen dan ten tijde van FORESTUS. De overstromingen, die in vroegere tijden veelvuldiger waren dan zij nu zijn, moeten *Holland* nog veel ongezonder ge-

(*) *Observ. Lib. VI. Observ. XI.* Hetgeen hij daaromtrent zegt; zal ik hier vertaald opgeven. — „ De Stad „ *Delft* ligt laag, heeft geen loopend of stroomend water, „ de grachten waardoor het water loopt zijn niet wijd „ en breed maar veel eerder nauw, en hier van daan „ is het, dat zoodanige bijna in de stad stilstaande wateren door de hette van den zomer en in de Hondsda- „ gen bederven, eene bedorven en kwalijk riekende „ lucht van zich afgeven, die den voorbijgangeren aan- „ doet, en ook den dampkring gemakkelijk bezwangert, „ zoodat ik bij ondervinding weet, dat er nauwelijks „ tien of meer jaren verlopen, of de Burgers worden „ eenigermate door de Pest, of Pestaardige koortsen „ aangetast. Waarom ik als Stads Dokter de Rege- „ ring heb aangeraden om, in het heetst van het jaar, „ de sluizen dikwijls te doen openen; ook is er aan den „ Stads wal eene molen opgericht, om het water in de „ Stad in beweging te brengen, ten einde het niet stin- „ kend worde.” Dat de ziekte van 1557 de Pest was, wordt door den beroemden PRINGLE in zijne Verhandeling over de Legerziekten, Deel 2, Bladz. 32 en 33 op zeer goede gronden ontkend.

maakt hebben, dan het tegenwoordig is. Men heeft in de laatste tijden meer bezorgd geweest om het doorbreken van dijken te verhoeden, en men poogt het water, dat de landerijen overstroomt, spoediger en op de meest geschikte tijden te doen afloopen, waardoor groote nadeelen voor de gezondheid worden voorgekomen. Intusschen maakt de ligging der Nederlanden van het Zuidwesten tegen over het Noordoosten, dat alle hare Westelijke grenzen den vollen aandrang van de Noordzee moeten verduren. Eene ligging, die, gelijk een naamlooze Schrijver (*) met regt aanmerkt, volgens haren aard, aan het veelvuldig geweld van Zee en Winden is blootgesteld; dan behalve den algemeenen stroom der Noordzee, die niet naar het Noorden en Zuiden, maar naar 't Oosten en Westen gaat, en waardoor het land bijna den geheelen last der Noordzee draagt, staan ook de oevers der Nederlanden volkomen bloot aan den geweldigste stormwinden, die gemeenlijk uit het Zuid- en Noordwesten komen. Men zal de ligging nog gevaarlijker vinden, wanneer men uit den loop der Zeeuwsche stroomen, de plaatsing van het gat van Texel, en

(*) *Historische en Natuurkundige Aanmerkingen over den Aard- en Waterschuddinge op den 1 November 1755 in de Nederlanden. Te Leeuwarden, door J. G. M. pag. 28—29.*

uit den grooten boezem der Zuiderzee het besluit opmaakt, welk eene gelegenheid wind en water hebben, om niet alleen tot het midden des Lands doortedringen, maar ook de binnenstranden der zeven Provinciën in de Zuiderzee en Zeeuwfche Stroomen aan te tasten. Hier bij komt nog, dat de ligging van *Engeland* aan den eenen, en die van *Noorwegen* en *Denemarken* aan den anderen kant, de Noordsche Stroomen, schier als langs eenen gebaanden weg, tegen de breedte van geheel Holland drukt. — De hoogte der Zee, het zinken van het land aan de Nederlandsche Kusten, het doorsnijden van het land met vaarten, en de gemeenschap die zij, bijna allen met elkander hebben, bevorderen de overstromingen. Er gaat bijna geen Winter voorbij, die maar eenigzins sterk is, en waarin de stroomen bevrozen, dat, bij eenen daarop volgende ijsgang, de dijken niet doorbreken, en geheele landen overstroomd worden, waardoor bij de warmte des voorjaars reeds kwaadaardige doorgaande ziekten ontstaan, welke des te eerder plaats grijpen, doordien de bewoners van die streken, in dusdanige ongelukkige omstandigheden, door vrees, angst en schrik, aan hunne gezondheid buitengewoon veel nadeel lijden; middelertwyl hunne lichamen, door de daarbij uitgestane koude, vochtigheid en armoede, boven-

dien nog meer verzwakt worden. Doorgaande ziekten als gevolgen dezer overstromingen zijn door KLOEKHOF (*) en de MAN †) beschreven.

DERDE HOOFDSTUK.

Over den aard der (Epidemische) doorgaande koorts in de Warme Jaargetijden. —

§. 15.

De oorspronkelijke loop (*Typus*) dezer Landeigene en Doorgaande koorts is, in de Lente en in den Zomer de Anderendaagsche. De koortsen, die in deze Jaargetijden derzelve aanvallen alle dagen vernieuwen, zijn, als men ze behoorlijk waarneemt, dubbelde Anderendaagschen, die in allen opzichte de kenmerken van dezen koortsloup dragen. — De Alledaagsche en Derdendaag-

(*) CORNELII ALBERTI KLOEKHOF, *Opuscula Medica. Traj. ad Rhenum* 1747.

(†) MAX. JAC. DE MAN, *over de kwaadaardige Rotkoort te Maurik. Nijmegen* 1772. Deze Epidemie woedde op het hevigst in de maand Maart en April, toen de warmte der lucht de overstroomde Landerijen deed opdrogen.

sche koortfen bestaan uit langdurige en dikwijls wederkeerende Anderendaagsche koortfen, en wel voornamelijk bij het afloopen des Zomers, en het vochtig, koel, nevelachtig Herfst en Winter weder, als wanneer de Slijmklieren, de Milt, en de Klieren van het Darmscheel bijzonderlijk worden aangetast, de ongesteldheden van de Lever meer op dezelve werken, en waartoe de gesteldheid des ligchaams, de werktuigelijke gebreken der ingewanden des Onderbuiks, eene ongeregelde levenswijze en meer dingen van dien aard krachtdadig medewerken. De Alledaagsche koortfen worden door verdubbeling van eenvoudige Anderendaagsche koortfen geformeerd, wanneer de tusfchenkomende aanvallen in geweld en duur met den oorspronkelijken overeenkomen, en het verschil der aanvallen geheel ophoudt. De Derdendaagsche koortfen vormen zich op gelijke wijze uit de zich verdubbelende eenvoudige Anderendaagsche koortfen, die naderhand in Derdendaagsche overgaan; dat is, wanneer twee aanvallen in hevigheid verminderen, onbemerikbaar worden, en de aanval van den anderen of, volgens de gewone rekening, van den derden dag aanhoudt, en zich dus tot eene volkomene Derdendaagsche koorts vormt. Op deze manier worden zij voortgebragt, of zij zijn instortingen, die niet zelden eerst volgen na een lang ver-

loop van tijd, wanneer deze verandering van vorm geen plaats heeft. Het vochtig en koud Herfstweder is bij uitnemendheid geschikt tot het voortbrengen der Alle- en Derdendaagsche koortsen. Soms ontstaan zij echter reeds vroegtijdig en in het warme jaarfaizoen, hiertoe leggen gewoonlijk gebreken in de Milt en bovengenoemde Ingewanden den grondslag, of het zijn terugkeeringen van langdurige koortsen. —

Vier en vijfdaagsche koortsen heb ik, gedurende mijn verblijf in *Holland*, nooit waargenomen. Ook heb ik nimmer gevallen gezien, die mij hebben kunnen overtuigen, dat de Tusschenpoozende koortsen zich door besmetting mededeelen. Ik kan mij geen een' Hollandschen Geneesheer herinneren, die zulks heeft waargenomen. — Integendeel spreken derzelve waarnemingen de besmettelijkheid dezer koortsen tegen.

Zij, die met de zieken omgaan, hen verzorgen en oppassen, krijgen de koorts niet, of zij moesten de kiem der ziekte reeds in zich om dragen, en door hun oppassen en waken, waardoor hunne lichamen verzwakt worden, tot ontwikkeling van dezelve aanleiding geven. Zogende moeders reiken hare kinderen, zonder gevaar van besmetting de borst toe, en slapen bij dezelve. De Hollandsche Soldaat slaapt menigmaal in het begin der ziekte, eer hij in het

Hospitaal komt, bij zijnen in eenen geweldigen aanval eener Tuschenspoozende koorts liggenden makker, zonder besmet te worden. Het zure zweet der zieken, die aan de Tuschenspoozende koorts liggen, kan wel als een ziekelijke prikkel op iemand, die, daarnevens te bedde ligt, als gelegenheids oorzaak werken, zoodat die insgelijks de koorts krijgt, maar het oefent dat vermogen niet uit als een eigenschappelijke (*specifike*) prikkel, waarmede het op de wijze van smetstof werkt, en aldus de Tuschenspoozende koorts te weeg brengt. Alwaar de daartoe geschikte kiem niet aanwezig is, daar zal dat zweet wel eene ongesteldheid, maar nimmer bij hem eene Tuschenspoozende koorts kunnen doen ontstaan. In eene *Endemische* en *Epidemische* gesteldheid kan eene geheel geringe oorzaak bij menschen, die, nevens dezelve, de kiem daartoe in het ligchaam rondragen, de Landeigene en Doorgaande ziekte voortbrengen; kunnende men, in deze omstandigheid voornamelijk, eene *Epidemische* ziekte gemakkelijk voor besmettend houden; en die onderscheiding valt dikwijls zeer moeilijk. Eene zuiver afloopende en eene aanval vrije Tuschenspoozende koorts is inderdaad nooit besmettelijk; maar in aanhoudende Tuschenspoozende koortsen van eene rottige gesteldheid, in zamengestelde koortsen, waarin eene

Tusfchenpoozende koorts met eene Aflatende verbonden is, en waarin meer dusdanige zieken in een eng vertrek bij elkander liggen, kan zich de smetstof gemakkelijk ontwikkelen, die, wanneer zij aan anderen wordt medegedeeld, een aanhoudende Rotkoorts zal te weeg brengen, welke in haren afloop tusfchenpoozingen vormen kan. Van eenen besmettenden aard waren de Aanhoudende uit Tusfchenpoozende gevormde koortfen, die door DE MAN en FANOIS, in hunne hier boven aangehaalde werken, beschreven zijn, en KLOEKHOF was van gevoelen, dat de door hem waargenomen koorts, die in 1741 te *Culemburg* heerschte, van eenen besmettenden aard was.

Ten tijde der Pest heerschte er geene Landeigene Tusfchenpoozende koortfen, of zij waren ten minsten zeer zeldzaam. Dat de gewone ziekten bij de Pest ophouden, of zoo zij aanwezig zijn in de Pest ontaarden, heeft reeds THUCIDIDES (*) opgemerkt. Intusfchen verzekert VAN DER MIJË (†), dat hij nimmer eene Anderendaagsche koorts waargenomen had, die in de Pest was overgegaan.

(*) *De Bello Pelop.* Lib. II.

(†) FRED. VAN DER MIJË, *de Morbis et Symptomat. popular. Bredanis tempore obsidionis Antv.* MDCXXVII.

§. 16.

De Tufchenpoozende Voorjaarskoortfen gaan in *Holland* met eene ziekelijke gefteidheid van de Lever gepaard, waardoor eene groote menigte van kwalijk gemengde Gal afgefcheiden en in de Darmbuis wordt uitgefert. — In den beginne der ongefteidheid wordt de afcheiding door eene ontfteking in het vaatgefteel belemmerd. De in het Voorjaar nog buitengewoon verhoogde Luchtgefteidheid werkt tevens als eene fterkere prikkel op de Bloedvaten en wel voornamelijk op de Lever; derzelve prikkelbaarheid neemt toe, haar vermogen tot tegenwerking wordt fterker, er ontftaat eene aanhoudende koorts, vergezeld van eene Tufchenpoozende. De ongefteidheid der Lever brengt, als een gedurige prikkel van het Hart en Vaatgefteel eene Aanhoudende koorts voort. De door de Moerasfmetftoffe veroorzaakte Zenuwongefteidheid, weeft haren Anderendaagschen loop daarbij in, waardoor naar mijn gevoelen, eene halve Anderendaagsche koorts (*Hemitritaeus*, *Semitertiana*) ontftaat. Wordt de ontftekingaardige gefteidheid opgeheven, dan heeft de Tufchenpoozende koorts, gelijk men zegt, vrijfpel; de Aanhoudende wijkt geheel en de Tufchenpoozende gaat voort. Menigmaal zijn ook andere werktuigen b. v. de Longen of de Keel ontftoken, maar de Lever is altijd meer of min aangedaan, echter in eenen geringeren

graad, en dus wordt het altijd eene Ontsteking-
aardige Galkoorts. In volbloedige, stevige, ster-
ke en arbeidzame ligchamen oefent zij eene da-
delijke (*active*) werking uit. Is de staat van
Ontsteking gering, dan heeft er een koortsvrije
tijd plaats; is hij echter slechts eenigermate van
belang, dan ontstaat daaruit eene Aanhoudende
met eene Anderendaagsche zamenverbondene koorts.
Wordt de geringe staat van Ontsteking door eene
prikkelende geneeswijze, of door eene onregel-
matige manier van leven aangezet, dan verandert
de Afloopende koorts in eene Aanhoudende, en de
Ontstekingaardige wordt met eene wezenlijke ont-
steking verbonden. Niet zelden is de Ontsteking
waarvan de Voorjaartskoorts vergezeld is, van
eene zinkingachtige (*catarrhalen*) aard, die door
verkoudheid voortgebracht, en wier vorming door
de Luchtgesteldheid en levenswijze begunstigd
wordt. —

§. 17.

De Tusschenpoozende koortsen, die in den zo-
mer en bij groote hette in *Holland* doorgaande
(*Epidemisch*) heerschen, gaan insgelijks met eene
hevige ongesteldheid van de Lever gepaard, verge-
zeld van eenen ziekelijken toestand van de Maag,
de Darmen, en de ingewanden van den Onderbuik
in

in het algemeen; daardoor worden hare aanvallen niet zelden langer, zij laten geenen koortsvrijen tijd (*Apyrexie*) over, loopen in een en vormen eene Aanhoudende koorts. Zoodra de ongesteldheid van de Lever en de toestand der Maag in eenen zekeren graad verbeterd of geheel weggenomen is, dan volgen er lange aflatingen (*Remissiones*), en de koorts doet zich als eene gewone Tusschenpoozende voor. Op de lange aflatingen volgen nieuwe aanvallen met koude, en deze eindigen ten laatste met eene verpoozing. Onder deze omstandigheden blijft de koorts van zelve weg, of laat zich gemakkelijk stuiten. Menigmaal gebeurt het echter, dat zij dan eerst een zenuwachtig karakter aanneemt, en gaat gepaard met gevaarlijke zenuwtoevallen. Deze Aanhoudende anderendaagsche, deze enkelvoudige of dubbelde aanhoudende Anderendaagsche koorts is het voortbrengsel van de, door de *Epidemische* gesteldheid te gelijker tijd voortgebragte, geweldige Leverziekte, die niet zelden tot eene ware ontsteking rijst. Deze Leverziekte en koortsgesteldheid wordt, door het verzuim eener behoorlijke behandeling en verzorging in den beginne der ziekte, en in het vervolg door de dikwijls ondoelmatige prikkelende geneeswijze, door de bijzondere ligchaamsgesteldheid, den in het oog lopenden en beslissenden aanleg tot ziekten uit zwakte en sterkte

van Levenskracht enz. enz. bevorderd. Onder deze omstandigheden wordt de Tusschenpoozende koorts aanhoudend; er worden immer meer deelen medelijgend aangedaan, de vochten laten zich onderling los, er ontstaan zenuwtoevallen, de Galkoorts verandert in eene Rotzenuwkoorts, welkers uitslag onzeker is en niet zelden in den dood eindigt. Zoodanig was de *Epidemische* koorts door FANOIS (*) onder den naam van

(*) Zie hier zijne beschrijving uit het Latijn vertaald. —
 „ Zij bij welken het bederf van bloed in de groote
 „ slagaderen zoo aanmerkelijk was, dat het door zijne
 „ kwade gesteldheid het hart gestadig prikkelde, hadden
 „ eene aanhoudende koorts. Bij anderen, wier bloed
 „ in zulk eeneu hoogen graad niet was bedorven,
 „ liet de koortsaanval af, zeldzaam echter bleef zij
 „ geheel weg. Reden waarom er noch dezelfde toe-
 „ stand van ziekte, noch dezelfde verheffingen en af-
 „ wijkingen plaats vonden, maar de koortsen zulk
 „ eenen verwarden loop hadden, dat zij de oordeel-
 „ vellingen der ervarenste Geneesheeren verbijsterden.
 „ Dat zij een zamenstelsel waren van een aantal ver-
 „ warde en ingewikkelde ziekten, kon ik daaruit op-
 „ maken, dat de toevallen menigmaal, zonder onder-
 „ scheid allen te gelijk bij sommigen begonnen te woeden,
 „ maar indedaad nooit te gelijker tijd ophielden; bij
 „ sommigen wederom woedden zij op verschillende
 „ tijden, maar namen bij anderen, als bij beurtverwis-
 „ seling, op onderscheidene tijden af.”

kwaadaardige Rotkoorts of de langzame Pest, beschreven, waardoor zeventuizend inwoners van *Leijden* en deszelfs grondgebied werden weggerukt. De koorts was bij de meesten aanhoudend, bij weinigen bijna Tusschenpoozend. —

§. 18.

Zoodanige Aanhoudende koortsen (*) werden, terwijl zij in het midden der zestiende eeuw in verscheidene streken van Europa *Epidemisch* heerschten, door de Geneesheeren van dien tijd beschouwd voor eene nieuwe en ongehoorde ziekte. Zij wisten niet van welk eenen oor-

(*) Eene aanhoudende koorts te hebben, en bij aanhoudendheid aan de koorts te lijden, is een groot verschil. De zieken zijn aanhoudend koortsig, wier Tusschenpoozende koortsen geenen waren vrijen tijd hebben, waarin de tweede aanval komt, eer dat de eerste ophoudt; het zij dat zulks door verlenging van aanvallen, door verdubbeling of door sterke vervroeging der volgende aanvallen geschiedt. De zoogenaamde *Febres subintrantes, communicantes, coalternae, submittentes, subcontinuae* houden geenen waren rusttijd. Zoo dra er zich in den beginne eene neiging voordoet, ter vorming van eene min Aanhoudende koorts (*subcontinua*), dan is het gevaar zeer groot, en deze Tusschenpoozende koortsen behoren ontegenzeggelijk onder de kwaadaardigen geteld te worden.

sprong of geslacht zij waren, en wat zij daarvan zouden maken doordien derzelver Tusschenpoozende aart vrij duister is. Ondertuschen was derzelver wezenlijke gesteldheid in den beginne, uit haren overgang in Tusschenpoozende koortsen, uit het gelijktijdig heerschen van dergelijke koortsen, en uit de Landeigene en Doorgaande gesteldheid over het algemeen, gemakkelijk op te maken. HIPPOCRATES en GALENUS hebben deze Aanhoudende koortsen reeds waargenomen, en SYLVIVS en andere Geneesheeren leerden duidelijk het overgaan der Tusschenpoozende koortsen in Aanhoudende, door het verlengen of vervroegen der volgende aanvallen; zoo dat zij eene Aanhoudende koorts vormen, even gelijk zij zich met Aanhoudende heete en slepende koortsen veréénigen. Echter komt aan TORTI (*)

(*) TORTI, *wanneer hij over de kwaadaardige Tusschenpoozende koortsen handelt, spreekt ook van deze minder Aanhoudende koortsen (subcontinuae), waarbij in het vervolg geen koortsvrije tijd wordt waargenomen, op de volgende wijze, „ Zij laten allengskens na Tusschenpoozende te zijn, zij worden geheel en al Aanhoudend, en hellen te gelijker tijd sluipend en kwaadaardig over tot eene heete koorts, geheel en al verschillend van de toevallige aanhoudendheid, die de Tusschenpoozende koorts menigmaal, wanneer zij eerst ééns of tweemaal verdubbelt, aanneemt, eindelijk schielijk voor den afloop weder begint (subintrat),*

de voornaamste eer toe, van derzelve loop juist bepaald te hebben.

§. 19.

Men neemt gedurende eene en dezelfde *Epidemie* alle de onderscheidene soorten van Tusschenpoozende koortsen waar, als de gewone soort, (*febris intermittens exquisita*) de geregeld aflopende Tusschenpoozende koorts, met eenen volkomen koortsvrijen tijd, die in de gewoone Najaars-*Epidemien* het aanmerkeliĳkst is. Zij gaan slechts in bijzondere ligchaamsgesteldheden of in kwaadaardige *Epidemien* met zware toevallen gepaard, en dan lijden er tevens zeer vele menschen aan aanhoudende Tusschenpoozende koortsen. In kwaadaardige *Epidemien* en

„ en dus, om kort te spreken, juist daardoor Aanhoudend is, om dat de kortere duur der aanvallen, die,
 „ indien de tijd het toeliet van zelf volkomen zouden
 „ ophouden, als het ware verlengd wordt, in welk
 „ geval, de eene niet zelden ook vervroegende aanval
 „ werkelijk den anderen vervangt, eer de laatste geheel is afgelopen. Dan, niet tegenstaande derzelve
 „ aanhoudendheid, houden zij denzelfden loop, bijkans
 „ dezelfde wijze van aanval zelfs met zware koude,
 „ dezelfde geneigdheid tot eenige, ja zelfs tot eene
 „ geheele aflating.”

in zeer heete zomertijden komen zij het meest voor, zij hebben dan geene volkomene Tufchenpoozing, maar houden aan, laten slechts af, verergeren dagelijks of om den anderen dag, en vormen in zeer zware gevallen naauwlijks bemerkbare aflatingen en verheffingen, terwijl zij met even gelijk geweld eenen tijd lang voortduren. In dezen aanhoudenden en aflatenden loop van koorts vertoonen zich alle de kwade toevallen, die in de zoogenaamde begeleidende koortfen (*febres comitatae*) worden waargenomen; echter zijn zij niet zoo spoedig gevaarlijk. Bij derzelver afloop beginnen deze Aanhoudende koortfen af te laten (*remitteeren*), en eindelijk eene geheele tufchenpoozing te verkrijgen; terwijl zich te gelijkertijd de vermomde Tufchenpoozende koortfen (*febres larvatae*) opdoen.

§. 20.

De toevallen welke deze *Epidemifche* koortfen in den Zomer en Herfst en bijzonderlijk bij zeer heet weder vergezellen, zijn de volgende: geweldige pijn in het Voorhoofd, de Slapen van het Hoofd en den Nek, fomwijlen ook in het Achterhoofd; de Oogen zijn geel, het Aangezicht is, gedurende de koorts en in de hette opgezet, rood, met geelachtige strepen; de Smaak is

bitter, de Tong met een galachtig slijm overdekt, de Lijder klaagt daarbij over walging, eenen sterken toevloed van speeksel, kwade oprispingen, braakt van zelve, en daarmede ontlast zich eene scherpe, geele, groene Gal; tevens klaagt hij over benaauwdheid, hette in den omtrek van de Maag, Maagpijn, en pijn in den regter en linker Bovenbuik; de Mond is droog, de dorst geweldig en schier onleschbaar, de Buik is opgezet, pijnlijk, het ligchaam is verstopt, of de lijder heeft een' Buikloop, die niet zelden met hevige perfsingen gepaard gaat. Soms tijds moet de lijder afgaan en overgeven. Het Water (*Urin*) is geel, groen, vuur rood, bruinachtig, saffraankleurig, en geeft, wanneer het koud wordt, een steenverwig zinksel van zich af. De saffraankleurige *Urin* voorspelt over het algemeen, gelijk TORTI reeds heeft opgemerkt, het gevaar eener Aanhoudende koorts. De Huid is geel, op verscheidene plaatsen bijna oranje. De wei op het afgetapte bloed is geel. De lijder heeft een sterk, geel, stinkend en geen verligting aanbrennend zweet. Met deze teekenen van vermeerderde Galafscheiding (*Polycholia*), en des hevig aangetasten Maaggestels veréénigen zich Zenuwtoevallen, Flaauwtens, Slapeloosheid, Trillingen, Stuiptrekkingen enz. In het vervolg komen er Ontstekingen, Uitslagen, b. v: de Spruw, Bluts-

vlekken, Gierstuitslag, enz. bij. De wezenlijke toevallen zijn verschillend naar den aard der koorts, de hette is dikwijls gering, dikwijls zeer zwaar, brandend en stekend; de Pols week, golvend, vol, hard, ras enz.

§. 21.

De Koorts-toevallen zijn verscheiden zoo in getal, hevigheid als in aard, al naar dat het eene oorspronkelijke of slechts eene terugkeerende koorts is; wijders zijn zij verschillend naar den Ouderdom, de Kunne, het Temperament, de Ligchaamsgesteldheid, Levenswijze, het Weder, de vermeniging met andere ziekten, en den *Endemische* en *Epidemischen* staat der ziekte. Wat den laatsten aangaat, zoo is mijn oogmerk om hier de toevallen en verschijnselen der onderscheidene merkwaardige *Epidemien*, die te *Leijden* en in deszelfs omtrek op verschillende tijden geregeerd hebben, zoo kort mogelijk opgeven, voornamelijk om dat ik de omstandigheden, die dezelve veroorzaakt hebben, vooraf bereids heb voorgedragen.

§. 22.

In de beruchte *Leijdsche Epidemie* van het

jaar 1669, die voor twee derde gedeelten van de bewoners dier stad doodelijk was, en geheel *Leijden* in diepen rouw dompelde, waren de toevallen, naar de beschrijving van SYLVIVS DE LEBOE, de volgende: de koorts was bij eenigen Tusschenpoozend, bij anderen liet zij af; de benaauwdheid om de Hartkolk was zeer groot; de Lijders klaagden tevens over Walging, Braking van smakelooze, dikwijls bittere, zure stoffen, die somtijds zoo scherp en knagend als Vitrioolzuur waren; derzelver kleur was wit, geel, groen, of zwart. Nu leden zij eenen bijna onleschbaren dorst, en dan hadden zij bijna in het geheel geen dorst, ja zelfs menigmaal eenen aanhoudenden afkeer van alle dranken. De Tong was bij velen slijmig, droog en met spruw bedekt. Wijders leden zij veel aan Buik- en Persloop; de Afgang was in het begin der ziekte verstopt, de Buik opgezwollen, en de zieken klaagden over pijn in de Lenden, zij hadden *Hypochondrische* toevallen en benaauwdheden, haalden moeijelijk hunnen adem; de zieken werden gekweld door eene zeer bezwaarlijke met elken aanval terugkeerende Nachtmerrie, voornamelijk zeer lastig voor dezelve, indien de neiging tot slapen zeer groot en dringend was; de diepe slaap ging daarom met allerhande droomen gepaard. Bij anderen had eene aanhoudende

slapeloosheid met ondragelijke Hoofdpijn plaats, het ligchaam gevoelde zich zeer vermoeid en afgemat. De toestand van het Water (*Urin*) was zeer verschillend, meestentijds was het hoog rood, somtijds drabbig, met een veelkleurig bezinkfel; het afnemen en uitputten der krachten was allerverbazendst. De zieken leden veel aan rondzwervende Pijnen, stuipachtige Bewegingen, Krampkolijk, Neusbloedingen en Aambeijen, terwijl de huid door *Scorbutieke* vlekken misvormd werd. De zwangere vrouwen kregen Miskramen (*), zoo dat zeer weinigen levende kinderen

(*) Alle heete koortsen gaan bij zwangere vrouwen met gevaar vergezeld, en zelden zijn zij zoo gelukkig, dat zij het gevaar ontkomen, en een levend kind ter wereld brengen. Zulks is door KLOEKHOF in de *Epidemie* van 1741 ook waargenomen. Zie hier hetgeen hij naar onze vertaling zegt: „ Het gebeurt aan zwangere vrouwen, die aan heete koortsen ziek liggen, zeer zelden zoo gelukkig te zijn, dat zij er met eene gezonde vrucht van afkomen. De eerste aan mijne zorgen toevertrouwde en zulk eene koorts hebbende zwangere vrouw stierf aan eene Miskraam. De overige herstelden onder het doorstaan eener lastige en langdurige koorts, zonder het verwekken van die ontlastingen, welke de ziekte anderzins zoude vereischt hebben. Moetende men zich bevljigen, dat de Miskraam, die met behoud der moeder na de koorts voorvalt, ten minste worde verhinderd zoo lang dezelve duurt.” De ge-

ter wereld bragten. Met den Herft en den Winter voegden zich bij bovengenoemde verfchijnfelen, zinkingachtige (*catarrhale*) toevallen.

§. 23.

Bij de bovengemelde Doorgaande, ja algemeene (*Pandemifche*) Herftkoorts in het jaar 1671, dat insgelijks buitengewoon doodelijk was, beftonden de voornaamfte toevallen in eene bij uitftek groote benaauwdheid op de hoogte van de Hartkolk, eene lastige en geweldige drukking op Maag, een aanhoudende walging en afkeer van fpijzen en eene vruchteloze neiging tot braken; de uitge-

vallen die ik mij herinnere, dat zwangere vrouwen die die aan Tufchenpoozende, en de daaruit gevormde Aanhoudende koortfen ziek lagen, in de kraam bevielen, liepen zeer verfchillend af. Bij eene vrouw, die aan eene hardnekkige dubbelde Anderendaagsche koorts fukkelde, volgde de verloffing van een voldragen kind in den aanval der koorts. Bij eene tweede, die bijna drie maanden zwanger was, hield de koorts zonder verdere gevolgen op. Eene derde in het laafte tijdperk zwangere vrouw ftierf aan eene Beroerte. Men deed de Keizers-fnede, en het kind leefde nog 12 uren. Deze aanmerking doet mij eene door mij gedane Waarneming in gedachten komen, dat de vrouwen het meest om trent den tijd der Stonden door *Epidemifche* ziekten worden aangetast.

loosde stoffen waren galachtig, grootendeels echter slijmig; somwijlen ontlastte er zich zuivere gal, meestal echter van eenen koperroodachtigen en zuren smaak; de lijdens gevoelden eene brandende, knagende en benaauwende pijn in de Keel, en een zeer lastig gevoel in deszelfs geheelen omtrek. Vele zieken klaagden namelijk over eene stijvigheid en raauwheid van den Slokdarm, even als of er eene stok was in de borst gestoken (*). De Tong was zwart, ruuw, droog, met puistjens en Spruw overdekt. Zij slieden onmatig of in het geheel niet. De dorst was verbazend groot, bij eenigen had er dit plaats, dat geen drank hun smaakte, zij verlangden naar dranken die schadelijk waren; en dat geen wat het best voor hun geschikt was wilden zij niet drinken. De pols was veelvuldig, ongelijk, en bleef somtijds weg. Bij de vrouwen waren de Maandelijksche zuiveringen onderdrukt, zij hadden *Hysterische* toevallen, onverdragelijke benaauwdheden, pijn in de Keel, valsche Keelont-

(*) Deze stijvigheid en raauwheid van den Slokdarm moest, naar het gevoelen van FANOIS, toegeschreven worden aan eene gesteldheid van de geheele binnen oppervlakte des Slokdarms, overeenkomende met die van de Tong, welke ruw, droog, met puistjens en spruw bezet was, en dus dit gevoel te weeg bragt.

stekingen , de Spruw , en woedende Hoofd-
pijn. —

§. 24.

De toevallen die bij de koorts, welke in de jaren 1717 en 1719 te *Leijden*, *Epidemisch* regeerde, plaats hadden, waren de volgende. De ziekte begon met eenen ligten aanval van koorts, die in het eerst weinig geteld werd, met een gevoel van Koude, Walging, Hoofdpijn, schielijke vermoeidheid en zwakte; den volgenden dag bevond de zieke zich vrij wel; den derden dag hernieuwde zich de aanval, kwam vroeg, en was zwaarder, en ging vergezeld met braken, benaauwdheid in den omtrek der Hartkolk, koude, pijnen in het Hoofd, en eene zeer groote hette. Op den volgenden dag was de vermoeidheid zeer groot, de pijn in het Hoofd geweldig, de dorst zelf zwaarder dan in de koorts. De derde aanval was de hevigste; eene verschrikkelijke walging, afmattende brakingen na de koude, die zelfs de beenderen deed schudden, eene geweldige hette, pijnen in de ledenmaten en beenderen, een sterk zweet, waren de toevallen waarmede deze koorts in eene Aanhoudende dubbelde Anderendaagsche koorts overging, die de krachten zoo schielijk ondermijnde, dat zelfs de

sterkste lijders in flauwte vielen. Nu had de zieken niet slechts eenen afkeer voor spijzen, maar ook voor allen zelfs den verkwikkendsten drank. Daar nu de ziekte haren hoogsten top schein bereikt te hebben, zoo hield hare geweldige werking nu van zelve op, er volgde eene Aflating, de aanvallen werden veel zachter; maar Afgematheid, Bleekheid, de groene en geele kleur, neiging tot Zweeten, Nachtzweet, opzetting van den Buik, de vuile Tong, Dorst, Walging, Drukking op de Hartkolk, en Benaauwdheid duurden bijna aanhoudend voort. In den geheelen loop der ziekte waren de stoffen, die door de brakingen uitgeloozd werden, dikwijls zeer bitter, somtijds zuur, geel of groen, en veelvuldig. Niet weinigen kregen Buik of Persloop, waardoor binnen korten tijd de verzwaking uitermate groot werd. — Op het einde vertoonde zich de Spruw, die voor oude lieden een doodelijk toeval was, bij anderen de ziekte zeer verergerde, echter niet geheel hopeloos maakte. Middelerwijl de zieken allengskens schenen beter te worden, deden er, zonder eenige kennelijke oorzaken, of bij eene geringe verkoudheid, zich terugkeeringen op, en wat bijzonder opmerkelijk was, braakten zij op nieuw eene menigte van Galachtige in de Darmbuis uitgestorte stoffen. Dus volgde er bij de zieken instorting

op instorting, die zes, zeven, achtmaal, ja zelfs nog meermalen plaats hadden. Sommigen kregen de ziekte met een verschrikkelijk Boord of Galbraken (*cholera*), dat spoedig ophield, maar even spoedig en even gevaarlijk wederkeerden.

§. 25.

Dergelijke, maar niet zoo zware toevallen vergezelden de Doorgaande ziekte, die in den jare 1727 te *Leijden* regeerde, en welke door VAN SWIETEN (*) beschreven is in zijne Waarnemingen omtrent de ziektegesteldheid van *Leijden* van het jaar 1727 tot 1742. — In gemelden jare ontstonden er in de maand Augustus onregelmatige (*abnormale*), niet geheel Aanhoudende, nauwlijks Tusschenpoozende koortsen. De hette was bij velen niet groot, zij hadden weinige teekenen van koorts, maar klaagden over een groote benaauwdheid op de Hartkolk, en een gevoel, als of zij met een pers toegedrukt werden. Bij velen had een groote Dorst, Walging, Braking, somtijds Buikloop, geen de minste Eetlust, geweldige pijn in het Hoofd, vuile, geele,

(*) G. L. B. VAN SWIETEN, *Constitutio Epidemica et morbi potissimum Lugduni Batavorum Observata, ex ejusdem aaversariis edidit* MAX: STOLL.

of ook een witte Tong plaats. De koorts hield in den beginne geen en bepaalden loop, maar eindigde in eene Anderen of Derdendaagsche. —

Deze opgemelde en zich in de verschillende *Epidemien* voordoende Galachtige, *Gastrische* en daarmede gepaard gaande Zenuwtoevallen vertoonen zich gedurende de *Epidemie* als zoo vele ziekten zonder koortsgen pols en vrij van de overige wezenlijke toevallen, wier aard uit de *Epidemische* gesteldheid, en uit de op bepaalde tijden terug keerende (*Periodieke*) Aflatingen en Tusschenpoozingen kennelijk is, en zijn dikwijls veel gevaarlijker dan die toevallen, welke de koorts gewoonlijk vergezellen. — Menigmaal zijn zij voorboden eener vervangende (*Subintreerende*), of het overblijffel van eene kort te voren gestuite koorts. —

VI E R D E H O O F D S T U K .

Over den aard der Landeigene en Doorgaande koortfen en derzelve vermenging met Zinkingachtige toevallen gedurende den Herfst en den Winter.

§. 26.

De uitgebreidste heerschappij der Tuschepoozende en de daardoor veroorzaakte Aanhoudende koortfen neemt men gemeenlijk waar op het einde van Julij, Augustus en September, wanneer zij inzonderheid met eene hevige ongesteldheid van de Lever gepaard gaan. — Is echter bij den afloop van September de hette verminderd, dan neemt de hooge graad der Leverziekte ook af, zonder evenwel volkomen op te houden, en er volgt eene andere Koortsvermenging. — De oorspronkelijke koortfen houden op, de koortfen die zich thans voordoen, zijn wederinstortingen, die aan verschillende mislagen in de levenswijze der zieken moeten worden toegeschreven; het zijn of langdurige, oorspronkelijke Tuschepoozende koortfen, of ongesteldheden die gevolgen der *Epidemische* ziekte en met of zonder eenige koorts zijn. Hierdoor gebeurt het nu, dat het getal der zieken wel verminderd,

maar toch altijd zeer aanmerkelijk is. Intusfchen neemt men in de maanden September en October, voornamelijk bij het invallen van warme dagen, altijd nog zieken waar, die voor de eerste reize, gedurende de *Epidemie*, door Najaarskoortfen worden aangetast. —

§. 27.

Zijn de op de hette volgende dagen van September en October vochtig, koud, regenachtig en buijig, dan vermengen zich met de koorts Zinking (*catarrhale*) toevallen; welke veranderde weêrsgesteldheid, voornamelijk wanneer deze verwisfeling fchielijk voorvalt, het verwekken van zinkingachtige ongesteldheden begunftigt. — De koortfen gaan zelfs, gedurende het warme jaar- getijde, niet zelden met *catarrhale* Toevallen gepaard, waartoe de arbeid, ligchaamsbeweging en vermaken van den tijd, waarin men zich dun kleedt en ontbloot, en zich daarna door baden, koud drinken, togt of frifche avondlucht verkoelt, medewerken, ontftaande er dus eene *catarrhale* Ontfteking, waarbij zich eene Tufchenpoozende koorts met de Zinking vermengt, of de reeds aanwezige koorts zich met Zinkingachtige toevallen paart. — Zieken en herftellenden (*reconvalescenten*) worden door in den togt te zitten

gemakkelijk door Zinkingen overvallen; de slapheid en gevoeligheid der Huid, als ook die van het Slijmvlies der luchtbuizen maakt ze daartoe bij uitstek geschikt. De Zinkingen maken in *Holland* over het algemeen eene dikwijls voorkomende ongesteldheid uit, en zijn nu nog algemeener dan voorhenen, hetgeen aan de meer verzwakkende levenswijze, weekelijke opvoeding, het groot misbruik van thee en koffij drinken, in een vochtig, moerasfig en laag land is toe te schrijven, het geen MICHELL (*) in zijne Prijsverhandeling bewezen heeft. —

§. 28.

De eigenaardige toevallen, waaruit zich in *Holland* de Zinking ongesteldheden doen kennen, zijn, buiten de genen, die door de plaats, alwaar de *catarrhale* Ontsteking aanwezig is, worden voortgebracht, koortsachtige bewegingen, eene schielijk toenemende Verzwakking (*), pijn

(*) J. PETERSEN MICHELL, Geneeskundige Verhandeling over de Oorzaken, Onderscheiding en Geneezing der *Febres Catarrhales*, enz. Bladz. 107, enz.

(†) De Zinkingen bezitten in *Holland* dat eigenaardige, dat zij met eene schielijk toenemende Verzwakking gepaard gaan; zulks heeft ook in *Engeland* plaats;

in de Leden, Duizeligheid, en eene geheel bijzondere foort van Hoofdpijn, met kloppingen der Halslagaderen (*Carotides*), pijn in de Leden, pijnlijke Kramptrekkingen, Slapeloosheid, buitengewone Neêrslagtigheid, Verheffing van

en zij worden daardoor gevaarlijker dan in *Frankrijk* en andere Landen. Men leze daar over GRANTS *Waarnemingen omtrent de Natuur en Genezing der koorfsen*, van welk werk onze beroemde Groninger Hoogleeraar THOMASSEN à THUESSINK in 1791 eene keurige Vertaling heeft uitgegeven, alwaar de Schrijver Bladz. 189 zegt: „ Op eenen tijd neemt men de *catarrhale* „ Ziektegesteldheid in geheel Europa waar. *La fluxion* „ *de Poitrine* is zoo wel in Vrankrijk bekend, als de „ *catarrhale* Voorjaarshoest in Engeland; doch de ziekte „ is om twee oorzaken hier zeer veel gevaarlijker, „ vooreerst, om de schielijke overgangen van koude „ tot warmte, en van warmte tot koude, en ten twee- „ den, om de dampachtigheid van onze Lente. De „ laatste ontstelt onze Zenuwen, de eerste vertraagt onze uitwaseming; zo dat wij in dezen tijd eerder „ eene Scheurbuikige scherpte zullen verkrijgen. Voeg „ hier nog bij, dat wij bijna niets als vleesch eten, en niets „ bijna als gegiste dranken drinken. De vleeschspijzen „ en gegiste dranken hebben meer Engelschen vernield, „ dan het zwaard, de pest en hongersnood met elkander, „ en het is in dit klimaat onmoglijk, bij menschen die „ aan deze ziekte onderworpen zijn, eene verkoudheid „ te genezen of voor te komen, zonder dat men ze een „ warmere kleeding en eenen spaarzamer leefregel aan „ raad.”

toevallen tegen den avond, en eene onaangename gevoeligheid in den Bovenbuik, welke bovengemelde Geneesheer het eerst heeft doen opmerken, die de zieken noodzaakt om dikwijls te hoesten, maar nog meer om te niezen. Zij bestaat in een onaangenaam, somwijlen pijnlijk, en niet zelden benaauwend gevoel; gelijk aan die waarover de vrouwen klagen, die met opstijgingen gekweld zijn. De Lijders zeggen, het is even eens als of een bal of kloot in den Buik rondrolt, die in zijnen loop gestuit wordt, en daardoor dit benaauwend gevoel veroorzaakt. Dit toeval heeft niet altijd plaats. Men neemt het waar in prikkelbare, en aan *Hypocondrische* en *Hysterische* toevallen onderhevig zijnde lieden, alhoewel MICHELL wil hebben, dat deze Zinkingachtige kramp van de *Hysterische* verschilt, doordien bij laatstgenoemden de benaauwdheden in de Keel beginnen, en de Zinkingachtige aan de bovenste opening der Maag worden opgehouden, en de Lijders tot niezen en somwijlen ook tot hoesten noodzaken. De koorts heeft eenen aflatenden, somtijds eenen zuiver Tusschenpoozenden loop, het geen reeds door SYLVIVS (*) is opgemerkt, daar hij zegt: „men neemt ook Tusschenpoozende koortsen „waar, die men Zinkingachtig noemen kan,

(*) *Libr. I Prax. pag. 30.*

„ uit hoofde dat de zinking niet alleen op de
 „ Longen maar ook op andere deelen valt, en
 „ met den afloop des koortsaanvals tevens op-
 „ houdt.

§. 29.

Door deze *Catarrhale* Complicatiën, die uit haren aard bij uitstek verzwakken, verandert in den Zomertijd de Galkoorts in eene Rotkoorts, en met den Herft en den Winter, wanneer de Leverongesteldheden in eenen minderen graad voorkomen en de Slijmklieren, voornamelijk door den invloed der koude, vochtige en nevelachtige lucht, worden aangedaan, vertoonen zich de Slijm-Zinking-Zenuwkoortsen. De Galachtige Rot-Zinkingkoortsen doen zich kennen door bovengenoemde *Catarrhale* Toevallen, als Niezen, Hoesten, Keelontsteking, Buik en Persloop, roosachtige Ontstekingen der Ingewanden, geelgekleurde Huid, het Braken en door den afgang ontlasten van Galachtige stinkende stoffen, troebele *Urin*, zeer schielijk wegzinken der krachten, geheele aflating en gebrek aan de werkdadigheid in de Natuur tot herstelling der gezondheid enz. De vermenging der koorts met aandoening van de Slijm-afscheidende werkruijen (*organen*), met *Catarrhale* en *Rheumatische* Ontstekingen, kent men

uit de onregelmatige Slepemde koorts, de met Slijm overdekte Tong, Slijmontlastingen, henen en wedervliegende pijnen, hevig en lastig Hoesten en de te voren opgetelde Zinkingachtige toevallen, uit de heldere *Urin* met een wolkje, zacht Zweet, gebrek aan eetlust, Kwaadsappige, Slijmachtige ligchaamsgesteldheid, enz. enz.

§. 30.

De, door de veranderde gesteldheid van het weder en der *Rheumatische* en *Catarrhale* complicatiën, insgelijks veranderde geaardheid der koorts, geeft ons, door de hier voren beschrevene toevallen van opgemelde *Epidemien*, zeer veel toelichting. SYLVIUS DE LEBOE (*) schetst ze, bijna in de volgende bewoordingen, in de door hem beschrevene *Epidemie* af: „vermits echter deze ziekte niet slechts bij den afloop van den zomer, en den aanvang van den herfst *Leijdens* inwoneren aantastte, maar ook een groot gedeelte van den winter bleef aanhouden, en zelfs bij de geweldige koude niet geheel ophield, zoo onderging zij toch eene groote verandering, en er deden zich bij de lijders andere verschijnsels op, hier in bestaande; dat velen, die door de

(*) *Praxis Medica Tract. X.*

voorafgegane ziekte zeer verzwakt waren, nu door eene Slepene koorts, die dagelijks, of om den anderen dag, of op geheel onbepaalde dagen terug keerde, werden aangetast. Het getal der Derdendaagsche koortsen was groot; den geheelen winter door openbaarde zich bij de zieken eene veelvuldige Verkoudheid, Hoest, die erger werden, zoodra zij in het bedde kwamen en eene Heeschheid, die, even als de Hoest, met opgeven van weiachtige, slijmige en lijmige vochten gepaard ging, of waarbij zich somwijlen ook Brakingen en Oprispingen van winden voegden. Ook kregen eenige zieken Keelontstekingen met of zonder opzetting der Amandelen. Bij velen ontstond er eene weiachtige Roos in het aangezicht, zuchtige en waterzuchtige Zwellingen, Buikwater, bij sommigen weder Buikontlastingen, voornamelijk echter van Waterachtige en Slijmerige stoffen. De meesten nogtans, bij wien opgemelde zwellingen van het geheele ligchaam, of slechts van de Beenen, zonder zulk eene ontlasting verdwenen, stierven kort daarna."

§. 31.

Het vochtig en koud Herfst en Winterweder vermeerdert de geschiktheid tot wederinstortingen, verandert den loop (*Typus*), veroorzaakt

hardnekkige Alle- en Derdendaagsche koortfen , en doet ze met Zenuwtoevallen gepaard gaan. Zijn zij gestuit, dan blijft er eene langdurige krachteloosheid over, er ontstaan slepende Zenuwkoortfen, Kwaadsappigheid, allerlei foorten van Waterzucht, Trommelzucht, Opfpanning der Ingewanden, langdurige (*Chronische*) Ontstekingen, Verhardingen, Zinkingachtige, Jichtige en Scheurbuikige toevallen, hardnekkige Uitslagen, voornamelijk Schurft, Slijmteering enz. Verscheidene dezer *Chronische* ongesteldheden gaan tevens vergezeld van eene Tusschenpoozende koorts; of ziekte en koorts wisselen elkander af. —

De aanhoudendheid en hevigheid der *Epidemie* wordt door deze weêrgesteldheid zeer veel uitgerekt en vermeerderd; telken reize neemt zij sterk af bij het invallen eener drooge koude, die niet zelden beter helpt, dan het beste Koortsmiddel. Maar eerst verdwijnt het karakter der Doorgaande ziekte, en de koorts herneemt hare Landeigene heerschappij, tot dat zij eindelijk, met het invallend Voorjaar, op nieuw eenen *Epidemischen* vorm aanneemt. Ondertuschen hebben de Lijders, die gedurende de Najaars-*Epidemie* veel geleden, en lang aan de koorts gefukkeld hadden, bij gebrek aan behoorlijke verzorging en oppassing en aanhoudende misla-

gen in den leefregel dikwijls jaren lang met de koorts en hare gevolgen te worstelen; men stuit de koorts, zij storten op nieuw weder in, en bezwijken eindelijk menigmaal uit verzwakking, of omdat menig edel werktuig, door zijn langdurig lijden, geheel ongeschikt en onbruikbaar wordt, om in het vervolg zijne vermogens uit te oefenen. —

V I J F D E H O O F D S T U K .

*Over de Vermenging der Landeigene en Door-
gaande Herfstkoortsen met eenige andere
in Holland Landeigene Ziekten. —*

§. 32.

Daar de Scheurbuik in moerasfige, vochtige en lage aan Zee liggende Noordelijke landstrekken, en dus insgelijks in Holland eene Landeigene ziekte is, zoo ziet men de Tusschenpoozende koortsen menigmaal verbonden met eene Scheurbuikige (*Scorbutische*) gesteldheid der vochten. Met Scheurbuik gekwelde lieden worden ligtelijk in *Epidemien* door Tusschenpoozende koortsen aangedaan; en de Tusschenpoozende koortsen veroorzaken, voornamelijk indien

zij lang geduurd hebben, onder zulk eene vochtige, koude en nevelachtige luchtgesteldheid, waarin eene groote hoeveelheid Stikstof- en Waterstof-gas wordt ontwikkeld, gemakkelijk eenen hoogen graad van Scheurbuikige Bloedontbinding. De Scheurbuik ontstaat ligt na Rot- en Tusschenpoozende koortsen, inzonderheid bij mannen, en voornamelijk wanneer met deze ziekten tevens de Venusziekte gepaard gaat, en de Lijders veel Kwik gebruikt hebben. De Vlekziekte van WERLHOFF, die niets anders is, dan eene *Scorbutische* ongesteldheid, door hem onder dezen naam beschreven, was waarschijnlijk het gevolg der door hem zoo meesterlijk afgescheufte Tusschenpoozende koorts. (*)

PRINGLE heeft gelijk, dat hij de Zeelucht niet voor de eigenlijke oorzaak van de Scheurbuik houdt; daar de Matrozen, bij lange reizen ter zee, waarbij voor de zuiverheid der lucht in de schepen en genoegzame lichaamsbeweging gezorgd wordt, het Drinkwater goed is, en geen gebrek aan versche groenten plaats heeft, geen *Scorbut* krijgen. Ook zijn de bewoners der Zee-stranden, onder die voorwaardelijke omstandigheid, vrij van Scheurbuik. Intusschen zijn de

(*) *Opera Medica*, pag. 540, 748, en BEHRENS, in *Disfert. de Morbo maculoso Haemorrhagico*, pag. 625.

lage ligging der Zeekusten, bijzonder de Noordelijke, en de daarvan afhangende nevelachtige Luchtsheffeldheid en overstromingen, zeer gunstig voor het ontstaan dezer ziekte. Tot deze oorzaken werken het gebruik van de Scheepskost der Strandbewoners, het veel eten van Pekelvleesch, Haring en allerlei soort van gezouten Visch, en de, nevens gebrek aan lichaamsbeweging, niet zelden plaats hebbende duurte van versche zuurachtige groenten, krachtadig mede. Wanneer er nu ziekten bij komen, die der geschiktheid tot Rotaardige ontaarding der vochten begunstigen, dan wordt er gemakkelijk eene aanmerkelijke Scheurbuikige kwaadsappigheid geboren. (*)

Onder de afgelegene oorzaken van deze ziekte der Zeelieden telt ROUPPE (†) de Zwartgallige lichaamsgesteldheid, harde en moeilijk te verteren Scheepskost, gebrek aan genoegzame beweging en oppassing, het misbruik van sterke dranken en rooktabak, zoo wel rooken als kaauwen van denzelfden, welk laatste, vooral bij de matrozen, in gebruik is, en welke gewoonte door

(*) PRINGLE, over de Legerziekten, vertaald door den Heer L. BICKER.

(†) L. ROUPPE, *de Morbis Navigantium*, Lugd. Batav. 1764.

de Kustbewoners veelal wordt opgevolgd. Volgens zijne veelvuldige ondervinding, ſchrijft hij aan dit ſterk misbruik van tabak een zeer groot vermogen toe om de Scheurbuik voort te brengen. Eindelijk legt hij de ſchuld op het gebrek en lang ontberen voornamelijk van verſche groenten. Aan dit gebrek aan verſch voedsel uit het Plantenrijk, en het aanhoudend gebruiken van ſpijzen van eenen tegenovergeſtelden aard in belegerde plaatſen, is het voornamelijk toe te ſchrijven, dat de belegerden geweldig door de *Scorbut* worden aangetast, terwijl de Belegeraars weinig of bijna niets daarvan te lijden hebben. Het gebrek aan verſche groenten, de uitdeeling van granen die dertig jaren op de zolders gelegen hadden, van rottige kaas en gedroogde bedorven viſch, was in de Belegering van *Breda*, naar de getuigenis van VAN DER MYE (*) de oorzaak van de buitengewone hevigheid der Scheurbuik. De ongelukkige omſtandigheden van tijd, Vrees en Schrik, Droefheid, de uit de Pest teruggeblevene zwakte, het vochtig en koude weder, alsmede de plaatſelijke ligging werkten krachtdadig daartoe mede. —

Door deze vereeniging der Tuſſchenpoozende

(*) *De Morbis et Symptomat. popul. Bredan, etc. Antw. 1627.*

koorts met de Scheurbuik wordt de koorts boosaardiger, en de *Scorbutische* kwaadsappigheid, door het bijkomen der Tuschepoozende koorts, erger; er ontstaan Vlekken, Bloedstrepen, Bloedvloeden, Uitlagen, voortknagende Zweeren en meer dergelijke toevallen. —

§. 33.

Wijders neemt men in *Holland*, meer dan in andere landen, waar, dat de Tuschepoozende koortsen tevens met Wormen gepaard gaan. Bij uitstek talrijk zijn de ronde Wormen. Men treft *Epidemien* aan, waarin weinig ziekten voorkomen, of zij gaan van Wormen vergezeld. Van dien aard waren de ziekten, welke door VAN DEN BOSCH (*) in de jaren 1760, 1761, 1762 en 1763, beschreven zijn. Ook de door DEGNER (†) beschrevene Roode loop, en de Doorgaande koorts, die KLOEKHOF (§) heeft opgeteekend, was niet zelden met Wormen verbonden. Somwijlen zijn de meesten ziekten met

(*) J. J. VAN DEN BOSCH, *Hist. Constitut. Epidem. Verm. Lugd. Bat.* 1769.

(†) DEGNER, *Hist. med. Dysenteriae biliosae contag.* Neomag. 1754.

(§) *Opuscul. Medica. Traject. ad Rhenum* 1747.

Maden (*ascarides*) vermengd , dat door VAN PHELSON (*) is waargenomen. De Wormen komen het meest voor bij aanhoudend vochtig weder , en de Wormziekte verandert van gedaante bij het invallen en aanhouden eener drooge Koude.

De Oorzaak van het in Holland dikwijls voorkomen der Wormziekte is in de Luchtgesteldheid , en derzelve onmiddelijk verzwakkenden invloed op de werkingen der Darmbuis , de Levenswijze , het veelvuldig gebruik van Visch , Aardappelen , Boter en Kaas , het misbruik van warme verslapende dranken , enz. enz. gelegen , waardoor de Verduwings werktuigen verzwakt , en , gelijk VAN DEN BOSCH (†) duidelijk bewezen heeft, Slijm en Wormen geboren worden. —

(*) *Hist. Physiol. Ascarid.* p. 88.

(†) *Hist. Const. Epid. Vermin.* p. 22. § XX. — De bewoners onzer Vischrijke Stranden leven in de van rijkdom overvloeiende landstrecken van de Vischvangst en den Landbouw. Voor het grootste gedeelte vinden zij echter in den landbouw hun bestaan; en zij die in den Zomer zwaar moeten werken , loopen in den Winter ledig. Hun voedsel bestaat voor het meest uit Melk , Meel , verschillende soorten van Brij , Aardappelen , Pekelvleesch en Pekelspek. De Vischers brengen zelden levende Visch aan wal , daar zij dezelve liever aan de Vischkopers leveren , die ze dan in Holland en Brabant ter markt aanbrengeu: het gebeurt echter somtijds , dat er eene groote menigte niet zeer versche doode Visch , van

Lieden die Wormen hebben worden bij het regeren van *Epidemische* Tufchenpoozende koortfen ligtelijk aangetast, en deze koortfen gaan geredelijk met den derden of vierden dag in eene Aanhoudende koorts over. De koorts neemt door deze vermenging eenen rottigen aard aan. Er worden, zoo door brakingen als door den afgang, levende en doode Wormen ontlast. Toevallen van Wormen vereenigen zich met die van de Tufchenpoozende koorts en vermeerderde Galaffcheiding; of het gebeurt ook, dat de eigenlijke toevallen van Wormen zich niet doen kennen, terwijl die van vermeerderde Galaffcheiding en der Tufchenpoozende koorts, door het

tondsomme aangebragt, door de boeren gekocht wordt, die, juist niet zeer lekker zijnde, dezelve gretig inslikken. Door deze en bovengenoemde foorten van voedsel worden de Maag en eerste wegen zeer geschikt gemaakt ter voortbrenging van Slijm en daaruit ontstaande verrotting. Daar en boven is het bij hun eene bij uitstek kwade gewoonte geworden, om de naauwlijks doorgeflikte fpijzen, terftond met een aftreksel van Thee als te overftroomen, waardoor zij, offchoon het den ter verrotting gefchikten aard der fpijzen fchijnt te kunnen onderdrukken, de verduwingskracht der Maag en Ingewanden echter zeer veel verzwakken, de werking van de Gal te gengaan, en zich tot het fukkelen aan Wormziekten zeer geschikt maken.

het aanwe orlog van de Wormen, buitengewoon hevig worden. Houdt de koorts haren behoorlijken loop en ontlasten de Wormen zich niet van zelve of door het gebruik van middelen, dan gaan de aanvallen gepaard met Slaapzucht, Stuipeu en Beroerte. Onder de menigvuldige oorzaken tot Beroerte in *Holland* telde BOERHAAVE (*) voornamelijk de Wormen. — Bij warm weder en niet zeer Zenuwachtige *Constitutien*, namen de Tusschenpoozende koortsen, die met Wormen gepaard gingen, eerder eenen aanhoudenden loop en eene rotachtige eigenschap aan, daar zij bij nat, vochtig, koud Najaarsweder eenen ongeregelden (*Anomalen*), Slependen loop en een Slijmachtig karakter verkregen. Deze samenmenging (*Komplieatie*) deed de Tusschenpoozende koortsen langer duren, en vormde ze tot Derden en Anderendaagsche koortsen. De zwakte en slechte toestand der Onderbuiksingenwanden, die door den langen duur der koorts is veroorzaakt, geeft, wanneer er nog geene Wormen aanwezig zijn, een krachtig middel aan de hand om ze te doen krijgen; de Kwaatsappigheid, die een gevolg van langdurige Tusschenpoozende koortsen is, wordt daardoor vermeerderd, en bevordert den overgang in Waterzucht. Is,

(*) BOERHAAVE, *de Cognosc. et Curand. Morbis*, §. 1010. —

bij deze Kwaadsappigheid, de Oogappel bij aanhoudendheid zeer verwijd, neemt men eenen grooten blaauwen kring om de Oogen waar, en is de eerlust buitengemeen sterk, dan mag men op vrij zekere gronden vaststellen, dat er Wormen aanwezig zijn.

De Koortsbast (*Cortex Peruvianus*), op zich zelve toegediend, is in de meeste gevallen niet toereikend genoeg om de koortsweg te nemen; er moeten vooraf, om de Wormen te verdrijven, Wormdoodende en Buikzuiverende middelen gebruikt worden. Zijn de Wormen uitgedreven, dan laat zich de koorts gemakkelijk door de *Kina* wegnemen. Maar is de koorts door de *Kina* alleenlijk onderdrukt, en zijn de Wormen niet uitgeloozd, dan houdt de Wormongesteldheid aan, en de koorts komt spoedig te rug. —

§. 34.

De Tusschenpoozende koortsen zijn ook menigmaal met andere, den Hollanderen eigene, ziekten verbonden. De Aanvallen van Jicht, inderdaad eene Hollandsche Landziekte, zijn ten tijde, dat de Tusschenpoozende koortsen *Epidemisch* regeren, zeer menigvuldig, en de Jicht neemt niet zelden met eene Tusschenpoozende koortsharen aanvang. Zoo menigmaal, zegt meerge-

melde SYLVIUS DE LE BOE, (*) ik den oorsprong en loop der Jicht heb kunnen nasporen, heb ik hier te lande ondervonden, dat zij door eene Synocha of door eene Tusfchenpoozende koorts werd voortgebracht: waarom zij dan ook, bij den aanval eener wederkeerende Tusfchenpoozende koorts, niet weinig in hevigheid toenam, tot dat de Tusfchenpoozende koorts in eene Aanhoudende veranderde, van zelve wegbleef, of door de konst werd weggenomen, terwijl de pijnen in de Ledenmaten desnietteenstaande bleven aanhouden. Bij de Allen- of Anderendaagsche koortsaanvallen van jichtige lieden, is noch de hette, noch de koude zeer groot, en de dorst en pijnen zijn bij uitstek dragelijk. Eenige uren daarna nemen zij sterk toe, verminderen echter spoedig, zonder geheel op te houden. —

Sedert den tijd dat het Graveel in *Holland* merkelyk is verminderd, hetgeen aan het veelvuldig drinken van Thee en Jenever is toeteschrijven, schijnt de Jicht over het algemeen meer te worden waargenomen. Deze laatste ziekte was in vroegere dagen, toen de Steen nog eene groote plaag der Nederlanderen was, reeds op vele plaatsen reeds zeer aanmerkelyk, gelijk blyke uit de Opdragt van VAN DER MIJE (*) aan den

(*) Lib. I: *praxeos* § 26.

(*) VAN DER MIJE, *de Arthritide et Calculo Geminis*. *Hagae Comitum* 1624.

Raad van *Breda*, geplaatst voor zijne Verhandeling over de Jicht en den Steen, alwaar hij beide deze ziekten, bij zijne aankomst aldaar, als bij uitstek menigvuldig had opgemerkt. —

§. 35.

Met de Tufchenpoozende koortfen vereenigen zich in *Holland* niet zelden *Hysterifche* en *Hypochondrifche* toevallen, Maagpijn, Oprifping van winden zonder éénige verligting, Toewringing van de Keel, vergezeld van de in de Vrijsterziekte eigenaardige gewaarwoording, als of er een bal uit den Buik naar de Keel omhoog ftijgt, moeilijke Ademhaling, en het lozen eener dunne, heldere en waterachtige *Urin*. Bij *Hysterifche* en *Hypochondrifche* lieden gaan dusdanige toevallen met die eener wezenlijke Tufchenpoozende koorts gepaard, en dit gebeurt zeer dikwijls, omdat het getal van zulke perfonen in *Holland* groot is, waarvan de Luchtgesteldheid en voornamelijk de levenswijze de fchuld is, welke door BICKER in zijn Vertoog, gevoegd achter zijne vertaling van de Verhandeling van WHITT over de *Zenuwziektens*, voor de oorzaak gehouden wordt, dat deze ziekten nu veelvuldiger zijn, dan in vorige dagen; en de laafte rampvolle tijden hebben niets tot derzelfer vermindering toegebracht,

maar dat kwaad veeleer klaarblijkelijk vermeerderd. — De Lijders ondervinden deze bovengenoemde Maagpijn en Oprisping van winden zonder verligting voornamelijk dan, wanneer zij eenige spijzen, hoe weinig die ook mogen zijn, genuttigd hebben. *Zij klagen, zegt DE MAN (*) daarover menigmaal meerder dan over de koorts zelve, somwijlen niet eens wetende, dat zij die hebben. Ook zal men in de Vrouwelijke Sexe, bij deze Maagpijn, wel eens ontwaar worden eene Krampachtige toetrekking der Keel, en dit, gevoegd bij een bleek water, heeft mij eens dermate bedrogen dat ik het voor eene enkele Moederkwaal (Passio Hysterica) aanzag, en als zoodanig, gelijk het van achteren openbaar werd, verkeerdelijk behandelde.*

Ten tijde, als de Tuschenspoozende koortsen *Epidemisch* regeren, komen er, buiten alle bekende Koortstoevallen, ook aanvallen van *Hysterie* en *Hypochondrie* te voorschijn, waarachter zich de koorts verbergt. Soms wordt de werkelijke koortsuitbarsting door twee of drie *Hysterische* aanvallen voorafgegaan, waarna de Tuschenspoozende koorts zich in haren behoorlijken vorm vertoont, en haar masker afligt. Men

(*) Over de kwaadaardige Rotkoorts. Nijmegen 1772, pag. 26.

moet deze gemaskerde koortfen als zoodanige behandelen en de middelen tegen de Vrijsterziekte (*Antihysterica*) doen hier de werking niet, die men van den Koortsbast, ter voorkoming van den volgenden aanval, te verwachten heeft. Het is hier inzonderheid het geval, waarin de Kina, die SYDENHAM zoo onbepaald als het krachtigst middel, om de volgende Aanvallen voor te komen en de ziekte te genezen, heeft aangeraden, voornamelijk werkzaam is. Onder eene goede behandeling strekt eene Tusschenpoozende koorts, waaraan *Hysterische* en *Hypochondrische* lieden sukkelan, niet zelden tot een middel, om derzelve aandoenlijk, tot krampen geschikt Zenuwgestel te verbeteren, aanhoudend te versterken, en, bij het verder opvolgen van eenen goeden leefregel, het instorten te verhinderen.

De *Hysterische* Onmagt, die als een gemaskerde Tusschenpoozende koorts, of met die koorts zelve eenen aanvang neemt, moet men wel onderscheiden van de Tusschenpoozende koorts met Beroerte (*Intermittens Apoplectica*), hetgeen jonge Artsen gemakkelijk kan bedriegen, doordien bij eene Beroerte de Pols vol, opgezet en sterk, de Ademhaling snorkend en reutelend, of menigmaal slechts langzaam en in het geheel niet gestoord is, daar in de Onmagt het Ademhalen nauwlijks

bemerkbaar, en de Pols klein en zwak wordt waargenomen. —

Z E S D E H O O F D S T U K .

Over de Vatbaarheid van Vreemdelingen, vooral van Soldaten, voor de Landeigene koorts en Waarnemingen omtrent de Oorzaken, welke dezelve in het Najaar Epidemisch en kwaadaardig doen zijn.

§. 36.

De Landeigene en Doorgaande Tusschenpoozende koortsen verschoonen geenen Ouderdom, Geslacht, Ligchaamsgesteldheid of Stand. Voornamelijk werkt de *Endemische* en *Epidemische* Luchtsgesteldheid zeer gemakkelijk op Vreemdelingen, welke daaraan niet gewoon zijn. Dit ondervinden de Duitschers, Franschen en Zwitsers, die zich nog niet lang in *Holland* hebben opgehouden, en vooral, wanneer zij zich in het warme jaarseizoen, en inzonderheid in zeer heete Zomers, daar ter plaatse moeten ophouden, tot hun grootst nadeel. Want daar de Zomerhete, voornamelijk wanneer zij droog is, en eenen hoogen graad bereikt, op de inwoners reeds zulk eenen scha-

delijken invloed heeft, zoo is het geenszins te verwonderen, dat zij voor Vreemdelingen, die aan de gesteldheid der lucht ongewoon zijn, zeer nadeelig en gevaarlijk zijn moet. Voornamelijk wanneer zij te gelijker tijd een leven leiden, dat de ontvangene Zaden der Landziekte ontwikkelt, of derzelve ontwikkeling niet tegenstaat. Onder de arme Westfaalsche Boeren of Mofsen, die met hun Pompernikkel en Spek op den rug, bij het naderen van den Hooitijd, naar *Holland* reizen, rigten de Tuschepoozende koortsen groote verwoestingen aan. Zij brengen niet zelden, voor hunne moeite, slechts eenige zuur verdiende Hollandsche Guldens, en het gemis van hunne gezondheid naar huis. (*) Van dit zwaar en zuur verdiend geld gaat nog een aanzienlijk gedeelte en menigmaal het geheel daarvan weg, om zich te doen oppassen en genezen, of het ten minste zoo ver te brengen, om met een ziek ligchaam naar hunne woonsteden te wandelen. Hoe ongezonder de plaats is, alwaar zij in den Zomer hunnen arbeid verrigten moeten, des te meer is hunne gezondheid in gevaar, waartoe vooral hunne zuinige, van de gewoonte

(*) Men leze, omtrent de Vatbaarheid dezer lieden voor onze Ziekten, de fraaije Prijsverhandeling van onzen beroemde Landgenoot L. BICKER, *over de Doorgaande Najaars-ziekten der Droogmakerijen*, geplaatst in het Negende Deel der Verhandelingen van het Bataafsche Genootschap enz. te *Rotterdam* 1790.

des lands verschillende, en niet naar de Luchts- en Weêrsgesteldheid geregelde wijze van leven aanleiding geeft. Wanneer zij niet in dagloon werken, maar bij het stuk betaald worden, dan werken zij den geheelen dag en een groot gedeelte van den nacht, met aanwending van alle hunne krachten, door, om, binnen eenen korten tijd maar zoo veel te verdienen als zij kunnen; levende zij daarenboven zeer sober, en drinken om hunnen dorst te leschen slecht en bedorven water. Het is, in aanmerking dezer omstandigheden, te verwonderen, dat deze lieden nog, met geheele troepen, bij voorkeur naar het ongezond *Noord-Holland* en *Zeeland* reizen. In de hooger liggende Provinciën lijdt in het heete Jaargetijde hunne gezondheid minder, dan in de laag en aan Zee gelegen landen. De inwoners van *Gelderland* wachten zich, wanneer zij hun brood anders kunnen winnen, om in het warme Jaargetijde naar *Zeeland* te reizen, alwaar de koortsen veelvuldiger, langduriger, en alsdan niet zelden van eenen bij uitstek kwaden aard zijn, en de luchtsgesteldheid de Vreemdelingen voor het krijgen der koorts vatbaarder maakt.

§. 37.

De Hollandsche Troepen, die genoodzaakt waren om in *Zeeland* Guarnizoen te houden, leden

in deze Provincie ten allen tijde buitengewoon veel in den Zomer, en inzonderheid de in Hollandfche soldij staande vreemde Troepen; en, bij de Inlandsche Regementen, die Soldaten, welke geene geboren Zeeuwen waren; nog meer echter de Duitschers, Zwitsers, Franschen en Luikenaars, die zich nog niet lang in *Holland* hadden opgehouden.

Ten tijde der Stadhouderlijke Regering liet men de Regementen en Bataillons, die eenige jaren in *Zeeland*, en in het niet minder ongezond Hollandsch *Vlaanderen* gelegen hadden, uitmarscheren, en door Troepen uit andere Provincien vervangen. Dit geschiedde na den Exercitie-tijd in den Zomer, als wanneer zij, door de reize afgemat, juist om dien tijd aldaar aankwamen, dat het jaarfaizoen, voor de Gezondheid hoogst nadeelig begon te worden. Het zoude beter geweest zijn, de Troepen later in den Herfst derwaarts te zenden, of aan de Zeeuwsche lucht gewoon zijnde Troepen aldaar te laten blijven, of ze niet, dan in tijd van nood, te doen uitmarscheren. Dan dit scheen destijds tegen de eenmaal vastgestelde beginselen te strijden. De nieuwlings aangekomen Troepen hadden het eerste en daaropvolgende jaar een aantal zieken aan Tuschenspoozende koortsen, en velen hunner vonden in *Zeeland* hun graf. In de volgende jaren ging het veel beter, de Manschap:

pen gewenden aan de lucht, en leden daarvan niet meer dan de Inboorlingen; maar het waren alleen de Rekruten, welke uit andere Provinciën, bij de in *Zeeland* liggende Regementen werden ingelijfd, die het getal dier koortfigen vermeerderden. Onder het bestuur van den gewezen Koning **LODEWIJK BONAPARTE**, werd er een bijzonder Legioen, ter bescherming en verdediging dezes Lands, uit alhier geborene rekruten opgericht, en deze inrigting zoude, indien de tijdsomstandigheden het niet verhinderd hadden, der Armee een aantal Soldaten hebben aangebragt. —

§. 38.

De Engelsche en Fransche Troepen hebben in de laatste tijden den nadeeligen invloed der *Endemische* luchtgesteldheid in *Holland* en vooral in *Zeeland* ondervonden. De moorddadigste *Epidemien* woedden onder dezelve. Voornamelijk heerschte er onder de Engelsche Troepen, bij hunne laatste landing, eene doodelijke *Epidemie*, waarin het getal der zieken en gestorvenen zoo groot was, dat het mogelijk, nevens andere oorzaken, wel de voornaamste drijfveër zal geweest zijn, waarom het Engelsch Ministerie van de voordeelen dezer landing afzag en het eiland *Wal-*

cheren deed verlaten. Deze Troepen landden juist in het gevaarlijkst Jaargetijde, in de hette der Hondsdagen, en de wijze van leven, die zij op dien tijd moesten houden, was van dien aard, dat het getal der zieken daardoor noodzakelijk moest toenemen; bovendien kunnen in eenen veldtocht de voorschriften van gezondheid niet altijd worden waargenomen. Dit alles bragt dus nu veel toe, om eene hevige en kwaadaardige Doorgaande ziekte onder hen aan te rigten. De *Hollandsche* troepen, die ter hunner verdrijving waren toegesnel, hadden wel veel zieken, maar in lange na zoo veel niet als de Engelsche Armee en slechts weinig dooden. (*) Men nam de noodige maatregelen bij de hand om ze voor den invloed van de lucht minder vatbaar te maken; velen lagen ook in eene meer gezonde landstreek, en de Duitsche Hulptroepen landden in een later jaargetijde, waarin de grootste hette reeds voorbij was; zij zouden anderzins, indien zij zich in Duitschland niet lang hadden opgehouden, zeer veel hebben moeten lijden.

(*) Tot de groote doodelijkheid der *Epidemie* schijnt de gebrekkige inrigting der Engelsche regering aldaar veel toegebragt te hebben; hetgeen door FAULKNER is opgemerkt, in zijne *Considerations respecting the Expediency of establishing an Hospital for Officers on Foreign Service* 1812.

Zeer aanmerkelijk waren ook de ziekten bij den Veldtogt der Engelschen en derzelven verblijf in *Zeeland* en *Staats-Vlaanderen* in 1743, 1744, 1746, 1747 en 1748, waarvan PRINGLE ons een verslag heeft nagelaten (*). In het jaar 1742, wanneer de hette in den Zomer en Herfst gematigd was, leden de Engelsche Troepen, die in het ongezonde *Brugge* lagen, veel heviger aan Tuschenspoozende, Aanhoudende Aflatende koortsen en aan den Persloop, dan in *Gent* en andere Vlaamsche Steden. Gebrek aan kennis der Engelsche Geneesheeren omtrent den aard der *Endemische* ziekte, was oorzaak, dat de Tuschenspoozende koortsen meer in Aanhoudende ontaardden, waartoe zij uit zich zelve zeer geneegen zijn, en hetgeen, bij verwaarloozing van de Buikzuiverende Geneeswijze, in den beginne zeer gemakkelijk plaats greep; ook gingen zij ligtelijk in Slepende ziekten over. In het jaar 1743, toen de Engelsche Troepen, na eenen Veldtogt in Duitschland, de Winterkwartieren in *Vlaanderen* betrokken, werden zij in het begin van den Winter door Aanhoudende Ontstekingskoortsen

(*) PRINGLE, Verhandeling over de Legerziekten, door BICKER, keurig Vertaald. Hoofdstuk 3 tot 8.

aangetast, die door Zinkingachtige ongesteldheden werden opgevolgd. — In den jare 1744 tastte de Aflatende koorts alleen de Rekruten en nieuwe Regementen aan, de overige waren reeds meer gewoon aan de Vlaamsche lucht, dat ook in 1745 het geval was. In het jaar 1747 was het getal der zieken onder de Engelsche Troepen, die in *Zuidbeveland* en *Walcheren* lagen, zeer groot, uit hoofde, dat de hette geweldig was, en deze landen bij uitnemendheid ongezond zijn. Van de vier de Bataillons, die aldaar moesten blijven, was schier alles ziek. In den Zomer van 1748, die wederom zeer heet was, leden de Engelsche Troepen die zich in den omtrek van *Breda* en *'s Hertogenbosch* bevonden, zeer veel, door dien het getal der zieken buitengewoon groot was.

§. 40.

Buitengewoon heete Zomers zijn oorzaak, dat zelfs de bewoners van *Holland* in grooten getale aan Tuschepoozende koortsen sukkelten, en doen dezelve een kwaadaardig karakter aannemen; des te meer moet dit alzoo het geval bij Vreemdelingen zijn, vooral wanneer het menschen zijn, die zich voornamelijk aan de gevaren van lucht en weder moeten blootstellen, gelijk zulks bij

de Soldaten plaats heeft; zij leiden buitendien een leven, dat de vatbaarheid voor de oorzaken van Landeigene en Doorgaande ziekten zeer vermeerdert, en het ontstaan, benevens de spoedige vorming, der ziekten bevordert. — Men stelt hen op posten, doet hen, dikwijls met of zonder noodzakelijkheid, woningen en verblijfplaatsen betrekken, waarin zij gedwongen zijn, om de Moerasdampen in derzelve allerflechtsten toestand in te ademen. Hoogst nadeelig zijn de posten op wallen, alwaar zich, bij het geweldig woeden der Zee, de vergiftige dampen, die uit de grachten opstijgen, onverdeeld zamenpakken; dit is ook het geval met de posten op de Zeedijken, wanneer het water met de ebbe is afge-loopen. Kantonneringen en Legers in moeras-sige lage landstreken veroorzaken, bij heete Zomers, brandende Rotkoortsen van de ergste soort. De nadeelen zijn minder, wanneer men de Soldaten van de Moeras-uitdampingen kan verwijderd houden. Bij de laatste landing der Engelschen op *Walcheren*, bleven de matrozen, die met hunne Schepen op eenigen afstand van het eiland ten anker lagen, van de koorts geheel vrij, terwijl, op het eiland zelve, duizenden daaraan stierven. —

De vochtigheid der legerplaats bevordert nog meer de kwaadaardigheid der Rotkoortsen, en

zij openbaren zich met zulk eene hevigheid, die bijna gelijk staat met die gene, welke door de Artfen in heete landen beschreven is. VEGE TIUS, die de schadelijkheid eener legerplaats in eene vochtige, lage en moerasfige landstreek, bij ondervinding, had leeren kennen, raadt daarom aan, om, ten einde de vernietiging eener *Armee* voor te komen, zich aldaar niet lang op te houden; dan de Krijg vordert niet zelden groote opofferingen, en de Soldaat heeft menigmaal meer te lijden van de ongezonde landstreek en het weder, dan van de kanonnen en andere moordtuigen. Als de Soldaat in *Holland*, in de brandende en stekende Zon der Hondsdagen, nog dikwijls marscheren en exerceeren moet, en, daardoor afgemat, zich veelal op den grond nederlegt, om onder de schaduw der boomen, daar het altijd vochtig is, uit te rusten, gelijk zulks menigmaal, ook zonder deze voorafgaande vermoeijensfen, het geval is, dan lijdt ligtelijk daardoor zijne gezondheid, en hij loopt gevaar zich eene heete koorts op den hals te halen. Langdurige marschen, bij heet weder, zijn voor de troepen altijd gevaarlijk. VAN SWIETEN zegt, dat *wanneer de Veldoversten, bij heete Zomers, dikwijls genoodzaakt worden de Legers van Standplaats te doen veranderen, en vooral wanneer daarbij gebrek aan water is, dat men niet zelden geheele legers*

door

door heete koortfen ziet aangevallen. Heeft men buiten dat nog gebrek aan Water, gelijk in *Holland* ten tijde van groote hette plaats heeft, of moet de Soldaat, om zijnen dorst te lesschen, het stinkende Moeraswater drinken, zoo loopt hij des te eerder gevaar om de koorts te krijgen. Het onvoorzigtig ontbloten des ligchaams, en deszelfs ongenoegzame bedekking in de koele, vochtige, nevelachtige Morgen- Avond- en Nachtlucht, gedurende het warme Jaargetijde, werkt als eene krachtdadige gelegenheidsoorzaak om de door het saizoen ontwikkelde kiem tot Tusschenpoozende of Aanhoudende koortfen bij de Soldaten te doen uitbarsten, ingevalle deze op en voor zich zelve niet genoeg in staat mogte zijn, om de ziekte van het Jaargetijde te doen uitbreken, terwijl eene ongewone hette in deze landstreek als oorzaak werkzaam is, aan wier nadeligen invloed slechts bijzondere ligchaamsgestellen tegenstand bieden kunnen, en dien men, door het in acht nemen eener tegen die schadelijkheid ingerigte wijze van leven, ontgaat. — De ongezonde lucht der Moerasfige landstreken wordt in de enge beperking, waarin eene menigte Soldaten zich in de Legers, Barakken, Vaartuigen ter hunner vervoering, Wachthuizen enz: moeten ophouden, bij de hette der Zonnè, door de Uitwasemingen der Soldaten en Vuiligheden nog meer

bedorven; er ontwikkelen zich Ziekten van eenen Pestigen aard, die schielijk dooden en geheele Armeeën vernielen.

§. 41.

Nog vele andere oorzaken, die in allé tijden het getal der Ziekten bij eene Armee vermeerderen en verergeren, brengen het hunne hier nog bij, om de Ziekte van het Jaargetijde, nevens dezelven, *Epidemisch* te doen worden. Hiertoe behooren het onmatig gebruiken van Spijs en Drank, het verbazend misbruik van Brandewijn en Jenever bij de Hollandsche Armee, de daaruit voortspruitende dronkenschap, nevens de daaruit voortkomende gevolgen, en de onbezonnen manier van handelen, die zij, tot nadeel der gezondheid, veroorzaakt. Wijders moet men hier onder ook rekenen het onvoorzigtig drinken van koud Water, wanneer het ligchaam door de beweging in het heete Jaarfaizoen zeer sterk verhit is; het gebruiken van verkoelende, zure en onrijpe vruchten, en voornamelijk van witte, goedkoope, in menigte groeiende pruimen, die de Maag verkouden en verzwakken, inzonderheid bij menschen die gewoon zijn veel sterke dranken te drinken. Eindelijk worden de Ziekten des Jaarfaizoen's vermeerderd en verergerd, door de wanorden die

in het Waken en Slapen plaats hebben, de misflagen, die zij daarin, met of zonder hun toedoen, begaan; door morfigheid en het niet zuiver houden der Huid; de niet altijd naar de voorschriften der Gezondheidsregelen ingerigte Kleding, Wapening en Toerusting der Soldaten, waardoor hunne ligchamen, bij de grootste hette, en het tevens, dikwijls, buiten noodzakelijkheid en slechts naar de luimen hunner Bevelhebberen, doen van Marschen en Wapenoefeningen nog meer verhit en verzwakt worden.

Eindelijk en wel inzonderheid moet men de heerschende Hartstogten, Ondeugden en Wandaden der Soldaten, als Ontucht, Wellust enz: met alle de gevolgen die zij noodwendig na zich slepen, niet uit het oog verliezen. Hoe zeer de ligchamen door de dikwijls herhaalde besmetting van het Venusgif, en het gebruiken van Kwik bedorven worden, is te wel bekend. Zij verkrijgen daardoor eene groote vatbaarheid voor Zenuwziekten, en de Ziekten waardoor zij worden aangetast, worden Slepend of spoedig doodelijk, en buitengewoon kwaadaardig. Over het algemeen is het karakter der Hollandsche Soldaten, en voornamelijk van het Voetvolk niet het beste. De Hollanders die onder het voormalig Stadhouderslijk Bestuur, en zoolang de Opschrijving (*Conscriptie*) nog niet was ingevoerd, Soldaat werden, waren gewoon-

lijk uit de heffe des Volks, en tot niets anders geschikt, en werden, zoo als in andere Staten ook het geval was, gelijk BALDINGER (*) zeer wel zegt, Soldaat, omdat zij te lui waren om goede Burgers te zijn, en omdat zij geloofden, in dezen stand hunne breidelooze lusten volkomen te kunnen voldoen en duizend buitensporigheden te mogen begaan, die zij in hunnen vorigen stand niet konden bedrijven. De Zedelijkheid der Ruiterte was ten allen tijde beter, uit hoofde dat er zich nog menig Boerenzoon, uit zucht voor dezen dienst, liet aannemen. De Ziekten bij het Paardenvolk zijn veel minder dan bij de Soldaten, zij bereiken zelden dien trap van onregelmatigheid (*Anomalie*) en Kwaadaardigheid, dien men bij laatstgenoemden bestendig moet in het oog houden; waartoe, behalve de betere zedelijke gesteldheid der bijzondere Personen, de gedurige welgeregelde arbeid, en de niet nu, op eenen keer, de krachten te zeer aanzettende werkzaamheid, dan weder de verflappende werkloosheid, gelijk zulks bij het Voetvolk plaats heeft, het hunne toebrengeu. —

Gedurende mijne twintigjarige Praktijk als Geneesheer bij de Hollandsche Armée, heb ik, van

(*) E. G. BALDINGER, *von den Krankheiten einer Armee*. pag. 63. 1765.

de alle jaren wederkeerende meer of minder sterke *Epidemien*, er drie waargenomen, die bij uitstek hevig en kwaadaardig waren, en waarvan de laatste in het jaar 1807 voor de Krijgsgevangene *Pruisfen*, *Polen* en *Rusfen* voornamelijk gevaarlijk was; welker Toevallen, Loop en Oorzaken, alsmede de aangewende wijze van Genezen, ik hier, met bijvoeging mijner in andere *Epidemien* gedane Waarnemingen, beschrijven zal. —

ZEVENDE HOOFDSTUK.

BESCHRIJVING DER DOORGAANDE (*Epidemische*)
KOORTS.

I.

Over de Oorzaken van derzelyver Kwaadaardigheid en Doodelijkheid voornamelijk voor de toenmalige Krijgsgevangene, Pruisfen, Polen en Rusfen.

§. 42.

De Bataillons der Regementen, waaronder een aantal Krijgsgevangene Pruisfen, Polen en Rusfen waren ingelijfd, lagen in den matelijk warmen Zomer van 1807, in de Steden *Brielle* en *Hel-*

voetfluis, die beide voor Vreemdelingen geenszins de gezondste zijn; ook lagen er nog meer in de Garnizoenen aan den *Helder*, en in verscheidene Noordhollandsche steden. Eene groote menigte van Koortfigen bevond zich in de Hospitalen te *Amsterdam*. De ongelukkige gemoedsgesteldheid, waarin zich deze lieden als Krijgsgevangenen bevonden; derzelve inlijving in de Hollandsche Armee, die bij velen hunnes ondanks geschiedde; de doorgestane ellende in den voorafgeganen Veldtocht, dit alles had hunne lichamen reeds bovenmate verzwakt. Thans bevonden zij zich in eene Landstreek en in Steden, die niet onder de gezondsten van *Holland* te rekenen zijn, en dat wel in eenen Zomer, die ter ontwikkeling van kwaadaardige Koortziekten bij uitstek geschikt, en voor het leven en de gezondheid veler inwoneren van *Holland* zeer nadeelig, gevaarlijk en doodelijk was. In die omstandigheden werden zij, in het begin van de maand Augustus, in eene zoo groote menigte en in zulk een kort verloop van tijd, ziek, dat alle Regements Hospitalen plotseling vol waren, en men zich genoodzaakt vond de zieken met Schepen naar het groote Hospitaal te *Leijden* over te brengen, om in de kleine Garnizoens-Hospitalen ruimte te maken, ten einde de dagelijks op nieuw aangekomen zieken op te nemen. Wanneer de

plaats in het , gemeenlijk buiten de stad gelegen , Hospitaal voor het steeds toenemend getal zieken Soldaten te klein was , dan werden er kleinere Hospitalen in de stad opgerigt. Het aantal zieken nam zoo sterk toe , dat men in de maand September 1352 zieken telde , waarvan tusfchen de Acht en Negenhonderd , grootendeels Pruisfen , Polen en Rusfen , aan de kwaadaardigfte Tusfchenpoozende koortfen lagen. Hetgeen de ziekte inzonderheid nog erger maakte , was de vervoering met Schepen , waarin zij te dicht bij elkander lagen waarbij nog kwam , dat zij , bij tegenwind , langen tijd onder weg moesten blijven , wanneer de hette des dags de kwade geaardheid der ziekte van de , zich in een enge plaats bevindende , talrijke lijdens , vermeerderde , hetgeen ten gevolge had , dat niet zelden stervenden en dooden onder elkander uit de Schepen naar het Hospitaal gebragt werden.

§. 43.

Hier kwam nu , behalve dat de Soldaten voor het grootste gedeelte Vreemdelingen en aan de gesteldheid van het klimaat niet gewoon waren , en de Zomer zeer heet was , nog bij , dat de zieken , die te water van het eene Ziekenhuis naar het andere moesten worden vervoerd , dik-

wijls eenige dagen onder weg bleven, binnen welken tijd ook geene behoorlijke geneeswijze en oppassing konde plaats hebben, die buitendien, bij het kort verblijf in de Regements of Garnizoens Hospitalen, wegens den grooten toevloed van nieuwe zieken, en de aanhoudende aanstalten ter hunner vervoering, ook niet was gelijk zij behoorde te zijn, hetwelk oorzaak was, dat de ziekte in haar begin en voortgang, bij gebrek aan de noodige verzorging, zeer werd verergerd. Men kan, bij de beste inrigtingen en maatregelen, niet altijd alles, wat der genezing en verzorging hinderlijk is, uit den weg ruimen, en moet zich naar de mogelijkheid der gevallen en omstandigheden schikken. De Krijgsman moet dikwijls met de geheele natuur strijden, waarvoor hij meestentijds veeleer moet bezwijken, dan hij in staat is haar het hoofd te bieden. Voornamelijk hebben de ellende in den afgelopen ongelukkigen Veldtocht, de smart en spijt van Krijgsgevangenen te zijn, gebrek en allerlei soort ongemakken, die zij, gedurende denzelfden, hadden uit te staan, het misnoegen van tegen hunnen wil te moeten dienen, en het bestendig verlangen om naar hun Vaderland en de hunnen terug te keeren, medegewerkt om de *Epidemische* ziekte voor deze Menschen kwaadaardig en buitengewoon doodelijk te maken. Hoe veel vermogend het lijden der

Ziel bij den anders ruwen en hardvochtigen Krijgsman is, hoezeer het de ziekten doet toemen en erger maakt, ondervinden zeker de Geneesheeren, die deze ongesteldheden moeten behandelen, maar al te dikwijls; hieraan moet men het mede toeschrijven, dat bij eene geslagene Armee de ziekten meer van eenen Zenuwachtigen aard zijn, en de overwonnenen meer zieken hebben, dan de overwinnaars. De Angst en Vrees, gehoonde Moed en gevoel van Eer krenken de gezondheid, waarbij niet zelden zich nog voegt gebrek aan Noodwendigheden, waaraan de geslagene Armee veelal meer lijdt dan de zegevierende. Hoe zeer het ver verwijderd uitzigt, van zijn Vaderland en de zijnen weder te zien, gepaard met een groot en aanhoudend verlangen om dit oogmerk te bereiken, de krachten der geheele werktuiging des anders ruwen Krijgsmans verzwakt, ondervindt de Veldarts maar al te dikwijls; de ziekte, verkrijgt door deze begeerte, door dezen benaauwenden in het hart onafgebroken gevoeden wensch, bij het droevig vooruitzigt op herstel, eene buitengewone Kwaadaardigheid, en niet zelden maakt het verliezen van alle hoop bovendien spoedig en onverwacht een einde aan het leven des lijdens. — RONGA, berigt ons, dat, bij ANSONS Reize rondom de Wereld, de Scheurbuik tot eene verschrikkelijke

hoogte steeg, toen het Scheepsvolk de hoop verloren had om het Vaderland weder te zien. Ook verhaalt hij, dat een door de Scheurbuik aangestaste Soldaat, die het Heimwee had, en zijn afscheid hoopte te verkrijgen, hetgeen men hem had geweigerd, ten zelfden dage, waarop men hem alle hoop, ter bekominge daarvan, ontnomen had, overleed; hij verliet de plaats alwaar hem dit treurig bericht werd medegedeeld met voorspelling, dat hij dien dag niet zoude overleven. Het Heimwee, naar de getuigenis van HUXHAM, het gevolg der tegen de Britsche Vrijheid zoo zeer strijdende presing der Zeelieden in *Grootbritanjen* en *Ierland*, die, na hunne terugkomst van lange en verdrietelijke reizen, zwak, ongezond, en vol van verlangen om hunne vrienden en bloedverwanten weder te zien, onmiddelijk naar andere Schepen gesleept worden, is gelijk ZIMMERMANN (*) zegt, de dood van vele duizenden. Dit was bij velen het geval, zij geloofden, na Krijgsgevangen geweest te zijn, tot de hunnen terug te keeren; maar men dwong hen nu om dienst te nemen; en zij werden daardoor van dat uitzigt beroofd.

Na dus de oorzaken der *Epidemische* ziekte

(*) ZIMMERMANN, *von der Erfahrung*, 2 Th. IV B. Capt. 2.

vooraf te hebben opgegeven, zal ik nu van de Toevallen spreken, en wel in de eerste plaats van die, waardoor de Koorts zich, gedurende de maand Augustus en in het begin van September, openbaarde, alsmede van hare gesteldheid gedurende het heete Jaarfaizoen. Daarna zal ik spreken over de Veranderingen, welke de ziekte, door het daarop volgende vochtige, koude weder en de drooge koude, ondergaan heeft. —

I I.

Over den aard der Epidemische Koorts, gedurende het heete Jaarfaizoen.

§. 44.

De Koortsen, die in de hette des Zomers ter behandeling voorkwamen, liepen geregeld af, of hadden eenen behoorlijken rusttijd, of zij waren Aanhoudende, wanneer een nieuwe aanval op de pas Aflatende, of ten einde loopende koorts volgde, of als naderhand dikwijls in het geheel geene Aflatingen en Verheffingen konden worden waargenomen, en de koorts even hevig bleef voortduren.

De koorts kondigde zich in dit Jaargetijde aan door Vermoeidheid en Pijnen in de Leden; de Zieken klaagden eenige dagen over Hoofdpijn,

kwaden Smaak, Braaklust, en waren zeer dorstig. De deelen, die van te voren verrekt, gebroken, of door Jicht en Zinkingen waren aangetast geweest, warengeweldig pijnlijk; de toevallen lieten na eenigen tijd, een weinig af, hielden ook volmaakt op, en keerden, naar den aard der koorts, ten gezetten tijde (*Periodiek*) terug. Bij zeer velen begon de aanval zonder eenige voorafgaande kenteeke-
nen, en, na dat vele dezer zieken zich eenige uren te voren geheel wel bevonden, en met smaak ge-
geten hadden, deed zich dikwijls plotseling en gansch onverwacht de koortsaanval voor.

De koorts zelve, waardoor de zieken tegen den Middag of kort na den Middag werden over-
vallen, begon met Koude en hevige pijn in den Rug; de Neus, Lippen, Nagels werden blaauw; de zieke moest gedurig Geeuwen en zijne Ar-
men uitrekken. Daarop volgde een gevoel van geweldiger Koude over het geheele ligchaam met fitteren en beven en een aanhoudend klapperen der Tand en, dat van tijd tot tijd door het op-
rispen van Winden en werkelijk braken van Slijm en kwalijk gekleurde Gal werd afgebroken. De zieke was angstig, de Pols klein en ras, de Adembaling schielijk; daarbij klaagde de Lijder van Maagpijn, drukking op de Borst, was zeer dorstig, en wanneer hij maar te veel op eenen keer dronk, dan werd hij zeer benaauwd, en

braakte het gedronkene weder uit. De Huid was droog, bleek, en het Aangezigt ingevallen. De Oogappels waren zeer verwijd en de Oogen traanden.

Nadat de koude een half of ook wel een geheel uur geduurd had, volgde de hette, die zich langzaam over het geheele ligchaam verspreidde. Het bleek en ingevallen Aangezigt werd rood en zwol op, de warmte stroomde van de Binnen naar de Buitendeelen, en nam altijd in sterkte toe. In de grootste hevigheid van de koorts was de benaauwdheid groot, de Dorst buitengewoon, en schier onleschbaar. De zieken wierpen alle bedekking van zich af, alles wat hun ligchaam slechts eenigzins drukte, konden zij niet verdragen. De lijders, wier legersteden zeer dicht bij de muur stonden, verkoelden daaraan hunne handen. De hette was op het aanraken brandend en stekend; de Tong was, offchoon zij zeer veel en dikwijls dronken, terstond weder droog en zoo stijf, dat zij die niet uit den mond konden steken. De Pols was vol en rad. De zieken klaagden over geweldige Hoofdpijn, dikwijls ijlden zij; de Huid was droog, de *Urin* rood en veroorzaakte bij hare Uitlozing eene brandende pijn in de Pisbuis, voornamelijk aan derzelver opening. —

Wanneer de hette vier, zes, of acht uren ge-

duurd had, liet de geweldige spanning over het geheele ligchaam af, de Huid werd vochtig, de Pols weeker, langzamer, de Tong vochtig en losfer; een algemeen Zweet brak over geheel het Ligchaam uit. De Ademhaling werd vrijer, de pijnen hielden op, de Zieke werd rustiger en viel in eenen slaap, waaruit hij werd opgewekt door eene sterke opzetting van de Blaas, die hem aanzette tot het ontlasten zijner *Urin*, die dan, wanneer zij koud werd, eene groote hoeveelheid van een gewoon roodachtig zetsel naliert. Geheel buitengemeen was ook de hoeveelheid zuurriekend Zweet, waarmede de aanvallen van Tusschenpoozende koorts in het warme Jaarfaizoen ten einde liepen. Het Zweet biggelde met kleine stroomen over het Aangezicht, drong menigmaal door de Matrasfen tot op den Stroozak henen; de Hemden, de Beddelakens en wolle Dekens waren dikwijls zoo doornat, dat men er het Zweet konde uitwringen. Het was even als of het geheele Ligchaam in Zweet zoude versmelten, en het hield bovendien dikwijls zoo lang aan, dat de Zieke daardoor zeer verzwakt werd, en binnen het verloop van weinige aanvallen, zeer sterk vermagerde. Tevens had het Zweet somwijlen eene groote scherpte, zoo dat het, wanneer daarvan iets in de Oogen afvloeide, hevige pijnen veroorzaakte.

De Smaak van het zweet had wel iets van het *Ammoniak Zout*. Muijs (*) die eene Ziekte-beschrijving van zijnen Broeder, een' Arts te *Vollenhoven*, welke aan eene dubbelde Anderendaagsche koorts lag, in het licht heeft gegeven, verhaalt van hem, dat de Zouten, die in het sterke Zweet, dat van hem afvloeide, waren opgelost, zich op de Huid van het Aangezigt en aan de Haren

(*) „ Het Zweet, zegt hij, hield zulk eene groote
 „ hoeveelheid Zouts in zich, dat, wanneer het tegen
 „ het afloopen van den aanval begon af te nemen en te
 „ verminderen, het zich terstond tot Kristallen, bijna
 „ van die grootte, gevormd had, als van fijn Zout, dat
 „ men gewoonlijk op onze tafels gebruikt, of van gro-
 „ ver Zout, hetgeen men door het wrijven met een' le-
 „ pel klein maakt; en dat wel in die hoeveelheid, dat
 „ het overal aan den baard niet alleen bleef vastzitten,
 „ maar met elkander aanrakende korrels bijna het gehe-
 „ le Aangezigt bedekte, ja zelfs aan de Neusvleugels
 „ aan laagjes op malkander lag; en hoe menigmaal men
 „ gezorgd had hetzelfde daarvan geheel en al te reinigen.
 „ Zoo dikwijls werd het, binnen den tijd van zeven of
 „ acht minuten, wederom met nieuwe Kristallen over-
 „ dekt, welke die eigenschap hadden, dat zij zich aan
 „ het gevoel met de vingers voordeden, even als rond-
 „ rachtige ruwe en puntige korrels van eenigzins fijn ge-
 „ stoten gewoon Zout.” MUIJS, *Disfert. de Salis*
Ammon. praeclar. ad febres intermitt. Usu. pag.
 66—67.

van zijnen Baard tot Kristallen geformeerd hadden.

§. 45.

Nadat de aanval door dit sterk Zweet was ten einde geloopt, of, bij een gering Zweet, door eene sterke Ontlasting van *Urin*, of door eenen meerderen Stoelgang had opgehouden, behield de Zieke evenwel nog altijd een' meer of minder snellen Pols, hij was zeer afgemat, klaagde over eenen bitteren Smaak, zijne Tong was met geel Slijm overtogen, hij braakte van zelve eené groote hoeveelheid Galstoffen, gevoelde eene lichtigheid in Hoofd, en had bestendig Hoofdpijnen. Het Aangezigt was bleek, Citroengeel, of rood met geele strepen boven en onder de Lippen; somwijlen had het eene ware Oranje kleur; het wit der Oogen was geel, de *Urin* rood, en de zieke kon het, als hij opgestaan was, niet lang buiten het bed uithouden. Wanneer het Zweet en de overige toevallen niet zeer hevig waren, de Zieke voor de koorts zich gezond en frisch bevonden had, zijne ligchaamsgesteldheid goed en aan het Klimaat gewoon was, de koorts binnen een half etmaal afgelopen en in een Anderendaagsche koorts veranderd was, dan volgde er, na den Aanval en eenige rust en
 Slaap,

Slaap, eene volmaakte Koorts-vrije (*Apyrexie*), en de Lijder had genoegzame krachten, om binnen denzelfven wat te gaan wandelen.

Deze toevallen en verschijnsels der Afloopende en eenen koortsvrijen tijd houdende koortsen, vertoonden zich, met de beschrevene hevigheid bij de zieken, voornamelijk in den eersten aanval, of ook in de latere aanvallen, wanneer de behandeling van den staat der verduwings werktuigen (*Status Gastricus*) in den beginne verzuimd, of, om eene of andere oorzaak, ondoenlijk was. Bij die zieken, waarbij aanvankelijk reeds de noodige ontlastingen hadden plaats gehad, waren de toevallen gedurende den Aanval en den koortsvrijen Tusschentijd, minder geweldig en niet zoo talrijk. De koude was gematigder, de hette minder en het zweet niet zoo sterk en afmattend. Menigmaal echter gebeurde het, dat de laatste *Paroxysmus* van koorts buitengewoon zwaar was, en door deszelfs geweldige verandering, die zij in het ligchaam te weeg bragt, ten middel strekte, dat de koorts niet weder terugkeerde. Dikwijls waren slechts eenige Aanvallen, binnen den geheelen tijd der ziekte, bijzonder hevig, de andere zeer gering.

Deze koortsen hadden eenen Anderendaagschen of dubbelden Anderendaagschen loop (*Typus*). De dubbelde Anderendaagsche duurde langer en was hardnekkiger dan de éénevoudige Anderen-

daagfche Koorts. Hoe fterker de Lever was aangedaan, en hoe meer de Verduwingswerktuigen leden des te eerder veranderde de enkelvoudige Anderendaagfche koorts in eene dubbelde of was oorfpronkelijk van dien aard.

§. 46.

Over het algemeen maakten zich bij de onderscheidene Voorwerpen, gedurende de grootste hette van de koorts, vier Graden van Ongesteldheid der eerste wegen (*Systematis Gastrici*) kenmerklijk. In den eerften was de Tong met een Galachtig flijm bedekt, en de fmaak bitter; de zieke klaagde over bittere Oprifpingen, had neiging tot Braken, voornamelijk in den Morgenftond, leed veel aan pijn in de Maag, had Afkeer van alle dierlijke voedsel, trek naar zure fpijzen, voornamelijk naar Salade, en eene aanhoudende begeerte naar verkoelende en zure dranken. Daarbij was het Lijf verftopt, of de Lijders hadden dagelijks veelvuldige Galachtige ftoelgangen. Voornamelijk was het Hoofd medelijgend (*Sympatich*) aangedaan, hetgeen geweldige pijnen veroorzaakte. De zieke was Duizelig, Slapeloos, en had een gevoel, als of hem het Hoofd te licht was.

In den tweeden Graad was de Tong wit, met flijm overdekt, en de Adem kwalijk riekend. De Oprifpingen der lijderen waren, even als of

zij vuile Eijeren gegeten hadden; de Maagpijn was sterker, zij braakten van zelve kwalijkriekende, gele, groene, zure, scherpe, de Tandensfompmakende Gal, zij hadden geen den minsten Eetlust, maar het verlangen naar koude en zure dranken was des te sterker. De Omtrek van de Hartkolk was opgezet en pijnlijk op het gevoel. De Zieke had meer uit zich zelve voortkomende geel en groengekleurde brijachtige met Buikpijn vergezeld gaande, stoelgangen, waarbij, wanneer zij niet ophielden, de Aars (*Anus*), die meer of minder Roosachtig ontfoken was, brandde of smertte. Bij deze grootere aandoe-ning der Verduwings-werktuigen, en gelijktijdige ongesteldheid der Lever en overige werktuigen des Onderbuiks, was de Huid in onderscheidene schakeringen geel gekleurd, van bleek geel af tot Oranje toe. De Hoofdpijnen bepaalden zich meer tot het Voorhoofd en deszelfs Slapen, en gingen met zware pijn in de Leden en Lenden gepaard; de Zieke klaagde ook over Sla-peloosheid en Duizelingen, De Koortsaanvallen gingen van eene groote Hette en IJlhoofdigheid vergezeld; het Zweet was zeer geweldig en kleurde de hembden.

In den derden Graad van de Ongesteldheid der Ingewanden van den Onderbuik, waarmede de Koorts gepaard ging, had de Tong een bruin of

zwart bekleedsel, of zij was uitermate rood en dik, geneigd tot droogte, de Adem stonk, de Buik was opgezet, het Ligchaam verstopt; de Afgang was, wanneer hij volgde, bruin, verbrand van kleur, zwart en stinkend, de Dorst geweldig, zure geestrijke dranken verkwikten de Zieken. In dezen toestand was de Huid smerig, bleek of donkergeel. De Koortshette was stekend, en met Ijlhoofdigheid gepaard, het Zweet, wanneer het plaats had, ontbonden en verzwakend, en de zwakte, tot het uitoefenen der dierlijke verrigtingen, groot. —

In den vierden Graad was de smerige, blaauwe of zwarte Tong droog, onbeweeglijk als in den Mond vastgelijmd, naar binnen getrokken met barsten en kloven. De Lippen en het Tandvleesch waren met eene zwarte dikke korst overtoegen; de Bovenbuikszijden (*Hypochondria*) zeer heet of koud; de Buik was opgeblazen, hetwelk alles gepaard ging met een gedurig Afgaan, waardoor zwarte, als een lijk stinkende Stoffen, op het eind buiten des Lijders wil of weten, werden uitgeloozd. — Dikwijls braakten zij, onder een pijnlijk gevoel, zwarte stinkende Stoffen uit, en met dit braken veréénigde zich menigmaal Buikloop, waarmede zich doode en levende Wormen ontlastten. Deze toevallen gingen vergezeld van koude der Ledenmaten, Benaauwdheden, Flauw-

ten, den Hik, een ingevallen *Hippocratisch* Aangezigt, koud Zweet enz: enz:

In den eersten Graad van Ongesteldheid der eerste wegen hield de koorts gemeenlijk eene duidelijke Tusschenpoozing; zulks had ook nog wel in den tweeden Graad plaats, meestentijds echter had zij dan eenen aflatenden loop. In den derden en vierden Graad was de daarmede verbondene koorts Aflatend, of bijna volmaakt Aanhoudend. Bij verzuim der Ontlastende Geneeswijze ging bij vervolg de eene graad in den anderen over. Dikwijls echter vertoonden zich, bij eene sterke ongesteldheid der Lever en Ingewanden van den Onderbuik, alsmede naar den lichamelijken toestand der Voorwerpen, reeds in den beginne, meer van de bij de hoogere Graden opgegevene toevallen. Menigmaal waren vele dezer toevallen enkel *Periodiek*, zonder eenige kentekenen van koorts, hielden voor eenigen tijd op, keerden regelmatig te rug, of lieten, in sterkte en hevigheid, slechts van tijd tot tijd af, en werden, regelmatig of onregelmatig, erger. —

§. 47.

De hette was in de Aanvallen der Tusschenpoozende koortsen, zoo wel van die genen welke eenen Koortsvrijen tijd hielden, als die

welke geenen rusttijd hadden, in het heete Jaar-
 getijde buitengewoon zwaar en brandend; bij
 velen droog, bij anderen van den beginne af aan
 met eenig Zweet, waarop de hette een weinig afliet,
 maar die echter, zoodra de Zieke op nieuw door
 eene koude rilling werd overvallen, zich vermeer-
 derde, en tot hare vorige hevigheid te rug keerde,
 maar zoo, dat zij op zekere tijden toe of afnam.
 Met het aanbreken van den Nacht neemt zij ge-
 woonlijk toe, en in den Morgenstond weder een
 weinig af, maar dit afnemen duurt niet lang,
 dra keert de hette tot hare vorige hevigheid terug.
 Kortten tijd voor mijn vertrek uit *Holland*, had ik de
 Vrouw van eenen Bloemkweker, eenige uren van *Leij-*
den op het land woonachtig, onder mijne behandeling
 Ik kwam gemeenlijk 's Morgens om zeven ure bij haar,
 en ondervond, telkens bij mijne aankomst, eene merke-
 lijke Aflating, de Huid was niet zoo droog, de
 Pols langzamer en minder gespannen; maar bij
 mijn vertrek, ten negen ure, lag zij wederom in
 de geweldigste brandende hette. Bijna drie We-
 ken lang lag zij in eene bestendige hette zonder
 Zweet. Eindelijk vond ik haar, in de vier of
 vijf laatste dagen harer ziekte, telkens bij mijne
 aankomst, in een zeer sterk Zweet met eenen
 bijna natuurlijken Pols liggen; maar ook dadelijk
 vertoonde zich Spruw in de Keel, de Luchtpijp
 en over het geheele Darmkanaal. Toen ik om

negen ure haar weder verliet, was de hette wederom in vollen aantogt, en het Zweet hield op. Den laatsten dag harer ziekte vertoonde er zich een ontbonden Zweet over het geheele Ligchaam, de Spruw viel af, verdween uit den Mond, ontlastte zich door Stoelgang, en werd met stukken Slijm opgeracheld. De verzwakte Lijderes bezweek in eene flauwte. —

§. 48.

De Spruw, die als een toeval (*Symptomatisch*) waarmede deze koortsen bij eenen langeren duur vergezeld gaan, bij de bovengenoemde *Epidemien* werd opgemerkt, en die ook door KLOEKHOF (*) in de Doorgaande koorts, die in den jare 1741 te *Culemburg* heerschte, is waargenomen, heb ik in het verloop dezer *Epidemie* bij de Soldaten en ook bij anderen zeer zeldzaam aangetroffen. Ook maakt PRINGLE daar geene melding van, en GRAINGER doet zulks insgelijks niet. Ik heb ze wel in de Burgerlijke praktijk, maar alleenlijk bij Kinderen, Vrouwen, teder opgevoede en zwakke Jongelin-

(*) l: c: pag. 87. — Zegt, dat in eene zware, lang Aanhoudende koorts, wanneer zij ten einde loopt, sommige de Spruw krijgen. —

gen en Mannen waargenomen. STOLL (*) beschuldigt den Heer VAN SWIETEN, dat hij, door het verzuimen der verdunnende Geneeswijze, en door het niet toedienen van Braakmiddelen, daartoe aanleiding gegeven hebbe. Het ontstaan dezer koortsen moet voornamelijk aan de groote zwakte van het Darmkanaal, die door de hevigheid en den langen duur der koorts nog grooter wordt, en mogelijk ook wel aan het al te spaarzaam en eeniger mate te laat begonnen gebruik van de *Kina* en andere prikkelende Geneesmiddelen, alsmede aan het verzuim van de in het begin der ziekte dadelijk te werk gestelde Ontlastende Geneeswijze, worden toegeschreven. Ongetwijfeld brengt het al te weinig drinken, voornamelijk van zure dranken, veel tot het ontstaan van dezelve toe, en in het bovengenoemde geval, had ontegenzeggelijk het verzuim der met dat oogmerk gegevene voorschriften daaraan zeer veel deel.

(*) STOLL, in zijne *Voorrede voor VAN SWIETENS Waarnemingen omtrent de Ziektengesteldheid van Leijden*, zegt: dat de Schrijver in deze koortsen meestentijds Spruw had waargenomen, het geen hij eerder denkt te moeten toeschrijven aan het niet toedienen van verdunnende en Braakmiddelen, dan of aan de Jaarsgesteldheid, of aan het Klimaat, of eenen bijzonderen aard der Ziekte.

Deze Koorts komt, wegens de groote hette der Aanhoudende Tusschenpoozende koortsen en derzelve Anderendaagsche, of, doordien zij den loop eener dubbelde Anderendaagsche koorts houden, ook wel Allendaagsche aanvallen, die waren dikwijls zonder koude zijn, met de Brandende koorts van GALENUS (*) overeen. Dikwijls echter neemt men, tweemaal in de vier en twintig uren, Verheffingen waar, de eene, nadat de koorts in den Morgenstond een weinig is verminderd, de andere tegen den Avond. Dit is door DE MAN, in zijne Verhandeling, *over de Rotkoortsen*, ook opgemerkt, en wel als een gevolg van den voorgeschreven Koortsbast, wanneer de in elkander geloopene Aanvallen van een scheidden, en de Zieken, eer zij wederom volmaakt hersteld werden, tweemaal 'sdaags eene ligte Verheffing van koorts hadden. Dikwijls gebeurt het, dat dusdanig eene dubbelde Verheffing alleen om den Anderen-dag plaats heeft, wanneer de koorts dan

(*) GALENUS, in zijn Boek *over de Scheidingen (de Crisibus)* zegt, dat de wezenlijke Brandende koorts, daar zij alle de kenmerken eener juiste Anderendaagsche koorts draagt, alleen daardoor verschilt, dat zij noch met hui-vering begint, noch haar toppunt bereikt.

den loop der halve Anderendaagsche koorts (*Semitertiana Hemitritaea*) van GALENUS houdt. Deze tweemaal 's daags te rug keerende Verheffingen maken, wanneer er geene aanmerkelijke Aflatingen (*Remissiones*) voorafgaan, geene goede Voorspelling (*Prognosis*), maar meerderen door nieuwe Aandoeningen des Ligchaams, het gevaar, uit hoofde, dat de Lijder, binnen den tijd der naauwlijks merkbare Aflating, zijne krachten niet kan herhalen. De dubbelde Anderendaagsche koortsen veranderden menigmaal in Enkelvoudige; maar deze verandering van loop is dikwijls het tijdpunt, waarop het gevaar eenen aanvang neemt, wanneer namelijk, gelijk HIPPOCRATES, TORTI EN CLEGHORN reeds hebben waargenomen, de aanvallen op *onessen* dagen wegblijven.

De geweldige brandende hette is het zwaarst in den omtrek van den Bovenbuik, terwijl de uitwendige Deelen menigmaal koel, ja somwijlen koud zijn. In den beginne breidt zich de hette wel over het geheele ligchaam uit, maar in het vervolg bepaalt zij zich meer om den Bovenbuik, hetgeen de benaauwdheid en onrust vermeerderd; de uiterlijke Ledematen worden koud, het Gezigt valt in, en de Stem wordt piepend (*vox Clangosa*). Wordt de hette meer stekend, dan wordt de ziekte langwijziger; de Huid ver-

liest hare droogheid, die zij bij de brandende hette heeft; de Pols wordt ongelijker, de *Urin* roder, dikker, drabbiger zonder bezinkfel. —

§. 50.

Een allergevaarlijkst en niet zelden doodelijk toeval, dat, met of zonder koorts, zich gedurende deze *Epidemie* openbaarde, was het Boord of Galbraken (*Cholera*). Hetgeen de Zieken door Brakingen of Stoelgang ontlastteden, was meestal dun, blaauwachtig, zwart of aan Vleeschpekkel gelijk, en ook zeer stinkend; de Lijders hadden brandende pijnen in de Maag, de Buik was opgezet en gespannen; de Ledenmaten waren koud, het Aangezigt was ingevallen, loodverwig en koud, met koud Zweet aan het Voorhoofd en de Slapen; de Pols was klein, zwak en ongeregeld, gedrukt, menigmaal nauwelijks voelbaar, de Ademhaling snel, onregelmatig; de Zieken hadden tevens eenen geweldigen dorst en trek naar koude dranken. Tegelijkertijd leden zij zeer veel aan den Hik, waarop Flauwten, Stuipen en de Dood volgden.

Waren de door Braken en Afgaan uitgelooosde Stoffen minder bedorven, dan hielden de krampachtige toevallen allengskens op, de Warmte keerde naar de uiterste Deelen te rug, de Pols

verhief zich, en werd meer geregeld; het Aangezigt herkreeg zijne gewone gesteldheid, de Benaauwdheid en Onrust verdwenen; er volgde Slaap, algemeen Zweet over het gansche Ligchaam, en eene Ziektescheidende (*Critische*) brandende *Urin*. De Aanval kwam, indien men zijne terugkeering ten spoedigste door Krampstillende en Versterkende middelen trachtte te verhinderen, nimmer voor den tweeden keer weder.

Van even gevaarlijken aard was de Galbraking in kwaadsappige Ligchamen, bij Soldaten, die langen tijd aan gebreken in de Lever en Milt gefukkeld hadden. Gevaarlijk was zij bij Bloedrijk-Galachtige (*Sanguinisch-Cholerische*) personen, die tevens eene zware Geelzucht (*Icterus*) hadden, bij welken de Lever, door verzuim en ondoelmatig prikkelende middelen in eenen geweldigen staat van Ontsteking was gebragt, welke, bij het verschijnen van dit toeval, tot Versterving, indien zij niet reeds aanwezig was, dreigde over te gaan.

§. 51.

Een zeer gewoon en doodelijk toeval was het met de koorts zamengepaarde Aanhoudende Braken, hetgeen, met of zonder Maagpijn, zich gedurende de ziekte openbaarde, en van eene he-

vige Geelzucht vergezeld ging, waarin de Huid eene donkere Oranjekleur had. Somwijlen had dit ook geen plaats, en dan was de kleur van het Aangezigt morfig en bleek. Wanneer de Pols tevens klein, ras en ongelijk was, de Ledenmaten koud werden de Lijders zeer onrustig en benaauwd waren, dan stierven zij spoedig. In dit geval waren, bij de natuurlijke en somtijds ook vermeerderde warmte van het grootste gedeelte des Ligchaams, de bovenste en onderste Ledenmaten altijd zoo koud, als of men op Marmer voelde. Deze koude verwekte aan de Hand een pijnlijk gevoel, en verdient, even als de bijtende hette, (een eigenaardig kenmerk der Rotkoortsen), als een bepaald doodelijk teeken, den toenaam van Marmer-koude (*Frigus Marmoreum, acerbum, mordax*) te dragen. Alles wat de Zieken innamen werd weder uitgebraakt, en het uitgebraakte was van eene kwade geaardheid. Echter bleven de meeste Zieken tot op het laatst bij hun verstand, de Oogen behielden hunnen glans, en eene Flaauwte maakte een einde aan het leven. —

§. 52.

Zeer dikwijls was de koorts vergezeld van eenen met bloedvermengden Buikloop, waarbij niet zel-

den sterke Pijnen der Buiksingewanden en Perfingen aanwezig waren. Wanneer de Hik daarmede gepaard ging, en de Tong droog werd; dan had men eenen doodelijken Uitgang te duchten. Kwam er Persloop (*Dysenterie*) bij, dan verminderde zich de hevigheid der koorts, maar liet zij af, dan nam de koorts sterk toe. Menigmaal was de, met Perfing en bloederigen Afgang gepaard gaande, Buikloop het gevolg van een tot Verzwering overgeslagen Ingewand, inzonderheid van de Lever.

Dat de Lever, voornamelijk derzelve holle zijde, bij eenen hoogen graad der ziekte ontstoken was, bleek uit de Maagpijn, Benaauwdheid, Hette en Pijnen in den Bovenbuik enz: hetgeen door de Lijkopening nog meer bevestigd werd. Deze Ontsteking ontstond in Bloedrijke en Galachtige gestellen, reeds in het begin, of in het vervolg door verzuim der ontlastende en ontstekingswerende Geneeswijze, ongeregelde manier van leven, en het misbruik van prikkelende middelen. De gele kleur in het begin der Aanhoudende Tusschenpoozende koortsen gaf altijd eene zware Ongefeldheid van de Lever te kennen, en wanneer die tevens met groote Onrust en Zenuwtoevallen gepaard ging, dan zag het er met den Lijder slecht uit. Reeds hield HIPPOCRATES dit toeval voor den Zevenden dag

voor zeer bedenkelijk, en de Waarnemingen van eenen BOERHAAVE en VAN SWIETEN bevestigen het gevaar, waarmede dit verschijnsel vergezeld gaat. Ook vond HILLARY (*) de Geelzucht voor den zevenden dag, in de gele Koorts, meestal een doodelijk toeval te zijn. Over het Algemeen kwam de koorts, in die Ligchamen, waarin de gele kleur met bovengenoemde toevallen zich voor dezen tijd openbaarde, in vele omstandigheden met de gele Koorts zeer overeen. In een Moerasfig Land en bij eene ongewone Hete, ontstaan er bij Menschen, die daaraan niet gewend zijn, ligtelijk koortsen, die van dezelfde geaardheid en kwaadaardigheid zijn, als de gele Koorts in het Zuidelijk gedeelte van Europa, in Amerika en de West-Indiën. Dit is ook het gevoel van BANKROFT, en dit wordt door de ondervinding bevestigd. Intusfchen openbaarde zich dadelijk in den beginne bij zeer vele zieken eene gele kleur, zonder alle bedenkelijke toevallen, waar bij alle teekenen eener Leverontsteking ontbreken. Deze houdt met de koorts op, of duurt nog eenigen tijd, wanneer zich de neiging tot instorten open-

(*) W. HILLARY, *Beobachtungen über de veranderingen der Luft, und die damit verbundene Epidemischen Krankheiten auf der Insel Barbados. Aus dem Engl. von CH. G. ACKERMANN, Leipzig 1776, pag. 176.*

baart. De gele kleur gaat zelfs menigmaal het werkelijk uitbarsten van de koorts eenigen tijd vooraf, en, onder eene gepaste wijze van behandelen, kan men hetzelfde verhoeden.

§. 53.

Voornamelijk moet hier gewag gemaakt worden van een toeval, hetwelk de *Epidemische* koorts zeer dikwijls vergezelde en haar voor vele Lijders doodelijk deed zijn, namelijk de Slaapzucht. De Aanval begon menigmaal met de onderscheidene Graden der koortsachtige Slaapzucht (*Cataphora*), en vertoonde zich of met eene onoverwinnelijke neiging tot Slapen, dat door angstverwekkende droomen gestoord werd, of met eenen aanhoudenden Slaap, waaruit zij wel voor eenen korten tijd ontwaakten, maar spoedig weder in Slaap vielen. Of zij vallen terstond in eene Slaapziekte (*Lethargus, Carus*), dat is, in eenen zoo diepen Slaap, waaruit zij nauwelijks en bezwaarlijk kunnen worden opgewekt, en waarbij plotseling alle gevoel en vermogen om zich te bewegen ophoudt; of de Zieke wordt met den Aanval oogenblikkelijk doot eene Beroerte (*Apoplexia*) aangerast. Gedurende den *Paroxysmus* doorloopt de ziekte dikwijls alle Graden der Slaapzucht. De Aanval kondigt zich aan met eene Wakende
Slaap-

Slaapzucht (*Coma Vigil*), die in eene ware Slaapzucht (*Coma Somnolentum*), eindelijk tot eene Slaapkoorts (*Lethargus*) en Slaapzucht zonder ronken (*Carus*) overgaande, in eene volkomen Beroerte eindigt; terwijl de *Carus*, gelijk BOERHAAVE zegt, een minder foort van Beroerte (*Aplexiae calidae genus levius*) is, die welligt nimmer, gelijk bij eene eigenlijke Beroerte dikwijls gebeurt, de Verlamming van eenig deel des Ligchaams of van eene of andere zijde ten gevolge heeft.

§. 54.

De Aanval had menigmaal de eigenschap der volkomene Hals-stijfheid, stijfheid der Zenuwen, (*Tetanus* of *Rigornervorum*) en wel van de algemeene stijfste des Ligchaams, (*Tetanus Universalis* of *Tetanus* in eene engere beteekenis), waarin het Ligchaam door sterke Kramptrekkingen uitgerekkt ligt, stijf en geheel onbeweeglijk is, geenszins echter van den Zinvang (*Cataleptis*), (*) doordien de Ledenmaten geene buigzaamheid als was hadden, maar stram, stijf, hard

(*) Offchoon de, met Stijfste en Slaapzucht gepaard gaande, Koortsaanval ook van ASCLEPIADES Zinvang genaamd wordt, en de ware Zinvang, fomtijds de Tusschenpoozende koortsen begeleidt.

en onbeweegbaar waren. De geschiktste benaming is die van HIPPOCRATES in zijne *Prænotiones ἐῖγεια κωματώδεια*, de stijfte met Slaapzucht of Beroerte. MEDICUS noemde deze, met de Slaapzuchtige koortsen verbondene Kramp, Algemeene Stijfte, uithoofde, dat ook tevens de in- en uitwendige Zintuigen van alle hunne vermogens beroofd zijn, en onderscheidt hen daardoor van de Aanvallen van Kramp, die men in *Zuid-Carolina* heeft waargenomen. Maar niet alleen, dat alle Spieren des geheelen Ligchaams door deze *Tonische* Kramp zijn aangetast, maar zelfs is het geheele Spijskanaal van de Keel tot den Aars krampachtig togetrokken. ARCHIGENES noemde deze Kramp *ἐῖγος*. In den hoogsten Graad houdt bij de Zieken in het geheel alle beweging en gevoel op, zij liggen Staroogende en Sprakeloos neder, daarom noemde DIOCLES haar ook Sprakeloosheid (*Aphonia*), en HIPPOCRATES zegt, *Sprakeloosheid, reuteling van de Borst, moeilijke Doorslikking, het druipen van dun Slijm uit de Neus, Opstopping van Urin en Afgang, het gemakkelijk liggen op den Rug, voorspellen het doodelijk gevaar der Slaapzucht*, en bewijst hier mede den hevigsten Graad van dezen Slaapzuchtigen toestand. Deze Algemeene met Slaapzucht verbondene *Tetanus*, was het ergste, schrikbarendste en gevaarlijkste Toe-

val, waarmede de *Epidemische* Koortfen vergezeld gingen.

§. 55.

De met zoo even genoemde toevallen verbondene Koortsaanval begint met brandende hette of ook met zware koude; bij de Aanhoudende Anderendaagsche koortfen meestentijds met vermeerderde hette; in de gewone koortfen, welke eenen behoorlijken rusttijd houden, meestal met koude. In het laatste geval is de Pols bij den Aanvang klein en ras, maar wordt, hoe meer de Slaapzucht toeneemt, en de hette begint vol en langzaam, somwijlen ongeregeld. Het Aangezicht, dat aanvankelijk bleek is, wordt rood. De Lijders lagen, zoo lang de Aanval duurde, op den Rug, met uitgestrekte of gebogen Knieën, en open Mond. Wanneer men hen iets aan den Mond bragt, en drinken of geneesmiddelen wilde toedienen, dan trokken zij, naar den Graad van den toestand der Slaapzucht, dien toe, of maakten ook bewegingen, als of zij het glas of kopje wilden vasthouden, of floegen met de Handen, beetten op de Tanden, schreeuwden en maakten misbaar, en vielen oogenblikkelijk weder in eenen diepen Slaap. Wanneer men hen in die gesteldheid geneesmiddelen wilde toedienen, dan behoorde men

zich wel in acht te nemen, dat zij het glas of kopje niet uit de handen floegen; men doet, om die reden, voorzigtig, hen de handen te laten vasthouden, en moet trachten met den lepel tusfchen de Tanden te komen, ten einde den drank behoorlijk in den Mond te brengen. Is er voor of ter zijde van den Mond eene Tand uit, dan kan men door deze opening de geneesmiddelen in den Mond gieten. Men moet hen, ten einde zij den drank doorflikken, de Neus toehouden, anders houden zij dien in den Mond, laten hem weder wegloopen, fpuwen hem uit en menigmaal den Oppasfer in het Aangezigt. Dikwijls beten zij den Mond in ftukken, fpraken in hunnen Slaapzuchtigen toefland in zich zelve, en fomtijds allerhande gekkernijen, en bleven dan wederom ftil en fleepzuchtig liggen.

Vergezelde de Krampachtige Stijfte de pas genoemde Toevallen, of was zij aanvankelijk met de Slaapzucht verbonden, dan lag de Zieke uitgerekt, ftijf en fprakeloos, met open Mond, onbeweeglijk en zonder gevoel, en de Borst was door de geweldige Aandoening van Kramp naar buiten uitgezet, en de Onderbuik ingetrokken. De Aars was Krampachtig binnenwaarts opgetrokken, zoo dat men gemakkelijk eene vuist in zijn plaats kon leggen. De Slokdarm is dikwijls krampachtig gefloten, en de in den Mond gebragte dranken

kunnen niet worden doorgeslikt, beletten de Ademhaling, en veroorzaken benaauwdheden. De ingebragte Klisteeën kunnen, wegens het Krampachtige zamentrekken des Endeldarms, niet worden voortgedreven, zij loopen, bij het inbrengen, wederom af, en doen, in dat geval, geen het minste nut. De Buik is, onder deze Omstandigheden, even gelijk de Uitlozing der *Urin*, verstopt. Deze toevallen gaan dikwijls gepaard met sterke Hartkloppingen, stampen met de Voeten, en het opspringen van het geheele Ligchaam. —

In dit toeval zijn de Oogen half gesloten, open, of geheel gesloten, vuil en zonder glans, de Tong aanvankelijk droog of vochtig. Niet zelden vertoonen zich hier bij het beven van Handen, Armen en Voeten; de Lijders verdraaijen het Gezigt, of Staroogen, sluiten den Mond en Meesmuilen. Met den zich verheffenden vollen en langzamen Pols wordt de Huid droog, en de hette brandend, de Mond en Neus droog en vuil, de Halsslagaderen slaan geweldig. Op de brandende Huid vertoonde zich een stekend heet Zweet, dat in stroomen over het Aangezigt vloeide. De Pols werd nu, zachtjens aan, hoe langer zoo kleiner, rasfer en onregelmatiger, en het Zweet daarbij koud en kleverig, de Ademhaling snel en reutelend, het Aangezigt, dat reeds door

Uitflag (*) misvormd was, nam eene blaauwe, loodverwige kleur aan. Nu wordt het gelaat eensklaps bleek, valt in, de Neus wordt spits, de Slapen van het Hoofd zinken weg, de Handen en Voeten worden koud en blaauw, het Water en de Afgang loopen van zelve af. Er ontstaat een geratel in de Luchtbuis, en een schuimend Slijm vloeit uit Mond en Neus. De rasfe, met buitengewone beweging van de geheele Borst gepaard gaande Ademhaling, en eene sterke beweging der Neusvleugelen, wordt voor eenigen tijd afgebroken, vangt op nieuw

(*) Het scherpe en brandende Zweet veroorzaakt op het Gelaat en de Borst kleine ronde Puistjes, COELIUS AURELIANUS maakt reeds melding van dezen Uitflag, en zegt, de Grieken noemden het *Jonthus*; het was wankleurig, rond en had veel overeenkomst met de Zweetdruppels in zoo verre het zich zoo groot en rond vertoonde als een druppel Zweet op de Huid. CASTELLIO, zegt daarvan: *Jonthus* is een klein ontstekenaardig gezwel, meestentijds op de Huid van het Aangezicht, veroorzaakt door verdikte bijeen vergaderde en stilstaande ontstoken Bloeddeeltjes. Naar de getuigenis van GALENUS jeukte dit ongemak niet; volgens anderen zoude het Jeuken; de *Varus*, een soortgelijk ongemak jeukt echter niet. Hetgeen de Grieken *Jonthus* noemden, was bij de Latijnen *Varus*. Gemelde rode Puistjes zijn eene Ontsteking der Zweetgaatjes, en kunnen, bij iemand die te voren niet door ziekte gevoelloos is geworden, geweldig Jeuken. ÆTIUS, noemde de niet Jeukende *Jonthus* ἀκνη.

weder aan; eindelijk volgen lange tusfchenruimten, waarin de Adembaling volkomen ftilstaat, en herhaalt zij zich, dan is het eene enkele verpoozing; de Lijder rekt zich in zijne geheele lengte geweldig uit, waarvan de laafte Uitademing het gevolg is. — In dezen geweldigen verfhrikkelijken ftrijd der geheele bewerktuiging (*Organismus*) liggen de Lijders twaalf, vierentwintig, dertig, veertig uren, of dikwijls nog langer, eer zij daarin bezwijken. In eene werkelijke Beroerte verlammen eerst de Ledenmaten van de linker en dan die van de regter zijde, waarop eindelijk eene algemeene Verlamming volgt, die in den dood uitloopt. —

§. 56.

Nadat de met algemeene Stijfte gepaard gaande Slaapzucht reeds tot eene gevaarlijke hoogte geftegen is, komen de Lijders dikwijls plotseling en onverwacht weder bij hun kennis, de Krampen houden op, terwijl de Pols en de hette nog altijd koortfig blijven, en de Zieke fterk Zweet. De Kramp in den Slokdarm houdt op, de Lijders kunnen wederom flikken. Inmiddels blijft de Adembaling altijd nog fchielijk en reutelend. De Pols is te gelijker tijd ras, en menigmaal raffer dan hij was. Deze Beterschap is echter maar

schijnbaar, en bepaalt zich alleen bij enkele teeken-
 nen, terwijl het geheel door deze verandering
 zich in niets verbeterd heeft, om van duur te kunnen
 zijn. Deze veranderde toestand heeft mij in het begin,
 bij geene toereikende ondervinding, daar ik met
 den loop der ziekte nog niet zeer bekend was,
 en omdat ik de duurzaame beterschap zoo zeer
 wenschte, door eene bedriegelijke hoop dikwijls
 misleid; ik dacht, dat de Ademhaling zich met
 den Pols langzamerhand wel zoude verbeteren;
 ondertusfchen keerde alles, tot mijn leedwezen,
 spoedig tot zijnen vorigen ftaat terug; de zieke
 werd op nieuw Slaapzuchtig, de Stijfste kwam
 daarbij, en de ziekte eindigde in den dood. Het
 is waar, er volgde eene Aflating (*Remissio*),
 maar eer de zieke zijne krachten herhalen kon,
 en men in ftaat was om iets vermogends, ter ver-
 hoeding van den naderenden aanval, in het werk
 te fteflen, volgde reeds een andere *Paroxysmus*,
 waarvoor de Lijder bezweek. De afgematheid en
 zwakte, welke door den eerften aanval werden
 veroorzaakt, waren in de meeste gevallen van dien
 aard, dat het ligchaam het vermogen niet bezat,
 om den fchielijk opvolgenden Aanval te verdu-
 ren, en, volgens de teruggeblevene verfchijnfe-
 len te oordeelen, zelfs, buiten eenen nieuwen
 Aanval, een offer des doods geworden was. —

§. 57. a.

De toevallen van Slaapzucht vergezelden zoo wel de Aanhoudende, als eenen rusttijd houdende Tusschenpoozende koortsen. Deze toevallen waren bij de Aanhoudende, wanneer zij zich in het vervolg met de Aanvallen vereenigden, over het algemeen genomen, minder hevig, dan zij waren, wanneer zich Slaapzucht, Beroerte of Stijfte met eene geheel gewone koorts paarde. Zij werden Tusschenpoozende koortsen met eenen Alledaagschen of Anderendaagschen loop. In het warme jaarfaizoen waren het de enkelvoudige en dubbelde Anderendaagsche koortsen, die met deze kwade toevallen gepaard gingen. Bij de duizende van Tusschenpoozende koortsen, die ik in de militaire praktijk moest genezen, heb ik echter nooit gelegenheid gehad eene Derdendaagsche koorts met eene aanmerkelijke Slaapzucht, Beroerte, of algemeene Verstijving waartenemen. Bij oude lieden vertoonen zich de Derdendaagsche koortsen dikwijls met deze gevaarlijke toevallen, maar terwijl er bij de Regementen zelden grijaards zijn, zoo kan het daaraan wel zijn toeteschrijven, dat mij zulke koortsen met deze verschijnselen niet zijn voorgekomen.

Deze, de Tusschenpoozende koortsen vergezellende, toevallen verschenen niet op eenen bepaal-

den dag en bij eenen bepaalden Aanval, gelijk door vele Geneesheeren in andere *Epidemien* is waargenomen, wanneer zij zich bij den derden Aanval vertoonden. Zij kwamen vroeg, of eerst laat, nadat de Lijders reeds meer Aanvallen hadden doorgestaan, zelden voor de eerste drie of vier Aanvallen. Bij de eerste koorts zoo wel, als bij de terugkeerende (*Recidiven*) nam men deze toevallen waar in de warmte, zoo wel als in vochtig koud weder, voornamelijk echter bij het laatste,

Zeer dikwijls kwamen deze kwade verschijfels geheel onverwacht, en zonder zich door eenig aanmerkelijk in het oog loopend toeval vooraf te doen kennen. De toevallen, die de Tusschenpoozende koorts vergezelden, waren dikwijls de zachtste eener ware Anderendaagsche koorts. Men had ze voornamelijk te duchten bij zekere ligchaamsgestellen, als bij sterke, grofledige, of, gelijk men zegt, vierkante lieden, die traag van geest en ligchaam waren. Dergelijke menschen, sterke Eters, lieden wier ziel in de Maag haren zetel heeft, worden altijd, en vooral bij zachte *Epidemien*, na eenige voorafgegane koortsaanvallen, die noch in duur, noch in hevigheid der toevallen iets opmerkelijks hebben, en bij wien de koorts eenen behoorlijken vrijen tijd (*Apyrexie*) heeft, in het vervolg ligtelijk door

zoodanige toevallen aangetast. Traag en slaperig van zich zelve, brengt de koorts, bij de natuurlijke vadfigheid (*Torpor*) dezer lieden, gemakkelijk toevallen van Slaapzucht voort. Meestentijds wordt kort te vooren, de door deze toevallen vergezeld wordende Aanval, door aanmerkelijke mislagen in de manier van leven voorgegaan. Zoo herinnere ik mij eenen Soldaat, die weinig tijds voor den Koortsaanval, welke met Slaapzucht en algemeene Verftijving gepaard ging, met eene verbazende hoeveelheid onrijpe vruchten zijne Maag overladen had. —

Ook zag COELIUS AURELIANUS deze gevaarlijke toevallen bij menschen, die sterk aten, en bij volsappige Vrouwen, maar in den Herfst ook bij jonge Lieden en verzwakte lichaamsgestellen. Bij jonge zwakke personen heb ik deze kwade verschijnsels, wanneer zij aan een Afloopende *Apyrexie* houdende Koorts lagen, niet waargenomen. Bij dezen ging de Tusschenpoozende Koorts vooraf in een Aanhoudende over; wanneer zich deze toevallen dan op den vijfden, zevenden, negenden of elfden dag, gedurende haar Aflatend verloop, bij de verheffing van de koorts openbaarden.

Overlading van de Maag, voornamelijk met zwaar te verteren spijsen, kan bij menschen, die eene Tusfschenpoozende koorts hebben, wier Maag door ziekten oorzaken, en door voorafgegaan zijnde Aanvallen van koorts verzwakt is, gemakkelijk toevallen van Slaapzucht en Beroerte verwekken, voornamelijk wanneer daartoe kort voor den Aanval aanleiding wordt gegeven; terwijl geheel gezonde lieden door een overmatig gebruik van spijsen kort na den maaltijd slaperig worden, en de werking der Hersenen bij den aanvang van elke *Paroxysmus* van koorts onderdrukt wordt. Zoodra nu het ontstaan van zulke toevallen door de Gesteldheid des ligchaams, en de Geaardheid der Doorgaande en Landeigene ziekten (*Epidemische* en *Endemische Constitutie*) begunstigd wordt, dan kunnen zij, onder deze omstandigheden, zich zoo veel te gemakkelijker met de Koorts vereenigen. —

Dronkenschap, voornamelijk van Brandewijn, begunstigde het ontstaan van toevallen van Slaapzucht en Beroerte. Zoo nuttig, in lage, vochtige en moerasfige landen, het matig gebruik van prikkelende en geestrijke dranken is, voornamelijk voor lieden, die aan de Moeraslucht gewoon zijn, en zich aan derzelve nadeeligen

invloed vooral moeten blootstellen, zoo schadelijk is echter het misbruik. De nuttigheid van den Wijn en andere sterke dranken, vooral in *Holland*, en ten tijde van kwaadaardige doorgaande Herfstziekten, hebben PRINGLE en nevens hem alle Veldartzen bij ondervinding leeren kennen; maar de Dronkenschap is ook eene voornamelijk oorzaak om zich de Tusschenpoozende koortsen op den hals te halen, en ze kwaadaardig te maken. Bij Soldaten, die aan het misbruik des Brandewijns zich hebben overgegeven, vertoonen, wanneer zij door de Koorts worden aangetast, deze toevallen zich ligtelijk. Aan de gewoonte van de Engelsche Soldaten, om zich dikwijls, zoo niet dagelijks, eens of meermalen daags te bezuipen, moet mede de groote sterfte worden toegeschreven, welke de *Epidemische* Koorts in het heete Jaarzaizoen, bij hunne laatste landing in *Zeeland*, onder hen heeft aangerigt. De Engelschen vermoordden zich in *Holland*, even als in *Bengalen*, door het misbruik van sterke dranken, en BONT schrijft de doodelijkheid der Koortsen, bij de Matrozen in *Oostindien*, voornamelijk aan het misbruik der Arak toe. —

Op het eiland *Barbados* worden, volgens de getuigenis van HILLARY (*), bijzonder Vreem-

(*) HILLARY, in zijne bovengemelde Waarnemingen, Bladz. 174.

delingen, die uit een kouder of gematigder luchtstreek in deze warmere komen, en nog ligter diegenen, welke te veel Wijn en geestrijke dranken drinken, door de Gele Koorts aangetast. In *Apyrexie* houdende en aanhoudende Koortsen, die met kwaadaardige toevallen verbonden waren, leden ook, gedurende deze *Epidemie*, voornamelijk de krijgsgevangene Pruisen, Polen en Russen, en bijzonder die, welke sterke eters waren en aan het bovenmatig drinken van Brandewijn zich hadden overgegeven. Bij de geboren Hollanders, en ook bij hun die zich aan dit misbruik niet schuldig gemaakt hadden, was de Koorts, in de meeste gevallen, niet kwaadaardig, alhoewel de *Epidemie* over het algemeen erger was, dan zij gewoonlijk pleegt te zijn, hetgeen aan bovengemelde oorzaken werd toegeschreven.

§. 58.

Als de aanval der Slaapzucht, Beroerte en Verstijving gelukkig geweken, en door eene werkelijke Tusschenpoozing (*Intermissio*) was opgevolgd, dan gevoelden de meeste zieken zich zeer afgemat, neêrgeflagen en niet in staat om zich buiten het bed te kunnen ophouden. Echter heb ik menig *Rus*, dien ik dezen aanval in doodsgevaar verlaten had, bij mijne *visitatie* des

avonds met eene tabakspijp in den Mond zien wandelen; hij gevoelde zich tamelijk opgewekt, hij klaagde bijna over niets, en somwijlen was deze, naar het schein, den dood ontsnapte Lijder, des anderendaags een lijk. Van deze snelle verandering en dit bij uitstek welbevinden na den Aanval, zijn mij meer voorbeelden bekend. Ik wil mij met het verklaren van dit verschijnsel hier niet bezig houden, maar alleen melding maken, dat MEDICUS (*) insgelijks een zoodanig geval verhaalt, van eenen Soldaat, welke, bij het invallen van den nacht, op zijnen post door eene Beroerte werd aangetast, die of een vermonde, of een met Beroerte gepaard gaande Aanval van koorts was. Men bragt hem in het Hospitaal, alwaar hem de benoodigde hulp werd toegebragt, doch zonder eenig nut; zijne *Apoplectische Paroxysmus* hield tot zes uren 's morgens aan. Maar nauwlijks was deze Aanval voorbij, of hij verliet zijne legerstede, en was verwonderd, zich in het Hospitaal te bevinden; hij was vrolijk en opgeruimd, en betuigde, dat hem niets deerde, en hij zich geheel gezond en wel bevond. Men had moeite, om hem zoo ver te brengen, dat hij geneesmiddelen wilde innemen, alleen op het dringend aanraden van MEDICUS,

(*) J. G. MEDICUS, *Geschichte der Periodischen Krankheiten*, 2. B. p. 245.

en de zekere voorspelling van het doodsgevaar waar in hij was, wanneer hij dezen Tuschentijd van welstand zich niet ten nutte maakte, liet hij zich tot het gebruiken van geneesmiddelen overhalen. Deze nu, volgens zijne bevinding en alle uiterlijke teekenen, gezonde man, werd nog dien zelfden morgen ten negen ure lagchende door eenen tweeden, maar doodelijken aanval, welke drie dagen duurde, en met den dood eindigde, overvallen. Bij zeer velen had geen rusttijd plaats, maar eer dat de *Paroxysmus* zijn einde konde bereiken, en de toevallen een weinig verminderden, volgde reeds een andere met toevallen van gelijke of meerdere hevigheid en duur.

De voorspelling van den uitslag hing voornamelijk van de hevigheid des Slaapzuchtigen toevals af. In den Graad van de eigenlijke Slaapzucht (*Carus*) was het gevaar groot; bij den Aanval met Beroerte nog grooter; maar de voorspelling bij Tuschenspoozende koortsen met algemeene Verstijving was de ergste, daar deze meestentijds met den eersten Aanval doodelijk was; kwamen de Zieken den eersten Aanval gelukkig te boven, ontstond er een rusttijd, en duurde deze vier of vijf uren, dan had men tijd, om iets met vrucht te kunnen in het werk stellen, ten einde den naderenden Aanval voortekomen, of het zoo ver te brengen, dat hij veel minder werd,

werd, of zich als een gewoonlijke Koortsaanval, zonder deze gevaarlijke begeleiders, vertoonde. Voor het overige werd de Voorspelling door de gesteldheid der ligchamen en medewerkende oorzaken enz. bepaald. Bij Dronkaards was de Voorspelling altijd moeilijk.

§. 59.

Offchoon de hoogere graden van Slaapzucht, Beroerte en algemeene Verstijving in vele gevallen zich onverwacht openbaarden, zoo kondigden zij zich nogtans menigmaal aan door eene Loomheid en Neiging tot slapen gedurende de voorafgegane Aanvallen. Bij Menschen van eene natuurlijke loome en vadzige ligchaamsgesteldheid blijft een eenigzins hooger graad gemakkelijk onopgemerkt; neemt men de Lijders in den Aanval niet met eene behoorlijke oplettendheid in acht, dan worden deze verschijnselen ligt over het hoofd gezien, en vallen eerst dan onder het oog, wanneer zij reeds tot eenen hoogen trap van hevigheid zijn opgestegen. In de Hospitalen en bij vele Zieken ontslippen deze Loomheid en Neiging tot slapen ligtelijk de opmerkzaamheid der Oppasferen, en verwekken eerst dan opmerking, wanneer het getal van zulke Zieken toeneemt en den Wakeren onder het oog valt. Wanneer zulke toe-

vallen met de Tusschenpoozende koortsen vergezeld gaan, dan moeten de Wakers met verdubbelde oplettendheid, gedurende de Aanvallen, de Zieken waarnemen, en, op de zorgvuldigste wijze, hun wedervaren, van hetgeen in de *Paroxysmen* voorvalt, aan den Geneesheer mededeelen, die zich zelven dikwijls van hetgeen er in den loop der Aanvallen gebeurt moet trachten te overtuigen, ten einde in tijds de noodige middelen aan te wenden, om deze kwade verschijnselen te verhoeden en de koorts, zoo spoedig doenlijk is, op de zekerste wijze te onderdrukken. Om in *Epidemische* Ziekten de ontwikkeling en het toenemen van zulke toevallen te onderkennen, dan behoort de Geneesheer, die zelf de Zieken zelden in de Aanvallen ziet, doordien zij gewoonlijk niet op den tijd voorkomen dat hij zijne morgen en avond *Visitatie*n doet, of zij moesten van buitengewonen duur, en reeds van eene kwade gesteldheid zijn, bij de Zieken en derzelver Oppasferen, niet slechts oppervlakkig, de sterkte en den duur des doorgestanen Aanvals, maar ook wel voornamelijk de enkelvoudige toevallen en derzelver geaardheid natesporen, en bijzonder naar de bovengenoemde *Symptomata* vragen, onderzoek doen naar alles wat betrekking heeft op het Lichaamsgestel, dat aan dergelijke toevallen onderworpen is, en van alle kanten niets verzuimen, wat hem inlichting kan geven om zulke gevaarlij-

ke Aanvallen te voorzien en door gepaste maatregelen te verhoeden.

Alhoewel deze evengemelde Toevallen meestentijds voorafgaan, en al was men van gedachte, dat zij niet voorafgegaan waren, toch werkelijk voorafgegaan zijn, doordien men de Zieken in de *Paroxysmen*, welke zij voor de kwaden hebben doorgestaan, niet behoorlijk heeft waargenomen; zoo leert evenwel de ondervinding, dat zulks niet altijd plaats heeft, en dat de zachte Tusschenpoozende koortsen niet zelden, zonder alle voorafgaande kentekenen, in Koortsen met deze kwade Toevallen overgaan. GRAINGER (*).

(*) GRAINGER, *Histor. febris Anomaliae*, pag. 42.
De toevallen der door hem waargenomen *Apoplectische* koorts, beschrijft hij aldus. „ De Zieken werden, na eene „ kleine huivering, koortsig, sprakeloos en stijf; zij lagen „ meestal met half geslotene Oogen en Mond, (want „ somwijlen bleven de Oogleden bijna geheel of onge- „ lijk gesloten, of onbeweegbaar open), met een heet „ Zweet over het gansche ligchaam, op den Rug en van „ alle gevoel beroofd, op hunne legersteden neder. De „ lippen waren somtijds geheel rood, dikwijls misvorm- „ de eene vale kleur het Aangezigt; de Huid was op „ het gevoel of brandend heet, of zeer koud; ja ik heb „ ondervonden, dat het eene gedeelte des ligchaams heet „ was, terwijl het nabijgelegene nog door Bevingen geschokt „ werd. Zij konden niets in den mond nemen, en de „ tanden klemden op elkander. Ik kon alleen door den „ Pols, die sterk genoeg en in het begin gelijk was, als „ ook door de Ademhaling, die niet zeer gestoord was, „ ontdekken, dat zij leefden.” —

die in *Holland*, in den jare 1748, vele van zulke Zieken onder zijne behandeling had, kon noch uit de *Urin*, noch uit het Bloed, noch uit de voorafgegane Toevallen iets ontdekken, dat het gevaar des naderenden Aanvals aankondigde. Zijne Zieken werden, eerst na acht voorafgaande Aanval- len, door bovengenoemde Toevallen aangetast. Bij eenen Jongeling, die slechts vier *Paroxysmen* had doorgestaan, reeds vier dagen zonder koorts was, en met zijne Makkers ging wandelen, volgde plot- seling eene met zulke Toevallen gepaard gaande *Paroxysmus*, en de Zieke stierf op den derden dag. Zijne Lijders stierven meestal reeds op den twee- den dag. De Zieken, die door deze Aanvallen werden aangedaan, waren volwasfene Personen, die matig leefden, hunnen dienst met de grootste zorgvuldigheid waarnamen, en van eene sterke lig- chaamsgesteldheid waren. Matigheid is ten allen tijde en in alle landen goed; wanneer echter de levenswijze der Vreemdelingen in *Holland* te fchraal, bekrompen en niet toereikend is, dan heeft de *Endemifche* en *Epidemifche* gesteldheid eenen zeer nadeeligen invloed op dezelve, zij worden vatbaarder voor de Landziekte, worden door kwaadaardige koortfen aangetast, en einde- lijk bezwijken zij daarvoor. —

De aard der *Epidemifche* gesteldheid tot het ont- aarden van eene *Gastrifche* koorts in eene Ze-

nuwachtige, de staat des ligchaams, de bijzondere manier van leven, de omstandigheden, welke voorafgingen en het Zenuwgestel verzwakten, de ongewoonheid veler lieden aan het Klimaat, begunstigten het ontstaan van Zenuwtoevallen; de Loomheid en Neiging tot slapen waren meestentijds de voorboden, waardoor de spoedige verschijning der bovengenoemde Toevallen werd aangekondigd, andere Toevallen had men niet. MEDICUS (*) klaagt zelfs, dat er zulke verschijnsels ontbraken, die de bovenstaande Toevallen deden kennen. „ Zij vielen, zegt hij: op het onverwachtst in dit hoogst schrikba- „ rend Toeval, en het was mij inderdaad onmogelijk slechts een enkel teeken te ontdekken, dat „ mij voor het bovengemeld gevaar zoude hebben „ kunnen waarschuwen. Ik vestigde mijne opmerk- „ zaamheid op alle bijkomende omstandigheden te „ vergeefs, geheel wantrouwig op mij zelven, vroeg „ ik aan de Veld-Chirurgiëns, Oppassers, ja zelfs aan „ de omliggende Zieken, of zij, kort van te voren, „ aan de met Zenuwtoevallen bezochte Zieken geene „ verandering ontdekt hadden? dan ik kreeg van „ allen dit zeer droevig berigt, dat de Zieken „ geheel ongemerkt, en zonder dat zij vooraf „ over iets anders, dan over de gewone Toe-

(*) MEDICUS, *Sammlung von Beobachtungen*, B. 1.
 pag. 132.

„ vallen geklaagd hadden, in dezen deerniswaardigen toestand gestort waren.” Bij de koortsen met Slaapzucht, die *MEDICUS* (*) in het jaar 1759 had waargenomen, gaf hij als waarschuwendes Kenteekenen, het Verlangen tot Slapen, en het werkelijk Slapen, het gevoel van branding in de Waterwegen, en den staat van het Bloed op, welk laatste zich voordeed, als ware het, voor het grootste gedeelte, in Stroomwater veranderd. Het Weivocht op het Bloed verkreeg dan eene helder groene, dan wederom eene donker groene kleur, en deelde aan het linnen zeer weinig van die kleur mede. Het Bloed vertoonde zich minder vast te zijn, en was doorgaans, en zelfs van onderen, helder rood; liet men het staan, dan ging het aanstonds tot bederf over. Bij dit teeken behoort ook eene bruine met een verachtig Vlies bedekte *Urin*, die *WERLHOFF* heeft waargenomen.

Wat de toestand van het Bloed als een teeken tot Bepaling der aanstaande koorts met Slaapzucht aangaat, deswegens heb ik van het Aderlaten geen gebruik willen maken, om datgeen te vinden, wat *MEDICUS* en anderen daarin gevonden hebben. Ik ontdekte daartoe geene Aanwijzing (*Indicatie*), ten minsten niet in het tijdperk, waarin de Lijders on-

(*) l. c. pag. 350.

der mijne behandeling kwamen. De groote hette en Hoofdpijn, die hem tot Aderlaten overhaalde, was voor mij geen aanwyzend kenteeken om daartoe te besluiten, en bovengenoemde staat van het Bloed, was ook geen teeken, dat kon aansporen, om de Aderlating in het werk te stellen. Deze gesteldheid van het Bloed, het daarmede verbonden verlangen om te Slapen, en het werkelijk Slapen, behoorden MEDICUS eerder daarvan te hebben afgehouden. De staat des Bloeds als teeken gaf te kennen, dat, bij de koorts, eene groote Neiging tot Verrotting plaats had, en de Aderlating bespoedigde den zich reeds ontwikkelenden Zenuwtoestand daarbij nog meer. Het was eene Galkoorts van die soort, als er in den Zomer regeren; zijne Braakmiddelen, terstond na de Aderlating, toegediend, en de daarop voorgescreven Koortsbast maakten, gelukkiglijk, het na-deel, dat hij door de Aderlating veroorzaakt had, weder goed. —

Het bruine, drabbige water (*Urina fumentaria*) geeft in koortsen eene overhelling der Vochten tot eene Rotachtige onttaarding, gebreken in de Lever en het Poortader-stelsel te kennen. Men treft het altijd bij Rotkoortsen in het verder verloop der ziekte, geenszins echter in Zenuwkoortsen aan, waarin het alleen dan voorkomt, wanneer deze tot gene beginnen over te gaan. (*) De Branding

(*) KURT. SPRENGELS, *Semiotik*, §. 964. pag. 403.

der Piswegen, de smartelijke aandrang tot Wateren, de moeilijkheid in het Wateren (*Dysuria*) werden door de scherpe *Urin*, die de Pisbuis deed ontsteken, veroorzaakt. Het Vetsachtig vlies op het Water ontstaat uit het opflorpen van Vet door de sterke koorts.

Alle deze teekenen hebben enkel betrekking op het overhellen der Vochten tot Bederf of Rotting; de trek tot Slapen, en het werkelijk Slapen geven alleen te kennen, dat het Zenuwgestel is aangedaan, en dat de koorts een Zenuwachtig karakter heeft aangenomen, hetwelk zich gemakkelijk verder uitbreiden, en bovengemelde Toevallen veroorzaken kan. In de Herfstkoortsen en voornamelijk in de Aanhoudende, zijn de bruine *Urin*, de Branding in de Piswegen, moeilijke Waterlozing, ontarding der Vochten, doorgaans zeer gemeen, niettegenstaande echter de bovengenoemde Toevallen op de Zenuwen zeer zeldzaam zijn; en al waren zij allen aanwezig, behalve de neiging tot Slapen, zoo verschenen zij, ondanks dit alles, niet ligtelijk, ontbraken dikwijls in het geheel, en evenwel ontstonden deze Zenuwtoevallen. Zij zijn geene zekere teekenen, die bepaald zijn, om het verschijnen van gemelde Zenuwtoevallen aan te wijzen; daar nogtans de Rotkoortsen vergezeld gaan met Zenuwtoevallen, en bovengemelde verschijnselen eene Rotachtige ontarding der Voch-

ten te kennen geven, zoo dienen zij als teekenen, om de gemakkelijke ontwikkeling van eenen Zenuwachtigen toestand te voorzien. Gaan Neiging tot slapen en een werkelijke Slaap in de Aanvallen daarmede gepaard, dan is de Zenuwachtige staat reeds bij dien van Bederf aanwezig.

§. 60.

Alhoewel de Slaapzucht, Beroerte en algemeene Stijfte, in het heete Jaarfaizoen, dikwijls voorkwamen, ingevalle de Lever sterk was aangedaan, en de Toevallen van vermeerderde Galafscheiding zeer aanmerkelijk waren, zoo scheen het, als of de gesteldheid van de Lever weinig toebragt tot het ontstaan van bovengenoemde Zenuwtoevallen. Bij de Zieken, die daardoor werden aangedaan, ontbraken gewoonlijk de Galachtige toevallen, als eene bittere Smaak, eene met Galachtig slijm bedekte Tong, de gele kleur der Oogen enz: ten minste in het tijdperk van het verschijnen dezer *Symptomata*; of zij ontstonden, nadat reeds het Galachtig karakter tamelijk gematigd of geheel weggenomen was; niet bij het begin der ziekte, maar na den derden, dikwijls eerst na den achtsten Aanval, wanneer de kenmerken dezes Galachtigen toestands ontbraken, en de Tusschenpoozende koorts zich meer als eene zuivere Ze.

nuwkoorts voordeed. Zij verschenen ook niet in zeer Galachtige gestellen, maar voornamelijk bij Menschen, wier Zenuwgestel zeer verzwakt en gefchokt was. Deze Toevallen kwamen ook veelvuldiger voor bij het vochtige en koude Herfstweder in September en October, dan in de brandende hette der Hondsdagen, terwijl de ongesteldheid van de Lever, bij vochtig koud weder, vrij gematigd was. De sterke aandoening van de Lever, bragt veel eerder aanhoudende Tusschenpoozende koortsen voort, dan Tusschenpoozende koortsen met eene volkomene *Apyrexie*, waarbij deze toevallen op het hevigst waren; bovendien zijn toevallen van Slaapzucht in Galkoortsen zeldzamer, daar de Slapeloosheid dezelve schier tot eene bestendige Geleiafter verstrekt.

§. 61.

Onder de Toevallen, waarvan de koorts, gedurende het heete Jaarfaizoen, vergezeld ging en die verdienen, dat daarvan nog bijzonder melding gemaakt worde, behoort de Slapeloosheid en de geweldige Hoofdpijn, waaraan de Zieken lijdten, geteld te worden. Laastgemelde was, tijdens de hette van den Aanval, op het hevigst; bij vele Zieken was zij kloppend, bij anderen allerpijnlijkst en schier onverdragelijk, zij benam hun al-

le Rust en Slaap, voornamelijk tastte zij het Voorhoofd sterk aan, breidde zich uit boven de Oogen en aan de Slapen van het Hoofd, wier Slagaderen geweldig klopten. Onder deze omstandigheden was zij de voorbode eener Neusbloeding, die den Zieken eenige verligting aanbragt. Deze verligting was nogtans van geenen langen duur, doordien de ongesteldheid der eerste Wegen de voornaamste oorzaak der Hoofdpijn was. Deze geweldige pijn in het Hoofd vergezelde niet alleen de koorts, maar zij ging haar ook vooruit, hield in den koortsvrijen tijd (*Apyrexie*) op, bleef nog eenigen tijd lang, nadat de koorts den Lijder reeds verlaten had, aanhouden, en was somwijlen dan eerst hevig, wanneer zij op eenen gezetten tijd (*Periodiek*) wederkeerde, en de plaats van de koorts verving. —

§. 62.

De gewone Anderendaagsche koortsen verliepen den Lijderen met den derden, vijfden en zevenden Aanval. De dubbelde Anderendaagsche duurden gewoonlijk veel langer, dan de enkelvoudige. Nadat de ongesteldheid van de Lever en der eerste Wegen over het algemeen spoediger of langzamer was verbeterd geworden en geweken, bleef ook de koorts in vele geval-

len geheel weg, of week geredelijk op het gebruiken van versterkende en koortsverdrijvende middelen. De Aanhoudende koortsen weken binnen zeven veertien of een-en-twintig dagen, en veranderden in gewone Tuschepoozende koortsen, die in het heete Jaargetijde dikwijls Instortingen veroorzaakten; de Aanhoudende bragten, wanneer zij niet in gewoonlijke Tuschepoozende koortsen, waren overgegaan, en als zoodanig wat lang aanhielden, zeldzamer Instortingen te weeg; wanneer, in het laatste geval, de koorts weder kwam, was zij eene gewone eenen behoorlijken rusttijd (*Apyrexie*) houdende Tuschepoozende koorts.

§. 63.

Met het eindigen der ongesteldheid van de Lever vertoonde zich de gewone Uitslag om den Mond. Deze blijnige Uitslag openbaarde zich niet slechts aan den Mond, maar ook aan de Neusgaten, binnen in den Mond, aan het Verhemelte en op de Tong, alwaar hij den zieken zeer veel smart verwekte: dikwijls breidde hij zich over de Kin en Wangen uit. De Blaasjes of Blijnen zijn in het eerst met een waterachtig Vocht opgevuld, dat in het vervolg dik en etterachtig wordt, het vormt zich tot eene korst, die afvalt en dan eene

roode vlek nalaat, welke fchielijk verdwijnt. Daar dit alleen een teeken is van de fcheiding der ongesteldheid van den Lever, maar niet van de koorts, die zelfs, na het wegnemen der Galachtige gesteldheid, kan blijven aanhouden, zoo was het nimmer een zeker kenmerk, dat de koorts niet zoude terugkeeren. Dikwijls verliet, bij deszelfs Uitbotting, de koorts den Lijder, maar ook zeer dikwijls duurde zij nog eenigen tijd lang voort. De Uitflag verdwijnt, er verschijnt weder een nieuwe, uit hoofde dat er, na het eindigen van de eerste ongesteldheid der Lever, eene Instorting plaats heeft, die op nieuw door dezen Uitflag ten einde loopt. Van deze Tusschenpoozende koortsen, zijn alleen de enkelvoudige en dubbelde voor- en najaars Anderendaagsche koortsen daaraan onderhevig, waarmede bijna altijd eene ziekelijke gesteldheid van de Lever gepaard gaat.

§. 64.

Met het afloopen van de ziekelijke gesteldheid der Lever, waarmede de koorts dikwijls geheel wegbleef, openbaarden er zich in het Aangezicht, aan den Hals en aan alle deelen des Ligchaams kleine ronde Ettergezwollen ter grootte van een *Kreuzer* of wel grooter. Bij andere *Epidemien* heb ik ze, voornamelijk bij Kinderen, in groote

menigte zien verschijnen. De Etter zat onder de Huid in het Celwijsweeffel. In het begin had de Huid, ter plaatse alwaar zij uitbotteden, eene gezonde kleur, maar was verheven, en men ontdekte daarin eene golving, eindelijk werd de Huid rood, tevens allengskens dunner, en de kleine Ettergezwollen braken open. Deze kleine *Abscesfen* moet men niet verwarren met de Bloedzweren (*Furunculi*), die na deze koortfen ook dikwijls in grooten getale voorkomen. In deze vindt men geen prop, als in de Bloedzweren, en zij zijn ook niet zoo hard als die. De Etter in deze kleine Zweren is dik en van eene goede gesteldheid, en de Zweer geneest binnen zeer korten tijd, wanneer men den Etter door eene zachte drukking heeft uitgedreven.

§. 65.

De Schurft was *Critisch*. Bij hare Uitbotting hield de koorts dikwijls geheel op, en kwam, wanneer zij verdween, niet zelden terug. Zij openbaarde zich bij Zieken, die of van te voren deze ziekte gehad hadden, en bij welken zij verdreven was, of menigmaal ook bij lieden, die daaraan nimmer onderhevig waren geweest. Het is evenwel de vraag nog, of deze Lieden niet, kort voor den tijd, dat zij door de koorts werden aangetast, zich aan eene besmetting hadden

blootgesteld. Mogelijk heeft juist de besmetting gelegenheid gegeven, dat zij de koorts kregen, en bij het openbaren van de Schurft hield de koorts op. Menschen, die de Schurftscherpte in het Ligchaam omdragen, blijven bij Doorgaande ziekten zelden daarvan bevrijd, en zij kan, zonder Uitbotting, langen tijd in het Ligchaam verholten blijven; maar zoodra de werking der Huid door de eene of andere oorzaak algemeen of plaatselijk wordt aangezet, komt zij ook over het geheele Ligchaam of op een gedeelte daarvan, gelijk ik zoo even heb doen opmerken, te voorschijn, en deze Uitslag wordt gemakkelijker verdreven, dan dat zich de Schurftscherpte laat genezen. De genezing van de Schurft met Zwavelzalf, voornamelijk deszelfs onbehoorlijke aanwending, zoodat de uitwaseming van de Huid door de Zwaveldeelen, welke de Zweetgaatjes verstoppen, te zeer onderdrukt wordt, geeft, bij koortsachtige menschen, gedurig aanleiding tot verwisfeling van de Koorts en de Schurft.

§. 66.

Als Ziektescheidend heb ik ook menigmaal waargenomen eene zekere soort van Zemeluitslag (*Herpes*), na welkers verdrijving de koorts terug keert, maar die eindelijk op de Huid blijft, en

waartegen niets is aan te wenden, dan dat men de koorts op nieuw trachte voort te brengen. Voor de plaatselijke behandeling, die, wanneer de koorts lang genoeg heeft geduurd, volstrekt noodzakelijk is, zijn de Lijders bevreesd, en willen zich daaraan niet onderwerpen, uit vrees van de koorts te zullen wederkrijgen, terwijl de Geneeswijze, die de inwendige en de algemeene ongesteldheid des Ligchaams ten doel heeft, op zich zelve alleen geen werking doet. Ik zag dezen Zemeluitslag aan de Beenen, binnen in de Handen, en voornamelijk als een gevolg van de Zeeuwsche Koorts. Bij deze *Epidemie* heb ik hem niet waargenomen. Deze Uitslag is gelijk aan den Koortsuitslag om den Mond, die Zemelachtig wordt, en niet zeer vochtig is; er formeert zich eene korst die afvalt, op nieuw terugkeert, en van tijd tot tijd jeukt; voor het overig hebben de Lijders daarvan weinig last. Eene Scheurbuikige scherpte der Vochten schijnt dezen Uitslag te onderhouden. —

Wanneer op kort te voren genezen Zweren aan de Beenen, de koorts volgde, dan braken zij op nieuw wederom open, en daarmede hield de koorts op; terwijl zij niet zelden weder te voorschijn komt, wanneer de Beenen worden toegemaakt.

§. 67.

De Ongesteldheden van de Lever en eerste Wegen, over het algemeen genomen, waren wijders ziektescheidend (*Critisch*) door Braken en *Laxeeren*, of door beide te gelijk; wanneer namelijk, na den Aanval of na de verheffing der Aanhoudende koortfen, na den vierden dag zich telkens eene menigte Gal in de Darmbuis uitloosde, welke door Brakingen werd naar buiten gevoerd, of verscheidene brijachtige Stoelgangen veroorzaakte, waardoor de Aanhoudende koorts Tusschenpoozend werd. Na eenen volkomen weggenomen ziekelijken toestand van de Lever hield de Tusschenpoozende koorts veelal van zelve op, of liet zich gemakkelijk door versterkende en prikkelende middelen verdrijven. Was de Ongesteldheid van de Lever hevig, geschieden de Ontlastingen niet op eene langzame wijze, maar plotseling, werd er een staat van Uitmergeling (*Status Colliquativus*) geboren, dan volgde er eene uitstorting van wankleurige, dunne, scherpe en bedorvene Gal in de Darmbuis, die door Brakingen en Buikontlastingen werd uitgeloozd; onder welke toevallen de uiterlijke Ledematen koud werden, het Aangezigt inviel, een koud

Zweet onder herhaalde flauwten uitbrak, en de hoogst verzwakte Lijder eindelijk bezweek.

§. 68.

Ook maakte' een sterk Zweet van eenen stinkenden, zuren, gelen, het linnen verwenden aard, in de Ongesteldheden van de Lever, waarmede de Aanhoudende en gewone Tuschepoozende koortsen gepaard gingen, eene Scheiding en daarmede bleef de koorts menigmaal geheel weg. Bij grootere Zwakte en Slapheid van het Ligchaam werd dit Zweet menigmaal uitteerend, en moest gematigd worden. —

Dikwijls scheidde de Leverziekte en de koorts door eene sterke outlasting van *Urin*, wanneer de Lijders, binnen eenen zeer korten tijd, eenen geheel en emmer vol uitloosden. De gesteldheid der *Urin* was, naar het tijdverloop van de koorts, verschillend. In de koude was zij waterachtig, in de hette brandend heet, donkerverwig, kwalijkriekend, somtijds rood; in de Aanhoudende Tuschepoozende koortsen bruin; bij het Zweeten troebel, scherp en stinkend, zij vormde een Wolkje, en liet een bezinkfel na als van fijngestoten rode steen, iets dat voornamelijk eigen is in Galachtige Tuschepoozende koortsen. Onder dit steenachtig bezinkfel (*Sedimentum Lateritium*) be-

vindt zich, onder op den bodem van den pot of het glas, een ander bezinkfel, hetgeen de zwaarste tot kristal gevormde Zoutdeelen van het water, die uit eerstgenoemd bezinkfel worden nedergeploft, in zich bevat. In de gemaskerde of vermomde koortsen, waarin niet tevens de Lever is aangedaan, ontbreekt het meestentijds, en geeft geen zeker erkenningsteeken van dezelve aan de hand. Bij de sterke *Critische* Uitlozing van *Urin*, is dezelve waterachtig; wordt zij onderdrukt, en volgen daarop geene uitvloeiing van Speeksel, sterk Zweet, of vele waterachtige Buikontlastingen, dan ontstaat er eene Waterzucht, die spoedig de overhand neemt. —

§. 69.

Waterzuchtige zwellingen der Voeten, en van den Balzak waren zeer dikwijls ziektescheidend. Na het verdwijnen van dezelve keerde de koorts niet zelden terug, en Koorts en Watergezwellen wisselden menigmaal met elkander af. Eene plotselinge Huidwaterzucht, als het gevolg van eenen staat van Uitteering en Verlamming der uitwasemende en inzuigende Vaten, was, wanneer zij zich openbaarde, meestal in korten tijd doodelijk, indien er niet spoedig koorts bijkwam, en het Water door een aanhoudend ziekteschei-

dend Zweet of door de *Urin* werd uitgeloozd. —

§. 70.

Ziektescheidend was ook niet zelden eene sterke Kwijling, waarin een groote hoeveelheid fcherp Speekfel werd uitgeworpen, hetgeen eenige dagen duurde en dan van zelf ophield, en, wanneer het te sterk was en zeer verzwakte, fomwijlen ook gestuit moest worden. De Scheiding der Galkoorts door Kwijling, heb ik nogtans in andere *Epidemien* veelvuldiger aangetroffen dan in deze; en Galkoortfen met Kwijling komen dikwijls voor. VEIRAC (*) nam in de jaren 1768, 1769 en 1770 op het Eiland *Oyerflacqué* eene *Epidemifche* Galkoorts met Kwijling waar. De Zieken klaagden voor den Aanval der ziekte over geweldige Hoofdpijn, drukking op de Oogen, verloren Eetlust enz. De koorts begon met lang aanhoudende rillingen, waarop hette volgde, die bij den volgenden Aanval fterker werd en langer bleef aanhouden. De Koortskoude ging met benaauwdheden, Brakingen, moeilijke Ademha.

(*) Zie de Verhandelingen van het Bataafsch Genootfchap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte te Rotterdam, D. I. pag. 433.

ling, en, in prikkelbare en gevoelige Ligchamen, met Flauwten, Krampen en Raaskalingen gepaard. De Pols was, bij sommigen, in den tweeden of derden Aanval ongeregeld zonder kwade gevolgen. De ziekte werd kwaadaardig, wanneer de koorts eenen Aanhoudenden loop nam. De Tong begon op den vierden, zesden of achtsten dag op te zwellen, zoo ook het Verhemelte, de Lel, en de Speekfelklieren. Naarmate het gezwel in grootte toenam verergerden de Toevallen; de Benaauwdheid, het toewringen van de Keel groeide aan. Nam de ziekte eenen goeden keer, dan openbaarde zich eene Kwijling, en hoe later deze zich opdeed des te kwaadaardiger was de ziekte. De Vreemdelingen leden het meest van allen, bij hen zwol de Mond zeldzamer op, en zeldzamer ontstond bij hen ook Kwijling. Tijdens dat, bij de Inborelingen, de Tong opzwol, werd de ziekte bij dezen kwaadaardiger, het Zenuwgestel sterk aangedaan, zij raaskalden, kregen Kramprekkingsen, Stuiptrekkingsen, het Gezicht viel in, de Afgang en Pis liep hun onwillig af, er ontstond Versterving, en de dood maakte, gemeenlijk nog voor den twaalfden dag, een einde aan het leven der Zieken. Somwijlen verwekte de Natuur eene scheiding door de *Urin* of den Afgang, of door beide te gelijk. De koorts vormde eene scheiding op den zevenden, tienden, ook wel op den een en twint-

tigsten dag; de Kwijling duurde tot de volkomen genezing; de Zieke kreeg, bij het wegblijven van de koorts, eerst zijne vorige krachten weder. Bij de Vreemdelingen kwam de Spruw, dan als Ziektescheidend, dan als een Toeval (*Symptomatisch*) te voorschijn. —

De Ontsteking der Oorklieren (*Parotides*) was ook dikwijls *Critisch*. Doofheid was in de Aanhoudende koortsen een teeken van beterschap.

Menigmaal heb ik, bij het verdwijnen van de koorts, een Luchtgezwel (*Emphysema*) der Kaken waargenomen. De geheele Wang of Kaak was opgezwollen, zonder ontstoken te zijn; de zwelling was op het gevoel veerkrachtig (*Elastiek*). Matrasjes met Kruiden, of eene Stoving die uit een Aftreksel van Vlierbloemen met Geest van Ammoniak Zout bereid was, verdreven deze zwelling binnen weinige dagen. —

§. 71.

De Geelzucht (*Icterus*) was zeer dikwijls Ziektescheidend, en kwam plotseling op. Zij was eerst van eenen *Critischen* aard, in het vervolg en na den zevenden dag. Zij werd voorafgegaan door Neusbloedingen en Zweet, of deze Toevallen vergezelden haar reeds in den beginne.

In den aanvang der ziekte was zij een gevaarlijk toeval, voornamelijk wanneer de Huid hooggeel van kleur was. —

§. 72.

Wat het ontstaan der, bij het heete Jaarfaizoen, zich opdoende Slaapzucht, Beroerte, en Algemeene Verstijving aanging, zoo ontstonden dezen, *vooreerst*; wanneer de aanvankelijke, of eerst in het vervolg daarbijgekome, ongesteldheid van de Lever geene Ziektescheiding formeerde, door het ontlasten van Galstoffen, hetwelk naar den aard der ziekte een noodzakelijk vereischte is tot eene gelukkige *Crisis*. Hier ontbraken de kenmerken der vermeerderde Galafscheiding (*Polycholie*), welke bij het heete Jaargetijde zoo algemeen waren; en, op die manier, laat zich het tegenstrijdige in de verschijnselen, waarvan ik boven (§. 60) gesproken heb, verklaren. De Leverziekte sloeg, bij middel van deze Ontlastingen, op het Zenuwgestel over, en verwekte het bovengemeld lijden der Zenuwen en Spieren. De Vaatkoorts werd op de Zenuwen overgebracht, en hield op, of zij breidde zich van de Vaten tot de Zenuwen uit, en vertoonde zich in de Aanvallen, als Vaat en Zenuwkoorts te gelijk. In het eerste geval ontstond er eene vermomde koorts, waarin de ken-

schetsende koortstoevallen van Koude, Hette en Zweet niet werden waargenomen. In beide gevallen waren de verschijnselen zeer hevig. —

Voormelde Zenuwtoevallen, ontstonden, *in de tweede plaats*: wanneer de Scheiding onvolkomen was, er wel eene afkleinzing van Gal plaats had, maar niet van dien aard, dat zij het oogmerk konde bereiken; doordien derzelve afscheiding eene gesteldheid der Lever aanduidde, die, bij voortdoring de koorts, en zwakte vermeerderde, en haar lijden tot het verzwakte Zenuwgestel overbragt.

Eindelijk ontstonden deze Zenuwtoevallen daardoor, dat de afgescheiden Gal en Stoffen in de eerste wegen, uit hoofde van bovengenoemde belemmeringen, in het geheel of ten minsten niet op den behoorlijken tijd werden uitgeloozd; daardoor verkreeg de ziekte eene grooteren Omvang, er werd eene Rot-Zenuwkoorts voortgebragt, waarvoor en Jaargetijde en Weder gunstig was. —

I I I.

Over den Aard der Doorgaande koorts gedurende den kouden en vochtigen Herfst, tot aan de drooge Winterkoude.

§. 73.

Dusdanig was de geaardheid der *Epidemische* koorts gedurende het heete Jaarfaizoen tot tegen het midden van de maand September, wanneer de brandende hette in eene lastige koude, gepaard met regen en sterken wind, overging. Het liet zich nu aanzien, dat deze treffende weërsverandering op de geaardheid der *Epidemische* koorts eenen aanmerkelijken invloed zoude hebben, hetgeen ook gebeurde. Door het invallen des vochtig-kouden en regenachtigen weers verminderde de ziekelijke toestand van de Lever; de verschijnselen van verhoogde Galafscheiding waren niet zoo menigvuldig en niet meer zoo geweldig, men nam niet meer zulke Galachtige Ontlastingen waar, de Huid scheen minder geel van kleur te zijn, de Oprispingen waren minder bitter, de Tong was niet zoo geel, de Hoofdpijnen waren niet meer zoo zwaar, de Dorst was in lang zoo sterk niet, enz. enz. Integendeel werd de Smaak

kleverig, en de Tong met een dik slijm overto-
gen. Er werden door Brakingen meer slijmerige
Stoffen uitgeloozd, en hetgeen door Stoelgang
werd uitgeworpen, was van die zelfde gesteld-
heid. Het slijm was verschillend van bestaan
(*Consistentie*) en niet zelden met Wormen ver-
mengd, het Ligchaam verstopt, of ook geregeld;
zeer dikwijls hadden de Zieken eenen Buikloop.
Hoe meer de Winter naderde, zoo veel te ster-
ker verminderde de Leverziekte, zonder evenwel
geheel te verdwijnen; de Milt en Slijmklieren
leden echter des te meer, en de Galachtige ge-
steldheid week voor de Slijmachtige, die, bene-
vens de zwakte, welke oorzaak was van de veel-
vuldige Instortingen (*Recidiven*), aanleiding gaf,
dat de Zieken in het Aangezicht bleek en onge-
daan (*Cachectisch*) van kleur werden.

§. 74.

Wanneer de Lever bovendien nog bijzonder
was aangedaan, dan ontstond er, door de geheel
veranderde weêrsgesteldheid, de Aanhoudende in-
stortingen en mislagen in de manier van leven,
eene onvolkomen Ziektescheiding; er volgde een
Uitstorting van vocht in het *Parenchyma* dezes
Ingewands, waardoor het opzwol, en in zijne
werking aanhoudend verhinderd bleef. Onder

deze omftandigheden, zwol de Bovenbuik, door de steeds toenemende uitzetting van dit Ingewand, op; de Oogen bleven geel, kregen eenen zwakken Opflag, het Gelaat werd bleeker en aschverwig, de Stoelgang helde over tot Verftopping; de Spijzen bragten drukkingen op de Maag voort; de Eetlust verdween geheel en al; eene fleepende ongeregelde koorts met Nachtzweet benam den Lijderen allen moed, krachten en vleesch. Met dezen voortdurenden gftoorden toefland der Lever paarde zich eene gelijke gfteldheid van de Milt, het Alvleesch (*Pancreas*) en de klieren van het Darmscheil. De geheele bewerking der Verduwing, Affcheiding en Voeding werd in wanorde gebragt, en het zamenftel der opflorpemde Vaten (*Systema Vasorum Absorbentium*) verkreeg eenen toefland van Verlamming, waarvan allerlei foorten van Waterzucht, benevens de bovengemelde langdurige (*Chronifche*) Naziekten, de gevolgen waren. —

§. 75.

Door den voortdurenden *Chronifchen* ftaat van Ontfteking der Lever ontftond niet zelden in verfcheidene deelen dezes Ingewands verettering, er formeerden zich kwaadaardige Zweren, het Ettergezwel brak naar binnen door, bragt aldaar eenen Etterbuik (*Ascites purulentus*) te weeg, of de Etter baande zich eenen weg door de Gal-

buis in het gedarmte, veroorzaakte eenen etterachtigen Doorloop (*Diarrhaea purulenta*), en in beide deze gevallen, binnen eenen korteren of langeren tijd, den dood. —

§. 76.

Doordien de Ongesteldheid van de Lever met het Herfstweder verminderde, en, onder deszelfs nadeeligen invloed, de slijmbereidende Werktuigen der geheele Darmbuis en de Milt voornamelijk werden aangetast, veranderde zich de loop (*Typus*) der Tusschenpoozende koortsen; uit de enkelvoudige en dubbelde Anderendaagsche koortsen (*Tertianae Simples et duplices*) werden Alledaagschen en Derdendaagsche koortsen geformeerd, hetgeen bijzonder in de maand October plaats had.

De Koude was bij deze Alledaagsche koortsen gering, maar van Pijnen in de Ledenmaten vergezeld. De hette duurde niet lang, en was ook niet zeer geweldig, Het Zweet, waarmede de Aanval ten einde liep, was niet zeer sterk; maar de Lijders zweetten in den morgenstond veel. In den koortsvrijen tijd kon de Zieke wandelen, maar was evenwel afgemat, gevoelig voor de koude; had eene bleeke ongedane Gelaatskleur; de Tong was met Slijm bedekt en de trek

naar Spijzen gering. Bij het lang duren van de koorts, zwollen de Beenen of Buik Waterzuchtig gemakkelijk op; en, met het zwellen der Beenen, nam de Algemeene Waterzucht haren aanvang. De Aanvallen der Allendaagsche koortsen kwamen in den morgenstond.

De Derdendaagsche koortsen openbaarden zich eerst laat met de maand October, en gingen vergezeld van eene sterke koude, de hette was niet zwaar en kort van duur, bij velen zoo, dat zij, na de koude, het bed verlieten, en zich met hunne Spitsbroeders aan tafel zetteden. 's Daags na den Aanval waren zij afgemat. Den tweeden koortsvrijen dag bevonden zij zich tamelijk wel, op den dag des Koortsaanvals in den morgenstond evenwel het best. Na den Aanval was de trek tot eten en drinken, den geheelen tijd door, bij uitstek goed, zelfs al te sterk; het was hun, na den Aanval, even als bij iemand, die, na eenige uren in de koude geloopt, en 's morgens weinig gegeten te hebben, zich met onverzadelijken honger des middags aan tafel nederzet. —

Zoodanig was de gesteldheid der afloopende Allendaagsche en Derdendaagsche Tusschenpoozende Herfstkoortsen, wanneer zij goedaardig waren, geene aanmerkelijke Ongesteldheden der Werktuigen (*Organen*) bij de zieken plaats had.

den, en de ziekte aan geene andere zamenmenging (*Komplicatie*) onderhevig was. —

§. 77.

Hetgeen de Afloopende koortsen en de gevolgen der *Epidemische* koorts moeilijk maakte, was derzelver vermenging met Zinkingen (*Catarrhen*), die door het vochtig-koude Najaarsweder werden voortgebracht, wier vorming door de *Endemische* luchtgesteldheid en levenswijze in *Holland* wordt begunstigd, en waarvoor Zieken en herstellenden bij uitnemendheid vatbaar zijn. Bijzonderlijk kwam de *Komplicatie* zeer dikwijls voor, omdat de ledige legersteden gedurig met nieuwelijks aangekomen Zieken belegd werden en dezen, bij ongunstig weder, te sloop moesten vervoerd worden, bij welke vervoering hunne zwakke lichamen, die voor de koude buitengewoon gevoelig waren, gemakkelijk door eene Verkoudheid werden aangevallen, die voor zoodanige, door veelvuldige instortingen verzwakte Zieken, menigmaal van belangrijke en gevaarlijke gevolgen was.

Deze Verkoudheid, die zich de Zieken, gedurende de vervoering en door andere omstandigheden hadden op den hals gehaald, was oorzaak, dat zij met Hoesten en Neusvloeiingen gekweld werden.

De Hoest was bij Zieken met Afloopende koortfen, voornamelijk in de koude van den Aanval en bij het einde, zeer sterk; en ging niet zelden met brakingen gepaard. Door het sterk hoesten gedurende den Nacht, waren het Aangezigt der verzwakte *Leucophlegmatifche* Zieken, en vooral de bovenfte Oogleden, zuchtig (*oedemateus*) opgezwollen, en de krachten verminderden, doordien de Zieken bij nacht noch dag rust hadden. De Neiging tot zweeten in den morgenftond, den Lijderen met Allendaagfche koortfen eigen, werd door de Verkoudheid aangezet, en hunne Ligchamen op deze wijze verzwakt.

De Verkoudheid veroorzaakte den Herftellenden (*reconvalescentes*) Instortingen, vermeerderde fteeds het getal der Zieken, maakte de genezing der koortfen moeilijk en langdurend; wijders veranderde zij de Afloopende koortfen in Aanhoudende, doordien eene Aanhoudende koorts zich met de Tufchenpoozende vereenigde. Bij hun, die de koorts kwijt waren, ontftond menigmaal reeds in den beginne eene Zinkingkoorts, waarbij zich de Tufchenpoozende koorts voegde, en de koorts nam in beide gevallen, wegens de nog ftand grijpende groote zwakte, die door de *Komplieatie* werd vermeerderd, omdat de Zinkingziekten het Zenuwgeftel buitengemeen verzwakken, een Zenuwachtig karakter aan. Men

merkte onder deze omstandigheden, de volgende verschijnselen op, als Neusverstoppingen, Niezen, eenen droogen Krampachtigen of ook eenen vochtigen Hoest, waardoor dun Waterachtig slijm werd uitgeloozd, eene drukkende verdoovende Hoofdpijn, Duizeling, pijnen in den Rug, in de Lenden, Knieën, Scheenbeenderen, Kuiten, in de Keel, en den Nek; Drukking op de Borst; deze Toevallen vermeerderden tegen den avond, waarop tegen den morgen het Zweet uitbrak, en de koorts ophield, maar zich ook weldra op nieuw verhief. In het begin openbaarde zich altijd eenig Zweet, hetgeen in het vervolg echter, wegens de toenemende zwakte, geen plaats meer had. De Pols was klein, rad en zwak, de hette bij vele Zieken weinig sterker, dan natuurlijk, en zij hadden in het geheel geenen Eetlust. Met den vierden of vijfden dag begonden zij Ijlhoofdig te worden, waardoor de Pols radder werd en de krachten afnamen; hier op volgde Slaapzucht, Beroerte, Kramptrekkingen, het opspringen der Pezen en Stuipen; de *Urin* en Stoelgang liep hun, zonder daarvan bewust te zijn, af; terwijl de koorts, bij eene groote hevigheid der Toevallen en verzwakking des Ligchaams, binnen een korter of langer verloop van tijd, met den dood eindigde. De koorts maakte eene scheiding (*Crisis*) tot gezondheid door

Zweet,

Zwee, *Urin*, en Buikloop: voor dat dit geschiedde, ging zij in eene regelmatige Tusschenpoozende koorts over. Hardhoorigheid was een goed teeken. De Geelzucht was dikwijls *Critisch*; dit had ook plaats met de Schurft. De Ziekten, waarin de koorts, na eene onvolkomen scheiding, overging, bestonden in eenen langduren Hoest, die ligtelijk in de Longtering veranderde, Opzetting van de onder-buiks Ingewanden, Trommelzucht, Waterzucht enz.

§. 78.

Van eenen ergeren aard was de Buikloop, waarmede de Tusschenpoozende koortsen en derzelve gevolgen, bijna doorgaans, gedurende het vochtig koude weder gepaard gingen, (het geen aan verkoud worden en andere aanleiding gevende oorzaken was toeteschrijven) en die des te eerder volgde, om reden dat de Darmbuis door de voorafgegane aanvallen der *Gastrische* koorts zeer verzwakt was. De Afgangen waren slijmig, somtijds ook Galachtig, evenwel niet zoo als in het warme Jaarstizoen, somwijlen bloedig, en gingen bij vele Zieken, zelfs met Perlingen gepaard. De Buikloop begon met den Aanval der koorts, liet, na deszelfs afloop, een weinig af, zonder nogtans geheel op te houden, en nam, gelijk

alle *Catarrhale* toevallen, met den nacht toe, en in den morgenstond weder wat af. Door het geweld des Toevals afgemat, stierven de Zieken aan verlies van krachten en Koud vuur, en wel met eene bijzondere opgeruimdheid van geest, en zonder befef van het naderend gevaar, waarin zij zich bevonden.

De Weêrsgesteldheid begunstigde wijders de vermenging der koorts met de bovengenoemde toevallen van Slaapzucht en Beroerte, middelerwijl de verandering van de Galachtige *Constitutie* in de Slijmachtige, (iets dat het ontstaan dezer toevallen zeer bevordert,) door de bijgekome Zinkingen de krachten nog meer verzwakte, en de koorts zich meer en meer deed uitbreiden, eene Zenuwkoorts zich met de Vaatkoorts paarde, of aanleiding gaf, dat de Vaatkoorts in eene Zenuwkoorts veranderde.

§. 79.

Met de koorts paarden zich *Rheumatieke* toevallen, en Roosachtige ontstekingen, die in de ingewanden aanleiding gaven tot eene in den dood eindigend Koud vuur (*Gangraena*). Nu en dan openbaarde zich eene sterke weiachtige en glimmende geelachtig roode zwelling van het Aangezigt, bij de Hollanders *Belroos* genaamd; deze Roos breidt, op het laatst, zich over het geheele Hoofd,

en niet zelden over den geheelen Hals, uit. Zij ontstaat na eene voorafgaande ongesteldheid, waarbij het Hoofd pijnlijk is, gebrek aan eetlust plaats heeft, en de zieke buitengewoon gevoelig is voor de koude enz. enz. Op deze toevallen volgde huivering, daarna hette en wijders alle toevallen die de koorts plegen te vergezellen. Na eenige koorts-Aanvallen, dikwijls reeds in den eersten Aanval, openbaart zich de *Belroos* aan de Ooren en omliggende deelen. De gezwollen en ontstoken Huid van het Aangezigt is overdekt met eene menigte puistjes, er vertoonen zich met een waterachtig vocht opgevulde Blaasjes, deze barsten open en ontlasten een vocht, het welk zoo scherp is, dat het de Huid doorknaagt. De *Belroos* verspreidt zich steeds al meer en meer over het Aangezigt, neemt het allengskens geheel en al in, breidt zich zelfs over de met Haren bedekte deelen des Hoofds uit, en doet hetzelfde geheel en al bovenmatig dik opzwellen. Ter plaatse, waar de *Belroos* het eerst begonnen was, verminderde zij, zoo dat wanneer de ziekte op het deel, het geen zij het laatst had aangedaan, haren hoogsten top bereikt had, de Huid op de eerst aangetaste plaats, in de gedaante van zemelen, afschilferde. Was de *Belroos* zoo hevig, dat zij zich over het geheele Aangezigt had uitgebreid, dan waren de Oogleden zuchtig opgezwollen, en konden

niet geöpend worden; de Lippen zwollen zeer sterk op, de Neusgaten werden gesloten, en het geheele Aangezicht zag er afschuwlijk uit. Is de ziekte hevig, dan is zij altijd zeer gevaarlijk, vooral wanneer zij zich op de Hersenvliezen plaatst.

Menigmaal openbaren zich, op den zevenden, achtsten of negenden dag, wanneer de *Belroos* reeds overal afschilfert, en zich alles tot herstel schijnt te schikken, Toevallen van ontsteking der Hersenen (*Phrenitis*), die in den dood uitloopen. —

Met de zuchtige zwellingen, die gevolgen der Tuschepoozende koortsen zijn, paart zich gemakkelijk de *Belroos*, en bij eenen Zieken, die aan de Buikwaterzucht lag, werd de geheele Buik tot over den Navel, door eene hevige en zeer pijnlijke *Belroos* aangetast, die volmaakt de gedaante van eenen gordel aannam, en bij herhaling wederkeerde.

Waren er wormen aanwezig, hetgeen in slijmachtige Ligchaamsgestellen zeer veel plaats heeft, dan ontstond er ligtelijk *Belroos*.

§. 80.

Zoodanig was de geaardheid der *Epidemische* ziekte gedurende het vochtig koude Herfstweder, en na dat de groote hette van den Dampkring

had opgehouden. De *Epidemie* duurde, met langzame afneming harer woede, tot de maand December, wanneer de drooge koude eenen aanvang nam, de *Epidemische* verbreiding der koorts haar eindperk bereikte, en het getal der Tufchenpoozende koortfen zoo min was, als in den *Endemifchen* ziekten toestand gewoonlijk plaats heeft. Ondertufchen had men te kampen met de gevolgen der Tufchenpoozende koortfen, die met of zonder koorts waren, en waarover ik in een tweede Deel handelen zal.

Alle de Zieken, die in de maanden October en November in het Hospitaal opgenomen, en uit onderscheidene fteden toegezonden werden, leden aan de gevolgen der *Epidemifche* Tufchenpoozende koorts, als aan Waterzucht, Trommelzucht, Opzwellling en Verharding der Ingewanden, Verzweeringen in dezelve, Uittering, Longtering, Schurft, Scheurbuikige gefteidheid der vochten, of het waren Zieken met hardnekkige Allen- en Derdendaagsche koortfen; welke Zieken, van verfchillenden aard, men naar *Leijden* vervoerde, om aldaar eene rustige en ongestoorde oppafing en behandeling te erlangen, als ook om in de kleinere Garnizoens Hospitalen ruimte te krijgen voor hen, die reeds konden gaan, en minder gevaarlijke ziekten hadden.

Ik ga nu over tot de Behandeling der *Epidem.*

mische Tuschepoozende koorts, en zal de Geneeswijze opgeven, waarop deze koortsen in *Holland* over het algemeen, en bijzonder in deze *Epidemie*, met een gewenscht gevolg zijn behandeld en genezen geworden.

ACHTSTE HOOFDSTUK.

Over de Geneeswijze der Doorgaande koorts. —

§. 81.

De regelen ter genezing der Doorgaande koortsen waren de volgende:

I. De Hevigheid der Aanvallen en derzelver dringende Toevallen te verzachten en voor te komen. Deze verzachting der Toevallen was noodzakelijk, om den doodelijken afloop van eenen Aanval voor te komen, die zeker het gevolg zoude geweest zijn, wanneer men de hevige Ongesteldheid der bijzondere en edele werktuigen (*Organen*) niet had verbeterd; om andere kwade gevolgen voor te komen, ten einde de eigenlijke genezing der koorts te kunnen aanwenden, en aan den toestand des Lijders in het algemeen verligting toetebrengen enz. enz.

II. De Koorts zelve te genezen.

III. De Wederinstorting te verhoeden.

IV. De aan de Koorts eigene gevolgen (*Na-*

ziekten) voor te komen, en dezelve, wanneer zij zich reeds geopenbaard hadden, zoo spoedig mogelijk te genezen. —

Mijn voornemen is, om in dit eerste Deel slechts aan te toonen, wat wij in het werk gesteld hebben, om aan de twee eerste Aanwijzingen (*Indicationes*) te voldoen. In het tweede Deel, zal ik over het voorkomen der Wederinstortingen, derzelve gevolgen en genezing handelen, en tevens dat geene doen opmerken, wat wij als merkwaardig bij de Lijkopeningen hebben waargenomen; en ook opgeven wat wij in onderscheidene met de koorts vermengde gewone ziekten der Soldaten hebben ondervonden.

I.

Regelen om de Hevigheid des Aanvals te verminderen en te verzachten.

§. 82.

Om het geweld der Aanvallen te verzachten of voor te komen, nam men de volgende algemeene Maatregelen. —

I. De Zieke moest, zoodra de Aanval zich openbaarde, zich te bed begeven. Dit doen wel is waar de meeste Zieken van zelve, anderen

worden door zwakte, waarvan de vorige Aanval de oorzaak is, genoodzaakt den volgenden in het bed af te wachten; velen echter had men moeite daartoe over te halen, vooral wanneer de Aanvallen van eene schielijk voorbijgaande koude, en niet zeer groote hette vergezeld waren; gelijk zulks dikwijls in de Allendaagsche Najaarskoortsen voorvalt. Dit buiten het bed blijven zet de koude van de koorts aan, en belemmert de vrije ontwikkeling en den afloop van dezelve. Het was, om die reden, den Oppasferen bevolen, toe te zien, dat de Zieke, zoodra de Aanval zich openbaarde, zich te bedde begaf. Dit opblijven gedurende den Aanval is nog nadeeliger, bij koud en vochtig weder, en wanneer het nog geen tijd is om in de Ziekenkamers te stoken; in die gevallen is het altijd beter, dat de Zieke den Aanval der koorts te bedde liggende afwacht. De gelijkmatige verwarming des ligchaams vermindert den Aanval, en is menigmaal het middel om de uitbarsting der koorts te onderdrukken. Zich aan de koude bloot te stellen, wanneer men den *Paroxysmus* verwacht, of wanneer de Koortskoude reeds begonnen is, heeft somwijlen doodelijke gevolgen gehad. Mij is een geval bekend, waarin bij eenen Zieken, die zich, bij het opkomen van den Aanval, aan de koude bloot gaf, het regter Oor van het Hart (*Auricula*

dextra Cordis), door den grooten toevloed van bloed naar het Hart, barstte, en het Hartzakje met uitgestort bloed werd opgevuld. Niet minder nadeelig is het, den opkomenden Aanval door sterk loopen te willen tegengaan, hetgeen menigmaal door onbezonnen menschen gedaan wordt; zij loopen daardoor gevaar om zich eene heete koorts, Borstontsteking of Beroerte op den hals te halen. Deze wijze van koortsverdrijven is even zoo nadeelig als het, kort voor den Aanval, of wanneer hij reeds aanwezig is, al te sterk gebruiken van specerijen en geestrijke dranken, het welk menig Soldaat, op den raad zijner kameraden, indien hij daarin niet wordt verhinderd, zeer ligt doet, zoodra hij maar begrijpt dat de koorts te lang duurt.

2. Op den dag des Koortsaanvals werd den Lijder een zacht *diëet* voorgeschreven, en als de Aanval zich kort na den maaltijd openbaarde, moest de spijsze voor den Lijder bewaard worden, tot dat de Aanval volmaakt was afgelopen, of hij moest zich alleen met zijn avondeten vergenoegen. De kort voor den Aanval genuttigde spijzen werden tegelijker tijd uitgebraakt. Is de ziekte der Soldaten niet van dien aard, dat zij eenen bepaalden afkeer tegen spijzen bij hun verwekt, dan slaan zij die, gelijk men zegt, maar naar binnen, en bekreunen zich niet om de

gevolgen. Eten is hunne hoofdbezigheid, en ik heb de Soldaten menigmaal, met den dood op de lippen, nog zien eten. Daar Overlading van de Maag ligtelijk toevallen van Slaapzucht en Beroerte veroorzaakt, zoo was men verpligt alle oplettendheid te gebruiken, dat hem door de Oppassers of goede kennissen in stilte geene spijsen werden toegereikt, of dat zijne kameraaden hem niets gaven, wat hij niet mogt of wilde eten. —

3. Men zorgde dat de zieke zich, behoorlijk ontkleed, te bed begaf, en dat alle prangende kleding werd uitgetrokken of losgemaakt, ten einde, in de hette, aan het bloed eenen vrijen omloop te verschaffen. —

4. De Oppassers moesten den Zieken zoo dekken, en zorg dragen zoo gedekt te blijven, dat de dekens hem in de koude matig konden verwarmen, gedurende de hette niet zwaar of lastig vielen, en het Koortscheidende Zweet door verkoeling niet onderdrukt werd. In de Koortskoude moesten zij den Zieken nog met een deken meer dekken, en nog met eene andere dubbeld toegeslagene deken de voeten verwarmen. Het was hun verboden met warm water gevulde kruikjes aan de voeten te leggen. Zoodra de Koortshette zich openbaarde, werd de deken, die tot bedekking des ligchaams, gedurende de koude van de koorts,

gegeven was, weggenomen, terwijl de dubbeld toegeslagene zoo lang op de voeten bleef liggen, tot dat dezen, om dat zij het langst koud blijven, behoorlijk warm waren.

In de Hondsdagen stond men den zieken toe zich, in de hette van de koorts, slechts met een laken te dekken; zoodra hij echter begon te Zweeten, moest hij zich buiten dien, om de na-deelen van den togt voor te komen, met zijne gewone deken dekken.

5. Des Zomers werden, bij de steeds toene-mende hette van den dag, alle vensters, die in de Zieken-kamers gewoonlijk zeer hoog staan, en alle luchtgaten op de daken opengehouden, om gestadig eene verkoelende trekking van lucht te onderhouden. De vloeren werden dikwijls met koud water besprengd. Met het vallen van den avond en de zich als dan openbarende koel-te en vochtigheid van de lucht, hield men alleen de luchtgaten open, en zoo veel vensters, als tot onderhoud van de zuiverheid en verfrisching van lucht noodzakelijk waren. Bij koud regenachtig Herfstweder zorgde men voor eene vroeg-tijdige matige warmte in de Zieken-kamers. In de buitengewone vatbaarheid van de Huid voor de koude, gedurende de *Apyrexie*, werden door het vochtig koude weder des Najaars, eene gestadige Huidkramp, en Huiveringen onderhouden,

die de koorts langwijlig maakten, en wederinstoringsen veroorzaakten.

Als de kamers niet behoorlijk warm zijn, dan blijft de Zieke te bed liggen, hetgeen de Huid steeds meer en meer verslapt en gevoeliger voor de koude maakt. Men moet, wanneer men aan de gezonde Soldaten brandstoffen tot verwarming der vertrekken verschafft, daarom het stoken niet tot het invallen der werkelijke vorst juist of tot den eersten November verschuiven. Drooge koude maakt lang zoo gevoelig niet als vochtige. Zij is, bij ondervinding, het beste middel om het einde der *Epidemie* te bespoedigen.

6. Om het bederven der Dampkringslucht te verhoeden, en haar op den duur te verbeteren, hetwelk, bij het aanhoudend vermeederen van het getal der Zieken en wanneer er, bij de koorts, eene sterke neiging tot ontbinding der vochten heerschte, des te noodzakelijker was, plaatste men in de Zieken-vertrekken minder Zieken, men rigtte te gelijker tijd in *Leijden* kleinere Hospitalen op, om de *Reconvalescenten* en Zieken aan ligte Afloopende koortsen lijdende op te nemen, om reden dat het groote Hospitaal een vierdeel uurs buiten de stad lag; bedienende men zich tevens om de Lucht te zuiveren van de berookingen van *Morveau*.

7. Om de hevigheid der Aanvallen, gedurende het vervoeren der Zieken, te verhoeden, en voor

te komen dat zij niet tot Aanhoudende koortfen, waartoe de hette des faizoens bij het vervoeren gunstig was, oversloegen, zoo gaf het Geneeskundig Bestuur over de Hollandsche Armee de noodige bevelen, dat de Zieken, bij derzelver vervoering, zoo min als mogelijk was leden. Men zorgde vooral niet te veel Zieken in één schip te leggen, liet de schepen tegen den avond vertrekken en de reis bij nacht voortzetten. De zich op het schip bevindende Arts moest, voor zoo veel de omstandigheden het toelieten, den Zieken, gedurende de Koortsaanvallen, de noodige hulp toebrengen, voor het zuiveren der lucht zorgen, en eene matige *Temperatuur* van lucht in het ruim van het schip onderhouden. De lichtere Zieken moesten boven op het dek blijven. Onaangezien de voortreffelijke maatregelen, die men nam, en den grooten ijver, waarmede zij, vermids alles tot dat heilzaam oogmerk krachtadig medewerkte, werden opgevolgd, konden nogtans alle kwade gevolgen niet worden voorgekomen, doordien de wind en weêrsgesteldheid en andere oorzaken, die men niet kon veranderen, menigmaal de beste maatregelen verijdelden. Bij het invallende koude vochtige weder werden er andere aanstalten gemaakt. Men droeg zorg, dat de Zieken warmer gekleed en gedekt werden, en door hunne onachtzaamheid geen koude vatteden.

Men moet echter in aanmerking nemen, dat men hier met geene wel opgevoede menschen te doen had, deze gestrengte manier van handelen, was ten hunnen nutte het best geschikt. —

8. Na den geëindigden Aanval moesten de Zieken zich verschoonen, de bedden gemaakt, en de van het geweldig Zweeten doornatte lakens met schoone en drooge verwisfeld worden. Waren de matrassen ook doornat van Zweet, dan moest men de Zieken op drooge doen nederleggen. Dit was dikwijls noodzakelijk, wanneer de Zieken te sterk Zweetten. De Zieken durfden met hunne doornatte hembden niet op te staan, en zich te kleden, veel minder de Zaal te verlaten. De Ligchamen moesten geheel droog, en de Aanval reeds eenige uren zijn afgelopen, eer het hun vergund was in de vrije lucht te gaan. Men sloeg, gelijk het zich van zelve verstaat, altijd acht op het weder, en zorgde, dat zij, bij het aanwenden der maatregelen van vereischte zindelijkheid, geenen togt varteden. —

9. De Wachthebbende *Aide Chirurgyns* en Oppassers moesten de Zieken, gedurende de Aanvallen, gadeslaan, op de Verschijnselen en derzelver aard acht geven, ten einde, ter verhoedinge der veelvuldige toevallen van Slaapzucht en Be-

roerte de noodige maatregelen te kunnen bij de hand nemen.

10. De gewone drank was Gerstenwater, met Azijn en Suiker. Dit werd in de groote zomerhette nogtans geenszins warm toegediend. Men moest voor den koortfigen, om hunnen dorst te leschen, in de Zieken-vertrekken gemeenlijk eene dubbelde, ja zelfs driedubbelde portie van dezen drank in gereedheid houden. Zij moesten in de koude van de koorts slechts weinig en niet te dikwijls drinken, en men liet hun, wegens de krampachtige gesteldheid van de Maag, in dit tijdperk Camillen thee drinken, die bij vochtig koud weder de gewone drank der koortfigen was. —

11. De spijzen waren naar den Aard der ziekte, derzelve Graden, het Jaargetijde, en de Toevallen geregeld. In de groote zomerhette hadden de Zieken eenen bijzonderen trek naar Salade, die zij met smaak aten, en hen ook wel bekwam. Aan de Zieken die zeer zwak waren en eenen Buikloop hadden, werd Wijnsoep voorgeschreven. Zij aten in het heete jaarfaizoen met den grootsten smaak gekarnde Melk met Paerelgarst. Naar omstandigheid kregen zij Rijst in Melk of Vleeschsoep gekookt, Pruimen, Vleeschsoep. De *Reconvalescenten* bekwamen, naar gesteldheid van de krachten der Maag, Bier of Wijn om te drinken, en bij toenemenden sterkte

der Ingewanden gebraden Kalfsvleesch, eindelijk Rundvleesch met behoorlijke groenten. Den Soldaten, die gewoon waren Brandewijn te drinken, werd het gebruiken van een glas daarvan toegestaan. In Gal- en Rotkoortsen bekomen de Vleeschsoepen, hoe nuttig zij ook anders tot versterking en voeding van zwakke Zieken zijn, gansch niet wel. — Dezelfen zoo onbepaald aan alle verzwakten toe te dienen, als nog niet lang geleden gebruikelijk was, is niet wel aan te raden. —

Deze waren de algemeene maatregelen en voorzorgen, die men met opzigt tot de koorts nam, deels om verligting te verschaffen, deels om nadeelige gevolgen voor te komen. Nu trede ik tot de Geneeswijze der met hevige toevallen gepaard gaande Koortsaanvallen.

II.

Voorschriften om de Hette, den Dorst en de Ylhoofdigheid te matigen.

§. 83.

In de buitengewone Hette en den zwaren Dorst veler Zieken, waarin de gewone drank ontoereikend was om den zelve te leschen,
de

en gelijk als op eenen gloeienden Steen viel, die hette brandend was, gelijk dit in de Hondsdagen gebeurde, gaf men hun gewoon Gerstenwater met Zwavelzuur (*Acidum Sulphuricum dilutum*) of met Wijnsteen zuur (*Acidum tartarosum*), welke drank met Suiker werd zoet gemaakt. Wanneer eenige Zieken in de hevigheid der koortshette somtijds trek hadden naar koud water, dan werd hun dit toegestaan, maar zij mogten niet te veel op eenen keer drinken; onder die voorwaarde, zal deze werkzame en den Zieken verkwikkende drank niet ligt nadeel doen. In onzen tijd, waarin men, volgens de manier van WRIGT en CURRIE, in heete en brandende koortsen, het begieten met koud water, als een veelvermogen middel aanraadt, zal men in dit geval den Zieken het drinken van koud water wel mogen toestaan. GRAINGER stilde eene hevige Galbraking, die met eene Anderendaagsche koorts gepaard ging, alleen met koud water. —

In den sterken dorst en de zich naderhand openbarende brandende hette der Aanhoudende Rot-Galkoortsen, werd het Gerstenwater met Zwavelzuur, Franschen rooden wijn, of ook met Rhijnschen wijn vermengd. Bij Brandewijndrinkers liet men, om de hette te matigen, den dorst te lesschen en de zinkende krachten op te beuren, onder den drank Brandewijn mengen.

In de behoorlijk Afloopende koortfen, waarin er eene zeer prikkelbare Ligchaamsgesteldheid plaats heeft, ontstaat gedurende de hette der *Paroxysmen* gemakkelijk Ijlhoofdigheid, die, met het uitbarften van het Zweet, ophoudt. Deze vereischt, wanneer zij niet al te hevig is, geene bijzondere middelen. Zijn de Zieken uit hunnen aard ongeduldig, in de hette onrustig en woelachtig, en zetten zij daardoor de hette nog meer aan, dan geraken zij ligtelijk aan het IJlen. Was de Ijlhoofdigheid geweldig en aanhoudend, en het Ligchaam tevens verftopt, dan deed een Klisteer uit Azijn en Water zeer veel nut; en er volgde spoedig ontlasting; te gelijker tijd werd Zuurdeeg met Azijn gemengd en tot eene zachte pap gemaakt in den Nek, aan de Kuiten of onder de Voetzolen aangelegd. Wijders liet men de Slapen van het Hoofd en het Voorhoofd dikwijls met koud Water en Azijn wasfchen.

In de geweldige Ijlhoofdigheid, die zich in de Aanhoudende Tufchenpoozende koortfen, bij de verheffing, op den derden, vierden of vijfden dag en dikwijls op het onverwachtst openbaart, hetgeen men echter, als de Lijders klagen, dat zij, bij het influimeren, allerhande vreemde verschijnselen zien, en de krachten nog niet zeer zijn weggezonden, vooraf kan weten, doen Zuurdeeg of Mosterdpappen aan de Kuiten en de

Voetzolen, bij hernaling, aangelegd, benevens koele lucht, koude zure dranken, en Azijn Klisteren, veel dienst. De blaêrtrekkende Pleisters prikkelen hier te sterk, zetten het ijlen, de koorts en met haar de neiging der Vochten tot Rotachtige ontarding, aan; vermeederen de daar gemeenlijk op volgende Slaapzucht; de getrokke-Blijnen geven aanleiding tot verzweringen met Versterking, die niet zelden, wanneer de koorts reeds genezen is, voor de Zieken doodelijk zijn; of maken ten minsten de herstelling zeer langdurig en pijnlijk. Zelfs TISSOT en VAN SWIETEN raden het aanleggen van Spaansche Vliegpleisters af.

TISSOT (*) zegt: „ Ik deed, met ter zijde „ stelling van Spaansche Vliegpleisters, afleidende „ Pappen (*Epispastica*) uit Zuurdeeg, allersterk. „ sten Azijn en eene groote hoeveelheid Mosterd. „ zaad aan de Kuiten, of ook dikwijls onder de „ Voetzolen, aanleggen. Zij prikkelden met geen „ minder kracht dan de Spaansche Vliegen, en „ bragten ook niet zoo veel nadeel toe, daar „ deze, door het opnemen en met het bloed „ vermengen hunner vlugste Loogzoutige deelen, „ het bederf vermeederen en de Rotkoortsen „ aanzetten; waarentegen de zure deelen der

(*) TISSOT *Epidemia febris Biliosae Lausannensis*, p. 63.

„ Mosterdpappen, door de inzuigende Vaten ge-
 „ stadig opgenomen, de werking, om de Voch-
 „ ten tot bederf te doen overgaan, beteugelen.”

VAN SWIETEN, zegt: „ dat het, wanneer de
 „ ontbondene fcherpe vochten tot verrotting over-
 „ hellen, en er eene fterke Koortsbeweging plaats
 „ heeft, gansch niet veilig fchijnt te zijn Spaan-
 „ fche Vliegen aan te leggen.” —

De Mosterdpappen moeten nimmer zoo lang
 blijven liggen, tot zij blaëren trekken, en dus
 doen zij nimmer dienst aan de Voetzolen, alwaar
 TISSOT (*) ze wil aangelegd hebben. De Huid
 is aldaar veel te dik, zij moeten te lang liggen,
 voor dat zij werken; en wanneer zij daarop zoo
 lang bleven, tot dat de dikke Voetzolen geheel
 zijn afgevallen, verwekken zij bij de Herstellen-

(*) „ Zoo lang, zegt TISSOT, *in bovengenoemde Ver-*
 „ *handeling, Bladz. 64*, de dikke aan alle Menfchen ei-
 „ gene Opperhuid der Voetzolen niet afvalt, heb ik met
 „ het leggen van Mosterdpappen aangehouden, omdat
 „ langs dien weg altijd een Wei en dunne Etter ontlast
 „ werd. Zoodra zij echter binnen den tijd van zes of
 „ zeven dagen ftuksgewijze geheel was afgevallen, wer-
 „ den er, tot aan derzelver volkomen genezing, zeer
 „ verzachtende Balfems gebruikt, vermids de, nog met eene
 „ dunne Opperhuid bedekte, nieuwe Huid het aanleggen
 „ van fcherpe dingen niet zoude hebben verdragen.” De-
 ze manier van handelen wordt met regt den Zieken
 onnoodig martelen genoemd. —

den langen tijd eene moeilijkheid in het gaan, en maken dat zeer pijnlijk. Men behoort de Mosterdpappen of aan de Kuiten, de Scheenen of onder aan de Voetzolen te leggen, ze af te nemen, zoodra zij de plaats hebben rood gemaakt, en ze, in het vervolg liever, op een ander gedeelte des Ligchaams aan te leggen. Wanneer zij, na het rood maken der deelen, nog lang blijven liggen, waardoor aldaar eene sterke Ontsteking veroorzaakt wordt, en men ze daarop wegneemt, dan verhindert de hevige koortshette de vorming der blijnen; maar gebeurt dit niet, dan beginnen dikwijls deze plaatsen eenig vocht te ontlasten, de Opperhuid valt af, en er ontstaat eene Zweer. —

In den met ligte Ijlhoofdigheid gepaard gaanden staat van Slaapzucht (*Delirium tranquillum Comatosum*), met diep gezonkene krachten, eenen kleinen en radden Pols, en hoe zuiverder Zenuwachtig de koorts was, als ook hoe minder de vochten geneigd waren om tot bederf over te gaan, deden de Blaêrttrekkende pleisters zeer veel dienst, kunende zij in die gevallen, naar het voorschrift van PRINGLE, op de afgeschoren kruin des Hoofds worden aangelegd. Maar in eene geweldige Ijlhoofdigheid, waarin de krachten nog niet sterk zijn weggezonden, er sterke ophooping van Bloed in het Hoofd plaats hebben, het Aangezigt en

de Oogen rood zijn, en de Lijder verwilderd ziet, daar zijn zij, en wel voornamelijk op Hoofd aangelegd, uiterst nadeelig. (*)

Het geweldige razen, dat zich in de andere *Epidemien*, reeds in den beginne, met eene Aanhoudende koorts openbaart, en door PRINGLE werd waargenomen, is meer aan de gedurig zich verminderende en Verheffende koorts (*Synocha*) eigen, en openbaart zich ook meer in Voordan Najaars-koortsen.

(*) DE MAN, laat zich in zijne *Verhandeling over de Kwaadaardige Rotkoorts*, *Bladz. 156*, hoezeer hij het aanleggen van Spaansche-Vlieg-pleisters in de door hem beschrevene Rotkoorts verheft, over het, in deze omstandigheid, aanleggen van dezelve, aldus uit: De gezonde „reden en ondervinding maken mij deze manier verdagt: „de eerste leert mij, dat, door de trekking der plaasters „het bloed, en met het bloed de kwade ziekte stoffen, „te meerder naar het hoofd en hersenen worden ge- „voerd; wat men ook mag voorgeven, dat zulks alleen „door de uitwendige *Carotides*, met verligting der in- „wendige, zoude geschieden; en de laatste heeft mij „eens het nadeel daarvan, in eenen mijner lijderen doen „ondervinden, bij wien de Ijlhoofdigheid, van dat oogenblik af, hoe langer hoe heviger werd, en kort daarna een doodlijke Slaap volgde.”

III.

*Voorschriften om de Pijnen en Benaauwdheden
te verzachten, het Neusbloeden te matigen
en de Slapeloosheid te verminderen.*

§. 84.

In het heete Jaarfaizoen was de Hoofdpijn in de Aanvallen geweldig, en vorderde verzachting, zij ontstond uit sterke ophooping van Bloed, gedurende de koortshette en werd door van zelf ontstane Neusbloedingen verminderd. Koude omslagen van Water en Azijn op het Voorhoofd, die men menigmaal moest ververschen, en Zuurdeeg in den Nek waren van zeer veel dienst. Eene verheven ligging met het Hoofd is daarbij, even als in de Ijlhoofdigheid, zeer noodig; terwijl eene al te lageliggig met het Hoofd, menigmaal oorzaak der Neusbloeding is.

De hevige pijnen in den Rug en de Leden, waarover de Lijders in het begin van den Aanval klaagden, werden door het drinken van *Camillen*-thee verzacht, en verdwenen geheel in de daarop volgende hette. Dit had ook plaats bij de benaauwdheid in de koude van de koorts.

In de Slapeloosheid verschaftte een *Compres*, met Azijn en Water om het hoofd geslagen en

menigmaal hernieuwd, en eindelijk een Klisteer, Rust en Slaap. Bij een Aanhoudend waken van vele dagen, vond KLOEKHOFF een Omslag van overgehaald Rozenwater (*Aqua Rosarum destillata*) en een vierde gedeelte Vlierazijn (*Acetum Sambucinum*) van zeer veel dienst te zijn, en dit is ongetwijfeld zeer voordeelig.

Het geweldig en verzwakkend Neusbloeden stilde men door het in de Neus steken van wicken met Aluinwater bevochtigd, en het aanleggen van koude omslagen van Azijnen Water op het Voorhoofd.

IV.

Voorschrift om het geweldig Zweeten te matigen.

§. 85.

Om het Zweet, dat, gelijk boven gezegd is, met het afloopen des Aanvals zeer dikwijls buitengewoon geweldig en aanhoudend en niet zelden *colliquatif* was, te matigen, schreven wij bij deszelfs aanvang een sterk Aftreksel van *Salie*, met MYNZICHTS zure Elikster (*Elixir Vitrioli Mynzichti*) en Brandewijn voor, waarvan de Zieke alle vierdedeel uurs eenen lepel vol moesten innemen. Een Aftreksel van *Salie* is ook zeer goed

tegen het afmattend Morgenzweet na de koorts, in welk geval men het ook met den Koorstbast verbinden kan. VAN SWIETEN (*) prees daar tegen ook dit middel aan, en hij gaf het met Wijn of Brandewijn. Dat dit vermogen om het Zweeten te matigen niet aan de vermenging met Brandewijn moet worden toegeschreven, heeft QUARIN (†) bewezen, die van een Aftreksel van *Salie* met Water reeds dat nut ondervonden had. De Lijder behoorde zich tevens zeer ligt te dekken, dikwijls van ligging te veranderen, het doorgezweete Hembd met een droog en schoon te verwisfelen, en dit wel zoo dikwijls als noodig was. Na den Aanval zijn eene zachte beweging in de vrije lucht, en, indien zulks de krachten niet toelaten, het dagelijks opstaan uit het bed, wanneer men den Zieken eenigzins gekleed, op eenen gemakkelijken Stoel gezeten, in de vrije lucht kan brengen, nuttig en noodzakelijk; maar laat het weder dit niet toe, en is de Zieke zelfs niet in staat om aangekleed in de zaal eenigen tijd op te zitten, dan zijn, ten einde het, gedurende den Aanval, geweldig Zweeten te matigen, de drooge wrijvingen van de Huid zeer voordeelig. GRAINGER, prijst

(*) VAN SWIETEN, *Comment. in Aphorism. Boerhav. Tom. II. p. 5. 10.*

(†) *Method. medendi. febr. Vindob. pag. 37.*

tegen dit toeval den Koortsbast met het ruwe Spiesglas, (*Antimonium Crudum*) aan. De goede uitwerking van het eerste middel heeft mij teruggehouden, om van het laatste gebruik te maken.

V.

Voorschriften om het Braken, den Buikloop en het Galbraken te stillen.

§. 86.

Het braken in den Aanval, veroorzaakt door eene voorafgegane overlading van de Maag, en het aanwezen van Galachtige en Slijmachtige stoffen, bevorderde men door het drinken van *Camillen-thee*, waardoor het, na het ontlasten dezer stoffen, ophield.

In het toevallige (*Symptomatische*) Krampachtige en Afmattende toewringen van de Keel en braken in de hette, werd met veel voordeel het Mengsel van RIVERIUS (*Mixtura Riveriana*) toegediend, terwijl men tevens een 'Klisteer deed zetten.

In de Aanhoudende Brakingen en bij eene diepgezonkene Levenskracht, waarbij de Zieke, zoodra hij iets genuttigd had, hetzelfde wederom uit-

braakte, waren SYDENHAMS vloeibaar Heulsap (*Laudanum liquidum*) en *Kamfer* de middelen om die toevallen te stuiten; terwijl men tevens een vlug smeersel (*Linimentum volatile*) uit Ammoniakgeest, Heulsap, Tinctuur van Spaan- che Vliegen en Boomolie op de Hartkolk zacht- jens liet inwrijven, en een gedeelte daarvan, op een' wollen lap uitgestort, aanleggen. Blaër- trekkende pleisters op den Buik deden ook veel dienst, welke middelen zeer sterk werken, om de ontstane Ontstekingen, waarvan het Braken veelal een toeval was, te verdeelen.

In de Galbraking, die slechts zeer kort duur- de, en waarin eene groote hoeveelheid Galstof- fen met verligting, van onder en boven werd uitgeloozd, en in het heete Jaargetijde somwijlen ziektescheidend was, liet men de Zieken *Camil- len thee* drinken, hetgeen de Pijnen en Krampen, die daarmede gepaard gingen, verzachtte, en de ontlasting der Galstoffen bevorderde, waarop in de eerste plaats, na de behoorlijke ontlastingen, het Braken en naderhand het Afgaan ophield.

Was de Galbraking het gevolg eener Uitput- ting (*Status Colliquativus*) dan deed de *Aluin* en het *Heulsap* veel voordeel, bijzonder naar het volgende Voorschrift. Men late vier Scrupels *Aluin*, twee Greinen *Heulsap*, en twee Scru- pels *Pepermunt Olie Suiker* onder elkander men-

gen, verdeele dit poeder in zes gelijke deelen, en diene den Lijder, om het half uur, een dier poeders toe. Wanneer de krachten buitengewoon sterk weggezonden, het Aangezicht ingevallen, de uitwendige Ledenmaten koud waren, bedorvene dunne en met Bloed gemengde Stoffen werden uitgedreven, de Pols klein, rad en nauwlijks voelbaar was, dan werden de Leden met warme in *Kamfer*-geest nat gemaakte doeken gewreven, en werd SYDENHAMS *Laudanum* dikwijls toegediend; men was echter zelden in staat, daardoor den toestand, die de grond dezer toevallen was, te verbeteren. Zullen wijders de Geneesmiddelen, die de Zieke inneemt, binnen gehouden, en niet weder door Brakingen uitgeworpen worden, dan behoren zij zonder vermenging met een of ander vocht te worden ingenomen, doordien de Maag reeds eene kleine hoeveelheid daarvan weder uitwerpt. —

De Buikloop, die na eene Aflating van de koorts ontstaat, Ziektescheidend (*Critisch*) is, en door eenen Tusschenpoozenden Pols wordt voorafgegaan, duurt eenige dagen lang, en houdt dan, onder het gebruiken van versterkende middelen, op; zonder dat het noodig is, tot sluiting daarvan iets aan te wenden.

De Buikloop in het begin der ziekte, waarbij

eene groote hoeveelheid Galstoffen ontlast wordt, houdt na derzelve uitdrijving op.

De zware uitdroogende (*Colliquative*) Buikloop in den Zomer, waarbij eene Ontlasting van dunne, geele, bruine en waterachtige Stoffen plaats had, en de Pols geheel wegzonk, die aanhoudend voortduurde, maar met den Aanval nog sterker werd, en waarin niet zelden de Buik opzwelt, maakte in de Aanvallen het gebruiken van poeders uit den *Wolferley* (*Arnica*) en *Heulsap* (*Opium*) of *Aluin* met *Heulsap* noodzakelijk. Om den Buikloop bij aanhoudendheid te stillen, was een Afkooksel van den *Koortsbast* met den Wortel van *Wolferley*, Bast van *Cascarilla* of *Simaruba* noodig.

De Buikloop bij het vochtige Najaarsweder was nog veel hardnekkiger en ging vergezeld met gedurige wederinstortingen; zoodat de kunst menigmaal daar voor stil stond. Men was genoodzaakt om van het Doverspoeder (*Pulvis Doveri*), tot den *Aluin*, *Arnica*, *Succus Catechu*, *Bolus Armena*, *Gummi Kino* en andere middelen op te klimmen. Ook had MEDICUS (*) met den Buikloop, die de Tusschenpoozende koortsen vergezelde, bij ongestadig weder, zeer veel te doen,

(*) *Sammlung van Beobachtungen aus der Arzneywissenschaft*, B. 1. pag. 225.

en prijst het Mengfel (*Mixtura*) door GRASSHUIS in het Loodkolijk (*Colica Pictonum*) voorgeschreven, en bestaande uit acht Oncen Water, vier oncen Rhijnwijn, een dragma Gort *Tragacanth*, een dragma *Catechu* en twee Dragmen ruwe *Aluin*, sterk aan.

In een geval, waarin alle middelen, zonder eenige vrucht te doen, waren aangewend, deed een half Dragma witte Vitriool (*Sulphas Zinci*) bij giften elk van vijf greinen, veel nut. Ik heb dit middel, in het vervolg, in vele aanhoudende Buikloopen met den allergewenschten uitslag gebruikt. De Conserf (*Conditum*) van VAN SWIETEN, uit den Koortsbast, Cachou, Bloedsteen (*Lapis Haematitis*) en Kaneel, waarbij men ook SYDENHAMS vloeibaar Heulsap voegen kan, is zeer aan te prijzen.

In de hevige Buikloopen in het Najaar, in de Zinking-koortsen, en bij vochtig koud weder deed het Poeder van *Wolferley* met Heulsap voortreffelijke diensten. Maar hier werkten meer oorzaken mede, om deze ziekten hardnekkig te maken en meestal doodelijk te doen afloopen. Onder deze oorzaken moest men, voornamelijk bij de voormaals krijgsgévangene *Rusfen*, *Polen* en *Pruisfen*, de Droefheid en het Heimwee rangschikken. BALDINGER zag ook bij de Pruisfische Armee, dat het Heimwee en de Droefheid in eenen doode

lijken Buikloop eindigden, en staaft deze Waarheid met de woorden van den grooten BAGLIVIUS:

„ Buikloopen ontstaan dikwijls uit Droefheid
 „ en Gemoedsaandoeningen, en zijn schier onge-
 „ neeslijk, voo al zoo derzelver oorzaak blijft aan-
 „ houden: gewoonlijk komt er eene onbestendige
 „ koorts (*febris erratica*) bij, die zoo lang
 „ duurt, tot dat de Lijders eindelijk, door ge-
 „ brek aan Voeding (*Atrophia*), geheel uitge-
 „ teerd sterven.”

Een groot aantal van ziekten sluiten het Treur-
 spel, dat zij vertoonen, met eenen het ligchaam
 uitmergelenden Buikloop (*Diarrhoea colliqua-
 tiva*.) De Waterzucht, die uit koortsen haren
 oorsprong heeft, de Scheurbuik en de Slepene
 koorts voorspellen, door dit toeval, het annade-
 rend einde des Lijders. Dit doodelijk toeval ver-
 toont zich echter vroeger, wanneer het vochtig
 koude weder blijft aanhouden, en de zwakke en
 afgematte Zieken bovendien, bij hunne vervoer-
 ring in slecht weder, steeds veel koude moeten uit-
 staan. Al is men in die omstandigheden ook zoo
 gelukkig om den Buikloop te stuiten, de daar-
 door veroorzaakte zwakte is echter zoo groot, dat
 men buiten staat is de levenskrachten meer te
 kunnen opwekken. Eene geringe oorzaak, b. v.
 het opzitten des Lijders in zijn bed, is, bij eene

buitengewone verzwakking, reeds genoegzaam om eene doodelijke flaauwte te veroorzaken.

V I.

Voorschriften ter behandeling der Aanvallen met Verstijving, Slaapzucht en Beroerte.

§. 87.

Dit Drietal omvat waarlijk de allerergste toevallen, waarmede de Tuschenspoozende koortsen gepaard gaan, en zij verdienen van wege hunne bijzondere Doodelijkheid met regt den naam van Doodskoortsen. De grootste Geneesheeren hebben te vergeefs alle middelen in het werk gesteld, om de Koortsaanvallen, welke van deze schrikverwekkende verschijnselen vergezeld waren, van korteren duur te doen zijn, te verzachten, en in gewone Aanvallen te veranderen.

In het eerst bediende men zich van Aderlatingen, deels om de staat van Ontsteking des Bloeds te verminderen en weg te nemen, zonder eigenlijk te onderzoeken, waarin het eigendommelijk kenmerk van de Ontsteking der Vaten, wanneer zij werkelijk aanwezig was, bestond, om daardoor verder in staat te zijn, den Koortsbast te kunnen toedienen; deels om door verzwakking

der

der Vaten, de Krampachtige bewegingen te doen ophouden; dan, de gevolgen waren, dat de hette wel verminderde, de langzame volle Pols klein en rad werd, en de krampen even geweldig bleven voortduren. —

Dit was ook het geval met de Bloedzuigers, die bij kinderen, door koortsen met toevallen van Slaapzucht en Beroerte aangetast, werden aangelegd. Eene Neiging tot slapen wordt in de Aanvallen van Tusschenpoozende koortsen, voornamelijk bij kinderen, waargenomen. De vroegere Geneesheeren hebben dit ook opgemerkt; de Dofheid en Slaapzucht liepen bij dezelve op doodelijke Stuipen uit. Gedurende eene Door- gaande koorts met Buikloop nam GRIMM (*) eene koorts met Slaapzucht bij kinderen waar, waarin de Blindheid als een kenmerkend toeval door hem werd opgemerkt. Ik heb de koorts met Slaapzucht bij kinderen menigmaal gezien. De Oogappelen stonden altijd zeer verwijd, de Oogen open, en de gevoeligheid van het Net- vlies (*Retina*) was zeer verzwakt. — Deze door hem waargenomen koortsen met Slaapzucht eindigden allen, zonder uitzondering, in den dood.

(*) GRIMMS *Sendschreiben an den Herrn VON HAL-
LER von der Epidemie zu Eisenach im Jahr 1767:
Hildburghausen 1768.*

Hij had geene Bloedzuigers aangelegd, het spijt hem echter zulks niet gedaan te hebben, maar de gevallen, waarin ik ze heb zien aanleggen, vielen even zoo ongelukkig uit. —

Bij kinderen komen meestentijds ook Wormen in het spel, maar zij zijn daarvan geene aanleidinggevende oorzaak, zij kunnen de Toevallen doen toenemen en verergeren. De Wormdoodende middelen, die men in de Aanvallen toediende, werden even vruchteloos aangewend, als de middelen om dezelve door den Afgang uit te drijven.

Dacht men dat de Gal daarvan de oorzaak was, dan gaf men, tot derzelve uitloozing Braakmiddelen. Dan deze bleven in de Maag geheel werkeloos, zonder eenige Brakingen te verwekken; dikwijls veroorzaakten zij wel Brakingen, maar desnietteenstaande, ondervond men daarvan geene heilzame uitwerking. —

Ten einde de Galstoffen door den Afgang te ontlasten, liet men Klisteeeren zetten, maar zij liepen terstond wederom af; de krampachtig samengetrokken Darmbuis dreef ze dadelijk weder naar buiten uit. *Nogtans waren het de Klisteeeren, zegt MEDICUS (*) die in den algemeenen Aanval van Kramp het meeste nut gedaan heb-*

(*) *Sammlung von Beobachtungen aus der Arzney-Wissenschaft, B. I. p. 207.*

den; want door het ontlasten der vuiligheden was men verzekerd, dat de Aanval zich zoude ten beste keeren. De Afgangen waren hier een teeken der Aflatende Kramp.

Ten einde de algemeene Kramp, waarmede de toevallen van Slaapzucht en Beroerte gepaard gingen, op te heffen en de aanvallen te verkorten, diende men allerlei Krampstillende middelen toe, om op die manier te onderzoeken, of een of ander van dezelden een bijzonder vermogen mogte bezitten om de kwade begeleiders van den *Paroxysmus* te verwijderen.

Men gaf *Hoffmanns Droppelen*, en MEDICUS verzekert dat deze nog de beste uitwerking hadden gehad; vermids de Zieken, zoodra zij in den Mond kwamen, schenen te bekomen, *maar het was*, zegt hij; *oogenblikkelijk weder voorbij*. Van de *Cajeput Olie* ondervond hij even min eenige beterschap, als van alle middelen uit *Heulsap*, en van den vluggen geest van *Ammoniak*, alhoewel hij dezelve in ruime giften toediende. Hij deed Spaansche-Vliegpleisters en Mostaardpappen aanleggen, den Buik pappen, vlotte Smeerfels inwrijven, waarbij hij de Pijnstillende droppels van SYDENHAM voegde, maar alles te vergeefs. *Het is nutteloos*, zegt hij eindelijk, *van alles melding te maken, wat ik zonder eenige vrucht heb aangewend. Wat de kunst aan de hand*

geeft en in de Apotheek wordt nagehouden, was hier van geen en den minsten gelukkigigen uitslag, en de smartelijke ondervinding overtuigde mij op het laatst, dat niets te doen even zoo goed is, als alles in het werk te stellen. Hij liet, om die reden, in de Slaapzuchtige koorts van 1759 in den Aanval niets doen.

Slechts in het begin en bij het afloopen van den *Paroxysmus* kon er iets met voordeel worden in het werk gesteld. Wanneer de Aanval in zijne volle kracht was, de algemeene Stijfheid haren hoogsten top bereikt had, de Zieke geheel gevoelloos met eenen toegeklemden Mond, opgezette Borst, en buitengewone Stijfheid van alle Spieren, ingevallen Buik, opgetrokken Aars en toegewrongen Keel onder eene brandende hette uitgestrekt nederlag, dan was er niets aan te doen. De Geneesmiddelen konden niet worden ingenomen, en de Klistereen liepen terstond weder af. De Engelsche Geneesheeren hebben in die omstandigheden, naar mij verhaald is, begietingen met koud water bewerkstelligd, maar zonder eenig nut; ook de warme Baden deden geen vrucht, en kunnen in de algemeene Verstijving ook niet wel aangewend worden, omdat men het ligchaam geene behoorlijke rigting om te baden verschaffen kan. De Aderlating welke men, om de gevolgen der geweldige Krampen op te heffen, in dezen toe-

stand doen liet, was allernadeeligst en bespoedigde des Lijders einde. Het Bloed sprong met het grootste geweld naar buiten, vormde eene Ontstekings-korst, die in Krampachtige ongesteldheden, waarin de Bloedomloop gestoord is, menigmaal wordt waargenomen, maar in geen en deele het aanwezen eener dadelijke Ontsteking aanduidt. De Hette liet, gelijk ik reeds heb aangemerkt, geheel af, de Pols werd klein en ras, het Aangezicht bleek en ingevallen, de Tranen biggelden onwillig langs de wangen, waarop inmiddels alle de toevallen volgden, die als voorboden van den afloop des Aanvals en des naderenden doods waren aan te merken.

Men heeft twee middelen, die in alle deze Toevallen bij uitnemendheid werkzaam geweest zijn, namelijk het Heulsap en de Braakwortel (*Ipecacuanha*.)

Reeds in vroegere dagen hebben de Geneesheeren het Heulsap in kwaadaardige koortsen met voordeel toegediend, en het gebruik daarvan tegen deze koortsen is, volgens BERGAT (*), niet nieuw. Deszelfs groot vermogen is in de koortsen van alle landen en plaatsen der wereld, en in alle tijdperken des Aanvals bevestigd. LIND on-

(*) *Mémoire: présent: à l'Acad: Roy: des Sciences*
Tom. II. pag. 254.

dervond, dat het in de warme Landen, een uur voor het invallen der Hette toegediend, van nut was. DALBERG gaf het in de Hette; HOFFMANN voor en in den *Paroxysmus*; STÖRK even van te voren enz. Nogtans deed het altijd meer nut in Koortfen, welker aanval alleen met Slaapzucht, of met Beroerte zonder Verstijving gepaard ging, dan in die, waarin het laatste toeval tevens aanwezig was. Mijne ondervinding heeft mij over deszelfs voor en nadeel het volgende geleerd: het was schadelijk in den Aanval in het tijdperk der Hette, waarin de Huid gloeide, en de Pols vol en langzaam was. Wordt het in dien staat toegediend, dan zet het den Pols en de beweging van het Hart sterk aan, vermeerdert de Hette, en veroorzaakt eene volkomen Beroerte en eindelijk den Dood. —

In het tijdperk van het Aflaten des Aanvals, waarin de Pols weeker werd, het Zweet uitbrak, en de toevallen sterk verminderden, werd het Zweeten daardoor bevorderd, en het was dienstig om den dikwijls schielijk volgenden Aanval achter uit te zetten, en dus tijd te winnen om den Koortsbast, waarmede men het dan konde vermengen, met voordeel toe te dienen.

Deszelfs schadelijkheid was hoogst klaarblijkelijk, ingevalle eene voorafgegane Maagoverlading daartoe aanleiding gegeven had, om het even of het

in, vóór of terstond na den Aanval werd toege-
diend. Hier deed een *Dragma Ipecacuanha* in
het begin van den *Paroxysmus* gegeven, het
mogte braken verwekken of niet, den voor-
treffelijksten dienst. Nochtans deed de werking
van dit middel veel meer af, wanneer er brakin-
gen volgden, dan niet.

Was er eene groote hoeveelheid van bedorven
Galachtige Stoffe in de Darmen zamengepakt,
en had er eene Buiks-opspanning (*Meteorismus*)
plaats, dan was het Heulsap altijd nadeelig; in
die gevallen deden Klistereen uit een Afkooksel
van *Rhabarber* en *Kina* den besten dienst; bij
ieder Ontlasting werd de Buik dunner, en de
Slaapzucht verminderde. Zoo voortreffelijk als
het nut des Heulsaps is, zoo nauwkeurig moeten
altijd de gevallen in overweging genomen worden,
en men droeg zorg, dat jonge Geneesheeren daarvan
geen bijzonder misbruik maakten, voornamelijk in
een tijdvak, waarin het stelsel van BROWN veler hoof-
den deed suizebollen, en vele Ziekenhuizen in
Heulsaps kroegen vervormd werden, gelijk dit
zeer juist is aangemerkt door NIEMANN (*) als
hij zegt: „ de Geneesheeren hebben in de laat-
„ ste tien jaren, voornamelijk verleid door de

(*) *Pharmacopoea Batava, editore D: JOH: F: NIEMANN:*
P. I, pag: 173.

„ drogredenen van BROWN, met verachting van
 „ de Zelfwerking der Natuur en verwaarloozing
 „ van den loop der Ziekte, langs de graden der
 „ Opwekbaarheid (*Incitabilitas*), even als of de-
 „ ze de stevigste grondzuil ware, als kinderen van
 „ boven tot beneden voortkruipende, dit voortrefse-
 „ lijk middel misbruikt, en, helaas! wel zoo, dat
 „ geheele Gasthuizen in Kroegen, waar men
 „ *Opium* verkocht, veranderd waren.” —

In de geweldige Hette van de koorts en den daarmede gepaard gaanden vollen en langzamen Pols, werden, in plaats van Heulsap toe te dienen, Mostaardpappen aan de Kuiten, onder aan de Ballen van de Voeten en in den Nek aangelegd; men liet de Leden met Azijn waschen, de Lijders tevens wat hooger dan gewoonlijk nederliggen, en stelde alle pogingen in het werk om Klisteeeren uit een Aftreksel van *Camillen* met Azijn naar binnen te brengen; wanneer echter het Darmkanaal geheel krampachtig was zamengetrokken, dan moest men wachten tot de Kramp eenigermate was opgeheven, omdat zij, zoolang die aanhoudt, spoedig weder afloopen en dus in het geheel niet werken. Wanneer de Pols week, ras en klein was, en hoe minder de Zenuwen werden aangedaan, des te beter was de werking der Spaansche Vliegen, die in den bovengemelden toestand nadeel deden. Nu werkten ook de

Opiaten op de voortreffelijke wijze. Wordt de Slaapzucht vergezeld van bevingen der Ledenmaten, Peeshuppelingen en Stuiptrekkingen, dan worden Muskus (*Moschus*) en Bevergeil (*Castoreum*) met en zonder *Opium* met den besten uitflag voorgeschreven. —

In gevallen waarin over het algemeen in den Koortsvrijen tijd de krachten niet zeer waren weggezonden, en in den Aanval zich eene bijzondere werkzaamheid van het Hart en Vaatgestel vertoonde, en men te doen had met sterke Ligchaamsgestellen, deed een Dragma van den Braakwortel, op eens in, of kort voor den Aanval ingenomen, meer werking dan het Heulsap; het verhinderde de hevigheid des Aanvals, verkortte denzelfden, en gaf gelegenheid om den Koortsbast tijdig genoeg te kunnen toedienen. Maar kenmerkte de Aanval zich meer door gebrek dan onderdrukking van krachten, dan werkte het Heulsap door zijn opwekkend vermogen (*Virtus cardiaca*) krachtdadig, om den Aanval te verkorten, te verzachten, en den volgenden te verhoeden. —

Deze waren de Toevallen, die, bij uitzondering, verzachting vorderden, en hierin bestonden tevens voornamelijk de regelen of voorschriften ter verzachting, verkorting, en gedeeltelijk ook ter verhoeding van derzelve hevigheid. Het

Hoofdmiddel echter om de gevaarlijke verschijnselen in de Aanvallen voor te komen, was: de rerugkeering des aanstaanden Aanvals te verhoe-den, en de Koorts weg te nemen. Hiermede zal ik mij nu in de tweede Afdeeling van dit Hoofdstuk bezig houden.

VII.

Voorschriften om de Doorgaande koorts te genezen.

§. 88.

Om aan de tweede Aanwijzing (*indicatio*) te voldoen, bevlijtigde men zich, de afgelegene Oorzaken uit den weg te ruimen, en de Koorts, ingevolge hare geaardheid, te behandelen, waardoor de Ziektescheiding voorbereid, en het inval-len van dezelve bevorderd werd.

Wat aanging het uit den wegruimen der afgelegen Oorzaken, hierop valt het volgende aan te merken: de voornaamste oorzaak der Doorgaande koorts was te vinden in de door de Hette veroorzaakte vermeerdering van *Moerasdampen*, die, zoo lang de Hette aanhield, de hevigheid en het aanhouden der ziekte benevens het getal der Zieken vermeerderden. Zoodra de Hette minder werd,

zoo verminderde zich ook het aantal der oorspronkelijke Koortszieken, en de *Epidemie* hield op, bij het invallen eener drooge koude. Hier was nu wijders niets te doen, als de verandering des weers af te wachten. De Zieken wonen in dit geval zeer veel, door, uit de ongezonde Steden *Brielle* en *Helvoetsluis*, en het moerasige *Noordholland*, naar *Leijden*, en wel buiten de stad, in een Hospitaal te komen, dat eene zeer voordeelige ligging heeft, waar de betere Luchtgesteldheid der Genezing minder zwarigheden in den weg legde, dan die waarmede de Zieken, wanneer zij in deze of gene dier steden verzorgd en behandeld waren geworden, anderszins zouden hebben moeten strijden. Ook zouden de voordeelen voor de Zieken zeker belangrijker geweest zijn, zoo niet het vervoeren van dezelve uit bovengenoemde Steden naar *Leijden*, en de omstandigheden, die noodwendig en onveranderlijk daarmede gepaard gingen, aanleiding tot vele kwade gevolgen gegeven hadden.

In langdurige Koortsen in moerasige Landstreken, helpt veeltijds niets; de beste middelen missen hun doel, wanneer de Lijders in geen betere en gezondere lucht worden overgebracht, en zich aan de woede der Moerasdampen kunnen onttrekken. Men geneest, wel is waar, de koorts, maar zij komt gestadig te rug. Dit heeft

voornamelijk plaats bij Vreemdelingen, die aan zulk eene Luchtgesteldheid, als *Holland* en deszelfs ongezontere Streken opleveren, niet gewoon zijn; waarom de Geneesheer menigmaal genoodzaakt is daarop aan te dringen, dat den vreemden Soldaten, wanneer het geschieden kan, verlot gegeven worde, om naar een gezonder oord te gaan, of naar hun Vaderland te rug te keeren. Kan men dit niet verkrijgen en worden zij bovendien door het Heimwee aangetast, dan zijn zij verloren, zij verkwijnen aan eene Slepde koorts, en de dood is eindelijk daarvan het gevolg. —

Ik ga hier voorbij, wat met betrekking tot verwijdering der verspreide (*Sporadische*) Oorzaken was op te merken, welke in den loop der *Epidemie* ziekten voortbragten, en de in het lichaam verborgene Koortskiem ontwikkelden, die het kenmerk en den vorm der *Epidemie* aannemen, en de ziekte van eenen zamengestelden aard deden zijn. Ik spreek hier niet van de Schurft, het Venusmet enz. die bij de Soldaten voornamelijk in aanmerking komen, en waarover in het Tweede Deel dezes werks zal gehandeld worden, maar moet hier nog melding maken van de Zinkingachtige *Komplicatie*, en derzelver oorzaken; van de schiekelijke verwiseling van warmte en koude, als afgelegen oorzaken tot het voortbren-

gen van Koortfen, en het voortduren en toemen der *Epidemie*; dan daar wij reeds vooraf de maatregelen tot verwijdering van den invloed der Najaarskoude en verhoeding harer gevolgen hebben aangetoond, zoo maken nu wij eenen aanvang met het beschrijven van de geaardheid der Ziekte.

Daar de Hette van het Saifoen op zich zelve, en de door de Hette voortgebragte Moerasdampen oorzaak waren, dat het, in het bloed voornamelijk aanwezig zijnde, ontvlambaar *Gas* zich ontwikkelde, en het vermogen van de Lever ongenoegzaam was, om als een bloedreinigend Werktuig naar behooren dienftig te zijn, zoo werd hare prikkelbaarheid aanvankelijk opgewekt, hare werkzaamheid tot affcheiding der Gal verminderd, onderdrukt, en in het vervolg op eene buitengewone wijze vermeerderd en veranderd, en er werd eene gesteldheid geboren, wier gevolg vermeerdering van Galaffcheiding (*Polycholie*) was. Deze ziekelijke ongesteldheid van de Lever had eene koorts ten gevolge, die, naar den aard der oorzaken, eenen *Periodieken* loop nam, en waarin alle de verschijnselen voorkwamen, die GAUBIUS (*) zoo meesterlijk heeft afgemaald. —

(*) *Instit: Patholog: §. 424, N°. 7, 8, 9.* Hetwelk bij verkorting hierop nederkomt, „ dat door de heete

De door de *Epidemische* Luchtgesteldheid gelijktijdig veroorzaakte Ziekteftaat van de Lever moest weggenomen, en ingevolge zijnen aard behandeld worden, waardoor de Koorts van zelf wegbleef of gemakkelijk kon gestuit worden. Deze koortfige toestand van de Lever en het Vaatgeftel bragt dien Ziektevorm voort, welke men gewoonlijk Galkoorts noemt; en dat deze werkelijk zulk eene koorts was, bleek uit de boven-

„ lucht de Zout en Olie-deelen in eene grootere wer-
 „ king enz. gebragt zijnde, er eene gefchiktheid tot be-
 „ derf geboren wordt, waaruit Rotziekten, Brandende en
 „ Kwaadaardige koortfen, als ook andere heete ziekten
 „ ontftaan, die met onderscheidene foorten van Zenuw-
 „ aandoeningen gepaard gaan. — De Stoffen, die zich
 „ in de eerfte wegen ophouden, worden in beweging
 „ gezet, en brengen Oprispingen, Opzwellingen, Pij-
 „ nen en krampen in de Maag en Ingewanden, Be-
 „ naauwdheden, Brakingen, Galbraken, Loop, Persloop
 „ en meer andere toevallen voort. — Elk bijzonder ge-
 „ deelte des Ligchaams, dat verhit is, maakt eene ver-
 „ ftoring in den omloop des Bloeds, trekt Vochten tot
 „ zich, doet dezelve verdund in vreemde Vaten over-
 „ gaan, deelt, door de Levenskracht geprikkeld, in de
 „ ongeregelde bewegingen van derzelve Spiervezelen,
 „ en hieruit ontftaan Ophooping, Pijnen, Roodheid,
 „ Roos, Ontstekingen, als van de Hersenen, Oogen,
 „ Keel, Borst en meer andere deelen.

genoemde kenschetsfende Toevallen, als het Jaargetijde, enz. enz.

Dat de koorts tevens Ontstekingaardig was, waaronder ik eene bij uitnemendheid vermeerderde werkzaamheid der Slagaderen, die eene verminderde werking der Aderen ten grondslag legt, versta, en oorzaak is, dat zich gemakkelijk Ontstekingen, indien zij niet reeds aanwezig zijn, ontwikkelen, doordien het opnemen van het bloed in de Aderen wordt tegengehouden, zulks was, uit den hoogen graad der Hette, den vermeerderden Pols, en de verhoogde Herscheppings werking (*Vegetationsprocess*), het nut der Ontsteking weerende levensregeling, het gemakkelijk ontstaan van Ontsteking met hare gevolgen, ingevalle de ziekte verkeerd behandeld, verzuimd en verwaarloosd was, enz. enz. ten duidlijkste blijkbaar.

Dat echter deze Ontsteking-Galkoorts de geaardheid van een *Typhus* had, werd ons door het Jaargetijde, de Ligchaamsgestellen, die daaraan leden, de medewerkende Oorzaken, de Verschijnsels, de Zenuwtoevallen, die in de Aanvallen werden waargenomen, het overhellen van de vochten tot Verrotting, en de met vóór of na-deel in het werk gestelde wijze van Genezing enz. geleerd.

De Herfst en Zomer-koortfen dragen in *Holland* zelden het kenmerk eener gedurig verminderende en verheffende koorts (*Synocha*), en vorderen dat men de Zieken doe Aderlaten. Inmiddels heeft men *Epidemien* gehad, waarin de Aderlating, zelfs bij herhaling gedaan, een bijna algemeen noodzakelijk vereischte was. De Door- gaande koorts te *Culemburg*, door KLOEKHOF (*) beschreven, was van dien aard; en de oorzaken die den aanleg en de kiem tot eene *Epidemische* ziek-

(*) KLOEKHOF in zijne *Opuscula Medica*; pag 21 zegt,
 „ dat in die ziekte het Aderlaten het voornaamste mid-
 „ del, het begin en de grondslag der Genezing was.
 „ De hoeveelheid van het aftetappen bloed was, zoo
 „ uithoofde van de hevigheid der koorts, als de Lig-
 „ chaamsgesteldheid van de Zieken, wel zeer verschil-
 „ lend, maar over het algemeen behoorden de Aderla-
 „ tingen ruim te zijn, en wel zoo, dat zij in volwas-
 „ sene en sterke Lieden. voor de eerste reize op elf
 „ Oncen bepaald werden. Hierdoor werden de hevig-
 „ heid der Koorts, drukking op de Borst, en Hoofd en
 „ Lendenpijnen, oogenblikkelijk gematigd. Was de Aan-
 „ val in het vervolg even geweldig en wederom met
 „ dezelfde verschijnselen gepaard, dan werd de Aderla-
 „ ting 's anderendaags herhaald, maar wat minder bloed
 „ afgetapt.”

ziekte vormden, waren tevens van die natuur (*), dat zij, wanneer de *Theorie* veler Geneesheeren de ware was, eerder eene *Typhus* dan eene *Synocha* moesten teweegbrengen. —

De Doorgaande Ontsteking-Galkoorts, door PRINGLE beschreven, had aanvankelijk eenen hoo- gen graad van de *Synocha*; en de aanmerking van TISSOT (†) daaromtrent is volkomen geldig,

(*) De oorzaken, die volgens KLOEKHOF de kiem des *Epidemischen* Ziektevorms uitmaakten, waren de Over- stroomingen der Landen, door het buiten hunne boorden opzwellen der rivieren veroorzaakt; de daardoor te weeg- gebragte vochtigheid der huizen, duurte der granen, het eten van ontdooide en door den strengen winter be- vrozene aardappelen, gebrek aan verdienste wegens het stilstaan vanden handel, en verzwakking des Ligchaams door ziekten, uit bovengenoemde oorzaken ontstaan. Op deze aanleiding gevende oorzaken, volgde een warme zomer, en met dezen de voormelde ontsteking Gal- koorts, met vaste kenteekenen der *Synocha*.

(†) PRINGLE, zegt TISSOT (in zijne Verhandeling over „ de Galkoorts), heeft deze ziekte wel Galkoorts ge- „ noemd, maar bij eene aandachtige overweging zal het „ terstond blijken, dat zij tevens waarlijk ontstekingaar- „ dig was, en dus ten onregte dezen naam droeg; de „ Schrijver spreekt meermalen over de Maagontsteking; „ de *Phrenitis*, die waarlijk ontstekingaardig was, werd „ door verkoelende middelen verdreven. Na het wijken „ der Ontsteking, moest de kwade Galstoffs worden uit- „ geloosd, hetgeen hij zeer goed door Braak en Buik-

voor zoo ver^{en} men *Synocha* en Ontsteking voor woorden van gelijke beteekenis neemt. Zij was in den beginne beiden te gelijk. Dit was ook het geval in de Doorgaande ziekte, die GRAINGER (*) beschreven heeft, met dit onderscheid, dat zij zich in het Voorjaar openbaarde. In de Najaars-*Epidemie* van 1748, deed het Aderlaten dat voordeel niet; alhoewel de Ligchaams-gefteldheid even eens was. Het *Synocheuze* karakter was hier geen gevolg van het klimaat en het weder, of der *Epidemische* Luchtgefteldheid, maar wel van de Ligchaams-gefteldheid en Levenswijze der Engelsche Soldaten. Daarom schreef MONCHY,

„ zuiverende middelen volvoerde. Maar die *Edinburg*
 „ *sche* Geneesheer had met jonge sterke in Bergachtige
 „ landstreken geboren Soldaten, met liefhebbers van
 „ sterke dranken, die aan alle oorzaken tot Ontsteking
 „ onderhevig waren, te doen.

(*) *Histor: Febris Anomal: Batavae pag. 72* zegt hij,
 „ Deze Toevallen waren meestal van eenen ontsteken-
 „ den aard, en ik had te doen met menschen, die in den
 „ bloei van hun leven en zeer bloedrijk waren; waarom
 „ tot het matigen van dezelve, ja zelfs tot het wegnemen van
 „ de meesten, het Aderlaten een geschikt middel was. En
 „ pag. 78. Men liet de Soldaten in de Tusschenpoo-
 „ zende koorts, die te *Brugge* regeerde, na derzelver
 „ aankomst in *Vlaanderen* niet Aderlaten; door welk
 „ verzuim bijna allen, die door deze koorts werden
 „ aangetast, het met den dood moesten bekoopen.

wien in dien tijd , toen PRINGLE Geneesheer bij de Engelsche troepen in *Holland* was, het bestuur van de Hollandsche Hospitalen was toebetrouwd, dat hij slechts zelden in de Doorgaande Galkoortfen genoodzaakt was geworden om Aderelaten. (*)

§. 91.

Het wezen der Ontstekings-koorts bestaat (†) in eene verminderde werking der Aderlijke vaten, waardoor die der Slagaderlijke wordt ver-

(*) MONCHY schreef aan PRINGLE het navolgende:
 „Mijne waarnemingen verschillen zeer weinig van de
 „uwen, ten zij mischien daarin, dat ik in de Galkoort-
 „fen niet veel (ten minsten zeldzaam) in de noodza-
 „kelijkheid geweest ben van Aderlatingen te doen, maar
 „door, in navolging van de Natuur zelve, na vooraf
 „een Braakmiddel te hebben toegediend, van tijd tot
 „tijd te doen braken (voor zoo veel of weinig de
 „stofte zich langs dien weg poogde te ontlasten), en
 „het, door zachte Buikzuiverende middelen, verwekken
 „van eenen zachten eenige dagen lang aanhoudenden
 „Buikloop, zonder eenige andere aanmerkelijke *Criti-*
 „sche ontlasting, honderden met gewenscht gevolg ge-
 „nezen heb, en nog jaarlijks in den Herfst gelukkig en
 „binnen korten tijd geneze.”

(†) VON HOVEN, *Versueh einer pract: Fieberlehre*,
 §. 36.

hoogd, en zich gemakkelijk eene Ontsteking ontwikkelt. Door deze verhoogde werking wordt de Pols aangezet, de hette neemt toe en de geheele Ontwikkeling (*Vegetatie*) gaat met zeer rasfe schreden voort. Deze Ziektevorm draagt nu het kenmerk eener zwakke of sterke krachttuioefening, en kan bovendien door bijzondere eigenschappelijke (*Specifieke*) oorzaken worden voortgebracht, die bij de genezing ook eigenschappelijke middelen vorderen. Met de *Synocha* gaat altijd een staat van Ontsteking gepaard, dit is haar karakter eigen; eene *Synocha* is altijd eene Ontstekingskoorts, echter is ieder Ontstekingskoorts geene *Synocha*. Vermids de vroegere Geneesheeren immer deze twee met elkander zagen veréénigd, zoo waren zij ook van gevoelen, dat waar het Ontstekingaardige plaats had, daar moest ook het *Synocheuze* aanwezig zijn, en dit gaf aanleiding tot eene verkeerde wijze van Genezing. Men behoorde om die reden eene *Synocha* nimmer eene Ontstekingskoorts te noemen. Dit verschaft gelegenheid tot wanbegrippen en ongepaste geneeswijzen. In eenen staat van Ontsteking helpen alle middelen, welke de *Synocha* genezen; allen bezitten zij het vermogen om de vermeerderde werking der Slagaderlijke vaten te verminderen; wanneer nu de ziekten daarom alleenlijk naar derzelve vorm moesten behandeld worden, dan was de

verzwakkende Geneeswijze de echte; ook helpt zij altijd, maar, gelijk de ondervinding leert, slechts voor eenen korten tijd, en het nadeelige daarvan is, kort daarna, maar al te blijkbaar. In eene *Synocha* met Ontsteking, vordert de *Synocheuse* en Ontstekingaardige gesteldheid, de vorm en het karakter, dezelve middelen; maar in eene Ontstekings koorts met de teekenen van eene Zenuwkoorts (*Typhus*), of van eenen *Specifieken* aard, is de geneeswijze zamengesteld of gemengd; hier komen alleen zachte verkoelende middelen te pas, die de verhoogde Prikkelbaarheid der vaten, welke de grondslag is der verhoogde Werkzaamheid, verminderen; en wanneer de Ontsteking eenen hoogen graad van zwakheid aan den dag legt, dan zijn Kamfer, Heulsap en Koortsbast de beste verkoelende middelen. Alle koortsen kunnen eenen Ontstekenden aard aannemen, ingevalle de verhoogde Prikkelbaarheid, die de grondslag is van ieder koorts, nog wordt aangezet; de werking der kleinste Slagaderlijke vaten kan zich over het geheele Vaatgestel (*Systema Vasorum*) uitbreiden, en trapsgewijze tot die hoogte stijgen, dat zij eene Ontsteking van dit geheele zamenstel en gevolge heeft, waardoor het Bloed bijna volkomen in eene Erterachtige Stoffe wordt veranderd, gelijk ik bij het openen van Lijken dikwijls heb waargenomen. —

§. 92.

Sedert mijne twintigjarige praktijk in *Holland*, en in verscheidene groote of kleine Doorgaande Najaarsziekten onder de Soldaten, heb ik nimmer er eene waargenomen, die, volgens haren aard, het Aderlaten over het algemeen meer noodzakelijk gemaakt had, en zeldzaam kwamen er gevallen voor, waarbij het, alleen wegens de bijzondere Ligchaams-
gesteldheid van het een of ander voorwerp, gevorderd werd. De bovengenoemde *Epidemieën*, die door SYLVIUS, FANOIS, DE KOKER en VAN SWIETEN zijn opgeteekend, waren allen van dien aard, dat, naar de beschouwing van derzelve karakter, het Aderlaten in geenen deele aangewez-
zen (*geindiceerd*) was; slechts in enkele gevallen was het Bloedafstappen noodig, en deze waren, over het geheel genomen, nooit van die natuur, dat het onvermijdelijk geweest was daartoe over te gaan. Eene verkeerde *Theorie* legde daartoe den grond, of eene kwade behandeling maakte hetzelfde noodzakelijk. Zoo gaf FANOIS een Braakmiddel, en liet daarop eene Aderlating doen. In zijne, op Bladzijde 20 dezes Werks, aangehaalde Verhandeling §. 10 zegt hij: dat,
„ na het toedienen van Braakmiddelen, onder de
„ Aanwijzingen de voornaamste en meest drin-
„ gendste was, het door de onnatuurlijke warm-

„ te verhitte Bloed aftetappen, ten einde het,
 „ wanneer het uit de aderen tot in de edele
 „ deelen mogt doordringen, aldaar geene ge-
 „ vaarlijke Ontstekingen zoude veroorzaken.” De
 KOKER ried, op het gezag van den grooten
 BOERHAAVE het Aderlaten af, en bepaalde het-
 zelve alleenlijk tot volbloedige en sterke Lig-
 chaamsgestellen. „ De *Franschen*, zegt GRANT,
 „ deden, in de *Epidemie*, te *Bergen op Zoom*, Ader-
 „ latingen doen, tot zoolang eene Tusschenpoozing
 „ van koorts, of de dood des Lijders daarvan het
 „ gevolg was.” Een Fransche Heelmeester verhaalde
 hem, dat er in het begin van de koorts zich
 geene Ontstekingkorst op het Bloed geopenbaard
 had, maar dat hetzelfde, zoodra er eene Tusschen-
 poozing van koorts had plaats gegrepen, zich altijd
 vertoond had meer ontbonden te zijn, en er, wan-
 neer men de koorts niet gestuit had, eene Wa-
 terzucht ontstaan was. De duizende treurige ge-
 volgen, die zij in *Holland* hebben ondervonden,
 hebben hen van deze hunne meest begunstigde Ge-
 neeswijze (*Lieblingsmethode*), om in elke ziekte
 te doen Aderlaten, nog al eenigermate terugge-
 bragt. —

De Fransche Geneesheeren lieten, zich door
 het Aanhoudend beioop der koorts tot het doen
 van Aderlatingen verleiden. Zij kenden of ach-
 teden de vermaning van VAN SWIETEN niet, wan-

neer hij zegt: „ Het is waarlijk in de Genees-
 „ kundige Praktijk van veel belang dit wel te
 „ onderscheiden, dat in die koortsen, welke zich,
 „ alhoewel tot het geslacht der Tusschenpoozen-
 „ de koortsen behorende, als Aanhoudende voor-
 „ doen, noch Aderlatingen noch andere ver-
 „ zwakkende middelen te pas komen; zij vorde-
 „ ren eene evengelijke wijze van genezen, als
 „ de Tusschenpoozende; ja SYDENHAM aarzelde
 „ niet om in dusdanige gevallen met het beste
 „ gevolg den Koortsbast toe te dienen, welk
 „ middel in ware Aanhoudende koortsen niets
 „ afdoet.” Het karakter van de koorts bepaalt
 de ware Geneeswijze, die zich naar het beloop
 daarvan schikt, maar uit dien hoofde nimmer
 eenige wezenlijke verandering ondergaan mag.
 Deze Aanhoudende koortsen moeten niet met
 verzwakkende middelen behandeld worden, *om-*
dat zij, gelijk VAN SWIETEN zegt, Tusschenpoo-
zende koortsen zijn, en als zoodanig, volgens de
ondervinding, het kenmerk van zwakte hebben.
 Wanneer men inmiddels menigmaal gedwongen
 is, in Tusschenpoozende koortsen de Lijders te
 verzwakken, dan geschiedt dit niet wegens de
 Tusschenpoozende koorts, maar om de met deze
 koorts verbondene (*gecompliceerde*) ziekte, en
 om de beletselen ter Genezing van de koorts uit
 den weg te ruimen.

§. 93.

Vermids het in onze Doorgaande koortfen voornamelijk daarop aankwam, vooraf den ziekte toestand van de Lever te verbeteren, denzelven naar zijne geaardheid te behandelen, Ontsteking voortekomen, eene gelukkige uitkomst of scheiding daar te stellen, zoo werd er op de volgende wijze gehandeld: wanneer de Prikkelbaarheid zeer verhoogd, en het vermogen tot Terugwerking (*Reactio*) niet zeer verzwakt was, de Pols in den Aanval bevonden werd vol, week en ras te zijn, en de ongesteldheid van de Lever, benevens die der gelijktijdig aangedane Darmbuis zich in het zoogenaamde tijdperk der Raauwheid bevond, dan deed het *Ammoniakzout* bijzonder veel dienst, men gaf het van een tot anderhalf *Dragma* in het etmaal, onder een Aftreksel van Kamillen met Extract van Paardebloemen, Graswortel en Honigazijn, (*Extr. Tarax. Gramin. et Oxymell. Simpl.*), welke middelen deszelfs wansmaak verbeteren, wordende die ook zeer verbeterd door gewone Drop (*Succus liquiritiae*). Het deed zich kennen als een voortreffelijk middel, dat tevens het vermogen heeft, om de neiging tot het ontstaan van schadelijke Buikloopen, die ligtelijk ontstonden, te verminderen. Het kan ook te gelijker tijd in de hette van de koorts wor-

den toegediend, en om die reden is het in de min Aanhoudende koortsen, en wanneer de koortsvrije tijd (*Apyrexie*) zeer kort is, van zoo veel dienst. —

Het vermogen van het *Ammoniakzout* om de ziekelijke gesteldheid van de Lever in het begin der ziekte te verbeteren, de geschiktheid der vochten tot Bederf weg te nemen, en deszelfs koortsverdrijvende eigenschap hebben hetzelfde eenen algemeenen lof verworven. MUYS (*) gaf

(*) W. G. MUYS, *Disertatio et Observationes de salis Ammoniaci praeclaro ad febres intermittentes usu: Franequerae* 1716. De giften waren als volgt: bij volwassenen gaf hij van een *Dragma* tot vier of vijf *Scrupels*. Bij jonge lieden van 15 of 16 jaren, van één tot anderhalf *Dragma*. Van 11 tot 12 jaren een *Dragma* tot vier *Scrupels*. Van 8 jaren een *Dragma* tot zeventig *Greinen*. Van 3 jaren twee tot twee en een half *Scrupel*; eindelijk aan een kind van een jaar of iets ouder, een halve *Scrupel* tot veertien *Greinen*. Wil men het *Ammoniakzout* aan kinderen toedienen, dan behoort men het in eene *Emulsie* te geven. BOERHAAVE gaf het ook voor den Aanval maar in geringe hoeveelheid. „ Ik ken, zegt hij, geen beter koortsverdrijvend middel, dan twintig *Greinen Ammoniakzout* in eenen warmen drank opgelost, een of twee uren voor den Aanval ingenomen.” De giften van MUYS zijn wat groot. Voor vele Hollandfche Magen, moeten de giften niet te groot zijn; doende eene kleine *Dosis* daarvan meestentijds het zelfde nut. MEDICUS gaf in hardnekkige Rot-

het kort voor den Aanval in de Allendaagfche en Anderendaagfche koortfen, en bij voorkeur boven den Koortsbast, omdat eenige giften daarvan reeds toereikend waren, om de koorts weg te nemen. Daar in de dubbelde Anderen- en Allendaagfche koortfen, de koortsvrije tijden slechts kort zijn, en het *Ammoniakzout* alleen in die tufchentijden kan worden toegediend, zoo heeft MUYs daarvan nooit eenig nadeel waargenomen, en niet ligtelijk inftortingen daarop zien volgen.

De reden, waarom dit Zout niet ligt inftortingen veroorzaakt, is, mijns oordeels, daarin te vinden, dat, na deszelfs gebruik en het wegne- men van de koorts, de Eetlust niet zoo fpoedig

koortfen ook twee *Dragmen* 's daags, telkens een *Dragma*. Zijne vijanden beschuldigden hem, dat zijne Zieken daarvan Keelontftekingen gekregen hadden. Meestal fchreef hij dit middel echter in eene kleinere mate voor. Het is alleenlijk, zonder eenig prikkelend bijvoegfel, gefchikt om in het warme jaarfaifoen te worden toegediend. In vochtige en koude Najaren was het, volgens de waarnemingen van MEDICUS, van geene uitwerking. Dit kon het ook niet zijn, omdat het in groote giften en zonder eenige prikkelende en verwarmende Bijvoegfels werd toegediend; terwijl hij zijnen Lijderen des avonds slechts een Poeder van den Koortsbast, maar 's morgens en 's middags telkens een *Dragma* van dit Zout voorfchreef.

terugkeert, hetgeen op het gebruiken van den Koortsbast en andere bittere middelen plaats heeft. Deze spoedig herstelde trek tot eten, ja vaak onverzadelijke honger, geeft aanleiding om de Maag te overladen. De Menschen eten op eenmaal te veel, en meer dan de Maag verdragen kan. Het *Ammoniak-zout* verzwakt meer of minder de Maag, en verdrijft den Eetlust, voornamelijk wanneer het zonder eenig prikkelend Bijvoegsel, en in groote giften wordt voorgeschreven. Bij de Soldaten, en zulke lieden waar men het overladen van de Maag op geenerlei wijze verhinderen kan, en in den zoogenaamden Hondshonger is dit Zout op zich zelf, of vermengd met andere middelen, ontegenzeggelijk van zeer veel nut, om de al te groote Prikkelbaarheid van de Maag te verstoppen en den trek naar spijsen te matigen.

§. 94.

Door het, eenige dagen lang, voortgezette gebruik van *Ammoniak zout* werd de Prikkelbaarheid van de Lever verminderd, en de kracht van Terugwerking (*Reactions-vermogen*) verhoogd. De onderdrukte Galuitlozing herstelde zich weder, er volgde eene afvoering van Gal naar den Twaalfvinger-darm, en dit veroorzaakte dagelijks

twee, drie, tot vijf gemakkelijke en verliggende Stoelgangen. In de min Aanhoudende koortsen (*Febres Subcontinuae*) openbaarden zich Tusfchenpoozingen; de gewone, zachte, Afloopende en eenen vrijen rusttijd houdende koortsen bleven, onderwijl het Galachtig Slijm op de Tong zich afscheidde en verdween, geheel weg, hetgeen ook in de min Aanhoudende koortsen, nadat er zich eene Tusfchenpoozing had geformeerd, niet zelden het geval was. Onder deze Ontlastingen verscheen de Ziektescheidende Uitslag aan de Lippen.

Wanneer de Opwelling van de Gal naar boven of onder eenige geweldige bewegingen in de Ingewanden veroorzaakte, dan bleef de koorts voortduren, en, volgens die omstandigheid, werden er dan Braak- of Afgang verwekkende middelen voorgeschreven. Maar waren de Lijders reeds in dezen toestand gebragt, hetgeen, doordien zij niet in het begin hunner ziekte in het Hospitaal kwamen, dikwijls plaats had, dan werden er terstond, zonder dat men vooraf het *Ammoniaksout* had laten gebruiken, Braak of Buikzuiverende middelen voorgeschreven.

§. 95.

De voorgeschrevene Braakmiddelen waren de Braakwijnsteen (*Tartris potassae stibiata*) of de

Braakwortel (*Ipecacuanha*), of beide zamengemengd, en wel meestal geschiedde het laatste; omdat door deze samenmenging de werking meer vermogend is, en het Braken gemakkelijker viel. De Braakwijnsteen, op zich zelf gebruikt, werkt niet zoo zeker naar boven, veroorzaakt ligtelijk vele geweldige, schielijk op elkander volgende en dus zeer afmattende Stoelgangen; terwijl hij, door deze samenmenging, genoegzame ontlastingen door Braken, en naderhand tevens zachte verliggende Stoelgangen te weeg bragt, iets dat de *Ipecacuanha*, op zich zelf gebruikt, niet doet. Aan sterke en niet ligt aangedane lichamen gaf VAN SWIETEN den Spiesglaswijn (*Vinum Antimonii*); ondertuschen schreef hij gewoonlijk een *Dragma* van den Braakwortel op wijn afgetrokken voor.

De vermenging van den Braakwortel was des te noodzakelijker, doordien hij een uitstekend vermogen bezit, om de Krampen in de Maag en Darmen en de daardoor veroorzaakte medelijdende (*sympatistische*) Krampen van andere deelen, die zich in dit tijdperk van Galopwelling bijzonder openbaren, te verhoeden en weg te nemen. De Verstijving en de toevallen van Slaapzucht en Beroerte, die nu volgden, waren *Symptomata* van de Opbruifching der Gal, of gevolgen van het verplaatsen der Ongefeldheid van de Lever

en Darmbuis op het algemeene Werktuig des gevoels en op de Zenuwen, die tot gewaarwording en de uitoefening der vrijwillige Bewegingen geschikt zijn, verschijnselen eener onvolkomene Ziektescheiding. In beide gevallen deed de Braakwortel den voortreffelijksten dienst.

§. 96.

Ingevalle er zich, na verloop van eenige dagen, op nieuw wederom teekenen van opwelling van Gal naar boven openbaarden, of mislagen in de manier van leven begaan waren, dan werden de Braakmiddelen herhaalt, iets dat echter zelden noodzakelijk was. Het behoorlijk en vroegtijdig toedienen der Braakmiddelen verwekte, wanneer zij aangewezen (*geindiceerd*) waren, vrijwillige Brakingen en Boord (*Cholera*), waardoor dan de geweldige en pijnlijke Ontlastingen gestuit werden.

Niets is nogtans nadeeliger, dan het dadelijk bij het begin der ziekte te vroeg toedienen van Braakmiddelen in het tijdperk der zoogenoemde *Raauwheid*, waartoe men enkel door den bitteren smaak verleid wordt; of wanneer men handelt zonder op teekenen, tijd en omstandigheden acht te slaan, als de stoffen op de Tong zitten vastgekleefd, en voornamelijk, indien het Braak-

middel op eenmaal en niet Lepelwijze wordt toegediend; wanneer, door de eerste giften van den Braakwijnsteen, de Kramp in de vaten van de Lever niet vermindert, en zij tot Afscheiding en Uitlozing der Gal worden voorbereid. Zulk eene wijze van handelen legt den grond tot Ontstekingen, er ontstaat eene aanhoudende, vruchteloze en benaauwende Braaklust, en dit alles is hoogst schadelijk. Dus te handelen is nadeeliger, dan wanneer men in het geheel geene Geneesmiddelen gebruikt, en Koking en Scheiding volmaakt aan de natuur wordt overgelaten. Had er ondertusfchen eene overlading van de Maag plaats gehad, en de natuur pogingen aangewend om de *Gastrische* Stoffen uit te lozen, dan werden zij dadelijk in het begin door Braakmiddelen uitgedreven.

Zachte verkoelende Baikzuiverende middelen doen hier die kwade en nadeelige uitwerkingen niet, zij verminderen de Prikkelbaarheid van de Lever, voeren de *Gastrische* Stoffen langs de Darmbuis naar buiten uit, en zijn in het begin der ziekte altijd van nut geweest. Was het Ligchaam verftopt, dan deed men bij bovengenoemd *Ammoniak* mengfel (*Mixtura Ammoniacalis*) een Grein Braakwijnsteen. Deze manier

van

van handelen werd door HIPPOCRATES (*) reeds aangeprezen, als hij zegt: *dat men de Stoffen, die men behoort uittedrijven, daar henen moet leiden, werwaarts zij het meest naar toe hellen, en wel langs daartoe geschikte en de naaste wegen. Zijn er Buikzuiveringen noodig, dan naar boven en onder. Maar helt de Natuur tot geen van beide over, dan schijnt de Stoelgang daartoe het verkieslijkst te zijn; en de ondervinding bevestigt het nut daarvan.*

De Braakmiddelen werden in den Morgenstond, als er een koortsvrije tijd (*Apyrexie*) of Aflating (*Remissio*) plaats had, ingegeven. De Walgingen en Brakingen hielden spoedig, na het uittedrijven der Stoffen, op, bleven zij echter aanhouden en werden zij door geene Stoelgangen, waarmede deze Toevallen gewoonlijk pleegden af te laten, opgevolgd, dan werd den Lijder een Krampstillend Geneesmiddel, als *Hoffmann's-droppels*, of een weinig verzoete *Salpeter-geest* op zich zelve, of met wat Pepermunt-water (*Aqua Menthae piperitidis*) toegediend. Na het Braken en somtijds na het *Laxeeren*, gaven BOERHAAVE (†) en VAN SWIETEN, om den Zie-

(*) HIPPOCRATES *de Affectionibus*, pag. 519. *Aphorism.* Sect. I. Aph. 21.

(†) DE KOKER gaf, volgens BOERHAAVE, des avonds een

ken naar Ziel en Ligchaam rust te verschaffen, pijnstillende Middelen, een zacht Heulsapmiddel.

Door de Ontlasting en weldadige schudding des geheelen Ligchaams, die door de toegediende Braakmiddelen werd veroorzaakt, bleef de koorts menigmaal weg, of er ontstonden in de min Aflattende koortsen, Aflatingen van langeren duur, of ook wel eene *Apyrexie*; zelfs verliet de koorts den Lijderen dikwijls geheel en al.

§. 97.

Bijaldien de in de Darmbuis opwellende Gal niet door de tevens plaatshebbende eigenschap der Braakmiddelen, korten tijd daarna, werd uitgedreven, derzelve werking ten dien opzichte niet voldoende was, het gebruik van Braakmidde-

middel, dat hij Goddelijk noemt: zie hier het voorschrift:

R_o *Amygd. dulc. decort. N^o. vj.*
Sem. Pap. alb. unc. β.
F. c. aq. Flor. Rhaead. unc. vj. Emuls.
adde Conserv. moror.
Aq. Cinaman ā dr. II
Opii pur. gr. i.
Syr. Papav. alb. unc. β.

D.

len door bijkomende omftandigheden niet was aan te raden, en de Gal in eene te groote hoeveelheid en van eene kwade gefteeldheid in de Darmen aanwezig was, dan werden er zachte *Laxantia* voorgefchreven, die, behalve dat zij de Ontlasting bevorderden, de te groote Prikkelbaarheid verdoofden, verkoelden enz. enz. Men gaf ten dien einde *Manna*, *Tamarinden*, *Wynsteenroom*; waren er fterkere Ontlastmiddelen noodig, dan vermengde men daarmede *Senebladen*; fchreef het *Electuarium lenitivum* voor, en gaf, naar omftandigheid van zaken, *Rhabarber* met *Sal Ammoniak*, *Tartris Potasfae acidula depurata* of *Sulphas Potasfae Sulphurosum*. Een afkookfel van *Tamarinden*, zure dranken, een verkoelend *Dieet*, de in *Holland* bij Zieken in gewoon gebruik zijnde Karnemelk, en de daaruit bereide dranken en fpijzen, zijn menigmaal alleen voldoende om eenen zachten Buikloop te onderhouden, de, door de ongefteeldheid der Lever in het Darmkanaal uitgefteorte Gal weg te voeren, de *crisis* te bevorderen, en alle beletfelen uit den weg te ruimen.

Ondertusfchen behoorde de Ontlasting altijd matig en gefchikt te zijn naar de krachten des lijders en den aard der ziekte. Zoodra de Stoelgangen geene verligting bijbragten, den Ziekte-toefland niet verbeterden, de hevigheid van de

koorts niet verminderde, de min Aanhoudende koorts geen Tusschenpoozend verloop aannam, en het Tusschenpoozende zonder gunstige veranderingen voortduurde, terwijl de bestendige toevloed van Gal aan de steeds toenemende zwakte moest worden toegeschreven, dan liet men den den *Cortex Preuvianus*, *Calamus Aromaticus* enz. enz. toedienen; door gebruik van welke middelen de zwakte verbeterd en de koorts verdreven werd.

§. 98.

Deze hier aangeprezene wijze van Genezing, die, in de verhoogde Prikkelbaarheid, en ingevalle het vermogen van Tegenwerking (*Reactie*) niet te zeer verzwakt was, te pas kwam, en in gewone Doorgaande koortsen bijna algemeen kan worden aangewend, kon men hier, slechts bij weinigen, in het werk stellen, zij was enkel geschikt voor goede Ligchaamsgestellen van Inborelingen, en maar bij weinigen der voormalige Krijgsgevangenen; bij laatstgemelden was, tijdens dat zij aankwamen en in het groote Hospitaal te *Leiden* werden opgenomen, de koorts Aanhoudend, en, al was zij zelfs Tusschenpoozend, van kwade Toevallen vergezeld; de Prikkelbaarheid en het Werkingsvermogen waren zeer verzwakt, de Levens-

krachten diep weggezonden, of de Prikkelbaarheid was, in de groote zwakte van het Tegenwerkingsvermogen, zelfs nog tamelijk verhoogd. — Tevens openbaarden zich bij zeer velen, vooral in het heete Jaargetijde, eene neiging tot ontbinding der Vochten en Uitmergeling.

§. 99.

Ingevalle de Prikkelbaarheid van het Hart en der Slagaderen nog zeer verhoogd, en het Werkingvermogen verzwakt was; bijaldien de Hete, Benaauwdheid en Onrust groot, maar de Pols klein en hard, en de Huid droog waren, daar nam men met nut zuren te baat. In even gelijke Gesteldheid van de Lever deden inwrijvingen van Kwikzalve aan de regter Bovenbuiks zijde goeden dienst. Zeer zachte verkoelende Buikzuiverende middelen, die binnen vier-en-twintig uren eenige Afgangen veroorzaakten, kwamen zeer te pas, zij verminderden de Prikkelbaarheid van de Lever en het Vaatgestel, zij vermeerderden de onderdrukte Galafscheiding, en gingen de Ophooping van bedorven Stoffen in de eerste wegen, die in het vervolg aanleiding geven tot Roosachtige Ontstekingen, uitputtende Buikloopen, en Opspanning van den Buik (*Meteorismus*) en Koudvuur veroorzaken, te keer. —

Amandelmelk als een gewone drank doet veel dienst; laauwe baden hadden eene goede uitwerking. Prikkelende en Versterkende middelen, die men juist naar den trap van zwakte tracht afmeten, komen hier niet te pas, zijn veroorzaken Ontsteking van de Lever, en zetten de Geelzucht, die gewoonlijk daarmede verbonden is, meer en meer aan. Worden zij toegediend, dan worden zij meestentijds weder uitgebraakt en veroorzaken eenen aanhoudenden vruchteloos en benaauwendenden Braaklust, die den toestand des Lijders zeer veel verergerd, en de krachten spoedig uitput. Na eenen zachten Buikloop, doet de *Spiritus Mindereri* met *Aqua destillata florum Sambuci* en *Oxymel Simplex* goeden dienst, waardoor de Afgang wordt onderhouden, en, bij verminderde Prikkelbaarheid, de weg gebaad tot het gebruiken van Versterkende en opwekkende middelen. Men moet in dit geval niet spoedig tot het gebruik van den Koortsbast overgaan, die alleenlijk dan met vrucht wordt voorgeschreven, als de Prikkelbaarheid weder behoorlijk is geregeld, zijnde die, tijdens het heete Jaarfaizoen, in de Galkoortsen dikwijls bovenmate verhoogd. De Hollandsche Geneesheeren kunnen zich voor het al te vroegtijdig gebruik van de *Kina* niet genoeg wach-

ten (*) en de dagelijksche ondervinding bevestigt ook het nadeel van denzelfven in die omstandigheden. Het overgaan dezer ziekte in eene Rotkoorts, waarvoor men zoo zeer beducht was, en dat men door het vroegtijdig toedienen van den Koortsbast en Slangenwortel (*Serpentaria*) poogde tegen te gaan, werd, door deze manier van handelen, bevorderd. —

Was, onder het gebruiken van bovengenoemd middel de Prikkelbaarheid sterk afgenomen, dan ging men tot het gebruik van de *Kamfer* over, en wel in het begin slechts één grein om de twee uren, en werd tevens de Koortsbast met Wilden Valeriaan en Slangenwortel voorgeschreven. Door het gebruik dezer middelen, welken de Maag nu gemakkelijk verdraagt, en wier werking door derzelve vermenging met *Hoffmann's-Droppels* of *verzoete Salpeter geest* wordt aangezet, verheft zich de Pols, en de koorts wordt minder. Het steeds meer en meer toene-

(*) Naar het oordeel van DE KOKER waren in de door hem beschrevene *Epidemie* §. XLVII in het begin der ziekte alle heete Zweet en Zamentrekkende middelen; onder welk voorwendfel, vorm of hoeveelheid toegediend hoogst schadelijk enz. enz.; terwijl het ontijdig gebruik van den Koortsbast in het begin niet minder nadeelig was.

mend wegzinken der krachten vordert sterkere giften van *Kamfer* en der reeds aangewezenen vlugge prikkelende middelen. —

Men ondersteunde de krachten met Wijn, waardoor de snelheid en zwakte van den Pols opgeheven, de Zieke verkwikt, en de Scheiding of Afloop van de ziekte begunstigd en bevorderd worden. Van uitstekende goede werking was hier de Rhijnsche Wijn, en overtrof hierin ver den rooden Franschen Wijn; maar had er eene neiging tot Buikloop plaats, dan bekwam laatstgenoemde veel beter. Men liet dien den Zieken met water verlengd, en ook van tijd tot tijd onvermengd toedienen. MONCHY liet dagelijks een half Pint, en PRINGLE zijne Engelschen een geheel Pint daarvan gebruiken. —

§. 100.

Waren ondertusfchen de Prikkelbaarheid en het Tegenwerkings-vermogen bij de nieuwlings aankomene Zieken diep weggezonden, dan gaf men den *Koortsbast* met *Valeriaan* en *Slangenwortel*; in Buikloopen een Afkookfel van de *Wolferley* (*radix Arnica*) met Kaneelwater, of de *Cascaril*, en tevens *Kamfer* en Wijn. De *Kamfer* heb ik nogtans nooit sterker dan tot een half *Dragma* 'sdaags gegeven, doordien grootere giften

daarvan schadelijk waren, den kleinen radden Pols hard maakten, en ophoopingten naar het Hoofd te weeg bragten.

Zoo noodzakelijk hier de *Cortex Peruvianus* en deszelfs rijkelijk gebruik was, ten einde den aanleg der Vochten tot eene rottige ontbinding te verhinderen, en den uitmergelenden toestand des Lijders te verbeteren en weg te nemen, vooral omdat de koorts den vorm had aangenomen van eene Aanhoudende koorts, die uit Aanvallen van ineenloopende Tusschenpoozende koortsen bestonden, zoo was de wijze van toediening van denzelven in Poeder, dat anderszins het vermoendst middel is om de koorts wegtenemen, nogtans hier in het geheel niet goed, maar wel in later tijdperk der ziekte, als de Maag door een Afkooksel van de *Kina* en de daarmede vermengde vlugge prikkelende middelen reeds was voorbereid, om ze naar behooren te kunnen verdragen. Wordt deze schors te vroeg, voor dat de koorts langere Aflatingen begint te maken, toegediend, dan veroorzaakt zij Braking, Buikloop of Verstopping. Bij sterk toenemende zwakte kan men het *Extract* van de *Kina* met een Afkooksel daarvan, als ook met vlugge opwekkende middelen verbinden. Intusschen behoort dit middel, zoodra de Maag het verdragen kan, in poeder te worden voorgeschreven. Men kan

van twee *Dragmen* tot een half ounce poeder van *Kina* met een sterk afkookfel deszelfden middels vermengen, en hetzelfde, door bijvoeging van Opwekkende middelen als *Hoffmann's Droppels Kaneelwater*, gemakkelijker maken om te verdragen. Men verbetert daardoor de Ongesteldheid van de Lever en neemt tevens de koorts weg. In deze min Aanhoudende koortsen, kan geen koortsvrije Tuschentijd in aanmerking komen, om denzelven alsdan te doen innemen, om om reden, dat er zoodanig een Tuschentijd geen plaats heeft. De Koortsbast moet aanhoudend worden doorgebruikt, en men moet de Giften daarvan naar den graad der zwakte doen opklimmen. Daardoor worden de kwade Toevallen weggenomen en de koorts gestuit. Wanneer de Tong, onder het gebruiken dezer middelen, vochtig werd, de kwade Stoffen zich ontwikkelden, de Pols zich verhief, de Gal weder behoorlijk werd afgescheiden, het Ligchaam verstoppt en de Buik was opgezet, dan gaf men, ter bevordering van eenige Stoelgangen en het dagelijksche onderhouden van dezelve, een Poeder *Rhabarber* in, terwijl men inmiddels met het gebruik der *Kina* voortging.

De opwekkende en versterkende Geneesmiddelen bekwamen en bekomen, zo in heete als Tuschenspoozende koortsen, het beste dan, wan-

neer derzelve gebruik ten gevolge heeft, dat de Lijders twee of driemaal 's daags Stoelgang hebben. Had er eene Verstopping van eenige dagen lang plaats, dan moest de Afgang door een Klisteer bevorderd worden. —

§. 101.

In de Ontsteking van de Lever deed het inwrijven van *Kwikzelve* in den omtrek van de regter Bovenbuiks zijde veel dienst. In de Ontstekingen van de Maag en Darmen werd bij herhaling, en slechts als een roodmakend middel, een groote Spaansche-Vliegpleister met *Kamfer* aangelegd.

De aangewezen en voorgeschrevene middelen voldeden regelijker tijd aan het oogmerk ter verdrijving van Wormen, wanneer die aanwezig waren; men handelde in dit geval naar den praktischen regel van den Geneesheer VAN DEN BOSCH, (*) als hij zegt; *men moet in Gal en vooral in Slijm-Galkoortsen met Wormen, gedurende den geheelen loop der ziekte open lijf doen houden; en dat wel, zoo het mogelijk is, door zachte middelen, ten einde de koorts niet worde aangeziet. Kan men nogtans langs dezen*

(*) *Constit. Epid. Verminos.* pag. 126.

weg het voorgestelde doel niet bereiken, dan behoort men, tusfchen de dagen van Ziektescheiding, meer vermogende middelen toe te dienen. — Het is bijzonder omtrent den tijd der *Critische* Ontlastingen en in het begin van de koorts, dat de Wormen zeer hevige toevallen veroorzaken.

Bittere, Specerijachtige en versterkende middelen tegen de Wormen komen alleen dan te pas, wanneer in het algemeen prikkelende middelen van dien aard met voordeel worden toegediend. Ingevalle de Prikkelbaarheid zeer verhoogd is bezitten de Mijnstoffelijke zuren (*Acida Mineralia*) het vermogen om de Wormen afte drijven. De Worm afdrijvende middelen werken het best in het begin en op het einde der ziekte, wanneer de groote veranderingen, die in de Darmbuis voorvallen, vijandelijk op dezelve werken, en hen in beweging stellen. In de *Crisis* worden zij, even als de andere *Gastrische* Stoffen, door de werking de Darmen naar buiten gedreven. Gedurende het geheele verloop van de koorts blijven zij, wanneer zij in den beginne niet ontlast worden meestentijds zitten, niettegenstaande de sterkste Worm afdrijvende middelen worden toegediend; zij verwekken geene aanmerkelijke toevallen, maar zoodra het tijdperk van Ziektescheiding zich voordoet, willen zij boven

of onder uit, en dan behoort de Geneesheer hunden weg te banen, de Ontlastingen te bevorderen, en de nieuwe voortteling van Wormen door het versterken der Ingewanden tegen te gaan. —

§. 102.

Met de verandering van het weêr en de schielijke verwisseling van de groote hette met gevaarlijke koude, en het vochtig koude Herfstfaizoen ontwikkelde zich de Zinkingachtige (*catarrhale*) Gesteldheid. Hoest, Verkoudheid, Buikloop, die niet zelden vergezeld ging [met Persingen en Afgaan van Bloed, Zinkingpijnen en Belroos, die in deze Omstandigheden de heerschende Ziekten formeeren, en de gemeenschappelijken aard dezer Ongesteldheden aan den dag leggen, waren de ziekten die zich met de *Epidemische* koorts veréénigden. De Slijmasscheidende Werktuigen schenen nu het meest te lijden, en de Ongesteldheid van de Lever was thans van weinig belang, maar de zwakte van het geheele ligchaam en de neiging tot toevallen van Slaapzucht liepen des te meer in het oog. In de Zinkingkoortsen, die in het Najaar gevolgen zijn van de Galkoortsen die in den Zomer hebben geheerscht, openbaren zich menigmaal

toevallen van Slaapzucht. SYDENHAM en GRANT hebben zoodanige *Epidemieën* waargenomen, maar zij hadden in het begin het kenmerk der *Synocha* en vorderden Aderlatingen. De geweldige, op bepaalden tijd en met geregelde Aanval- len terugkeerende Hoest, werd in het vervolg door GRANT, terwijl hij bij de Geneeswijze van SYDENHAM geen baat vond, door den Koortsbast weggenomen.

§. 103.

De geaardheid der koorts, derzelver vermen- ging met Zinkingachtige Toevallen, de aanleg tot Roosachtige Ontstekingen en Gal- en Slijm- stoffen in de Maag en Darmbuis vereischten in het begin zachte Buikzuiveringen; terwijl de zwakte het noodzakelijk maakte, om vroegtijdig tot het gebruiken van den Koortsbast over te gaan, en dien met vlugge opwekkende middelen als *Va- leriaan* en Slangenwortel te vereenigen, en te- vens de *Kamfer* te doen toedienen. De Zin- kingachtige Ontsteking en de onderdrukte wer- king van de Huid waren oorzaak, dat de Geest van MINDERER (*Spiritus Mindereri; Acetis Am- moniae liquida*) in den aanvang der ziekte zeer veel nut deed, en in het vervolg de vlugge Loogzouten, vermengd met bovengemelde mid-

delen, met vrucht werden voorgeschreven, terwijl de Spaansche Vliegpleisters ook van eene voortreffelijke uitwerking waren. In den Zinkingachtigen, met Persingen gepaard gaanden Buikloop deden, wanneer er geene buitengewone toonloosheid of verzwakking der Ingewanden plaats had, en andere medewerkende en boven reeds gemelde oorzaken aan derzelver werking niet hinderlijk waren, lijmerige middelen en vooral het Heulsap zeer veel dienst.

De *Spiritus Mindereri* doet in het begin der Zinkingkoortsen, na voorafgegane zachte Buikzuiveringen, en wanneer er nog geene bezwarende Toevallen aanwezig zijn, zeer veel nut; verhindert, onder een Aftreksel van *Valeriaan* gemengd, zeer dikwijls de ontwikkeling van kwaadaardige Toevallen, en brengt door het verwekken van een overvloedig *Critisch* Zweet de ziekte ten einde. De lof door BOERHAAVE (*)

(*) BOERHAAVE, in zijne *Elem. Chem. Procesf.* 108, zegt: „dit vocht is niet alleen het doordringendst van alle „middelen die op het menschelijk ligchaam werken, maar „het oefent zijne vermogens uit zonder eenige doorknaging, en het gaat door zijn bederfwearend vermogen tevens op eene schoone wijze de ontbinding der „vochten te keer, waarom men bezwaarlijk een voortreffelijker openend, verdunnend, uitwaseming en „zweet bevorderend middel verkrijgen kan.”

daaraan toegezwaard, waaraan ook PRINGLE en andere groote Mannen hun zegel hechteden, en die door dagelijksche ondervinding bekrachtigd wordt, is oorzaak dat dit middel in het begin van koortsachtige Ongesteldheden, over het algemeen in *Holland*, wordt voorgeschreven, en wel des te meer om dat de *Catarrhale* zamenging zoo veelvuldig is.

De enkele Verkoudheid, waarvan de Tuschenspoozende koortsen vergezeld zijn, vordert geene bijzondere behandeling. De Verstoptheid van de van de Neus wordt door eene Oplossing van *Manna* in Melk, bij herhaling opgesnoven, aan het vloeijen gebragt, gaat zij gepaard met *Be-roos* in het Aangezicht, en met *Periodieke* Zinking-pijnen in het Hoofd, dan zijn Blaëttrekkende pleisters in den Nek aangelegd, warme Baden, zachte Buikzuiveringen en ten laastten de Koortsbast noodig.

De met Tuschenspoozende koortsen vereenigde *Catarrhale* Hoest, wordt verzacht door gewone Drop, of een Likmiddel van Amandel- of Boomolie, Heemststroop (*Syr. Althaeae*) met Suiker en Citroensap tot eenen aangename Smaak, en wijders door het aanhoudend drinken van een Aftreksel van Venkel (*herba Foeniculi*) met Zoethout. In ligte Najaars Verkoudheden prees VAN SWIETEN een Afkooksel van de vijf openende

Wortelen, een Afkookfel Zandelhout (*Santalum*), Klisfenwortel (*Bardana*) en Sasfafras, naar omftandigheid van zaken met Honig, Salpeter of Geest van *Minderer*, aan. Vermids de Koortsbast de verflapte Slijmklieren verfterkt, het rijp worden der fluimen bevordert, neemt hij den Hoest weg, en is met een Afkookfel van Yslandsch Mos (*Lichen Islandicus*), bij koud vochtig weder, het voornaamfte middel tegen de langdurige Borstzinkingen. Spaansche Vliegpleisters op de Armen ondersteunen deszelfs werking, terwijl zij, in vereeniging met gemelde middelen en het bijvoegen van Extract van witte Wilgen-bast (*Cortex Salicis albi*), spoedig de geweldige en afmattende fluimloozing matigen en den Hoest wegnemen. —

§. 104.

De *Komplieatie* van de Zinkingpijnen in de Leden met de Tufchenpoozende koorts heeft zeer dikwijls in het Najaar bij de Soldaten plaats. De Vochtigheid en Koude, en het Nachtwaken veroorzaken den *Rheumatismus*, waarbij zich de Tufchenpoozende koorts voegt. Hoe meer de Soldaat, door voorafgegane Koortsaanvallen, verzwakt is, en, na Dronkenschap, overmatigen Bijflaap enz., 's nachts de wachten betrekken

moet, aan de koude van den nacht en den regen zich blootstelt, en zijne natte klederen met geene drooge kan verwisfelen, des te eerder wordt hij door *Rheumatieke* pijnen aangetast.

In de met Zinkingpijnen vergezeld gaande Tusschenpoozende koortsen helpen in het begin, wanneer er Stoffen in de eerste wegen tegenwoordig zijn, het *Ammoniakzout* met *Rhabarber*; dan een Aftreksel van *Valeriaan* of *Kalmus* met *Spiritus Mindereri*; vervolgens de *Kina* met *Kamfer* en *Goudzwavel van Spiesglas*, en tot eenen gewonen drank *Camillen*, *Vlier* of *Lindenbloesem Thee*. Als de *Rheumatismus* zich had vastgezet, werden er dadelijk Blaëttrekkende pleisters aangelegd, en dit werd zoo menigmaal herhaald, tot dat de pijnen geheel ophielden. Men voorkomt daarmede, dat de ziekte niet langdurig wordt, en dit middel doet meer af dan alle vlugge Inwrijvingen, Stovingen, Baden en dergelijken, na welker vruchteloos gebruik men menigmaal overgaat tot het aanleggen van Spaansche Vliegen, hetgeen men terstond, bij den aanvang der ziekte, had behooren aantewenden —

§. 105.

In de Belroos van het Aangezicht en andere ligchaamsdeelen zijn uitwendig een aftreksel van

Vlierbloemen met *Spiritus Mindereri*, of een Stoving uit een Afkookfel van Vlierbloemen met Karnemelk van zeer veel nut. In de Blijvroos deden, volgens THUESSINK, de Zinkbloemen (*oxydum zinci*) met Vlierwater goeden dienst. Het Aderlaten is zelden noodzakelijk; maar men behoort in deze ziekte niets meer in aanmerking te nemen, dan, door zachte Ontlastmiddelen, bestendig open lijf te doen houden, en zich voor alle zulke dingen te wachten, die den toevloed van vochten naar het Hoofd bevorderen. Men behoort steeds door Zuurdeeg en Mosterdpappen eene afleiding te maken. *Kamfer* en Spaansche Vliegpleisters doen kwaad, doordien zij opzettingen naar het Hoofd veroorzaken, en tot het ontstaan eener Ontsteking der Hersenvliezen aanleiding geven. VAN DEN BOSCH prijst, in zijne bovengemelde Verhandeling, tegen de Belroos gebrande Hertshoorn met Conferf van Vlier aan, dat de gemeene lieden op het Eiland *Goedereede* gewoon zijn te gebruiken, en welk middel ook veel dienst doet wanneer er tevens Wormen aanwezig zijn. Zinkbloemen met Stijffel, *Kamfer* en Heulsap gemengd, bevond THUESSINK in de Belroos een voortreffelijk middel te zijn. Ik ondervond echter dat vochtige Stovingen (*Epithemata*) altijd meer dienst deden dan drooge, en dikwijls was een mengfel uit drie deelen Water en een deel Azijn genoegzaam

toereikend; waren de door de Roos aangetaste deelen zuchtig opgezwollen, dan werd daar onder een weinig roode wijn of Loodfuiker gemengd. In de heete Roos doet GOULARDS Water met Kamfer-Wijngceest en vloeibaar Heulsap veel voordeel. Inwendig waren zachte Ontstekingswerende Buikzuiveringen, als mede een Afkookiel van Klisfenwortel, Graswortel met Vlierstroop, *Spiritus Mindereri* en zachte Spiesglasmiddelen van de beste uitwerking. De op de Belroos volgende Tusschenpoozende koorts werd door de *Kina* weggenomen. —

§. 106.

De gewone, eenen bepaalden rusttijd houdende Tusschenpoozende koortsen waren oorspronkelijke of meestal terugkerende dubbelde Anderendaagsche koortsen, of Allendaagsche en Derdendaagsche koortsen met of zonder Zinkingstoffen, maar voornamelijk gepaard met eene ongesteldheid van de Milt of der Darmscheelsklieren, en van de Slijmklieren des Darmkanaals, of ook wel van alle deze deelen te gelijk. Bestonden er ophooping van Slijm, dan waren het *Ammoniak*-zout en de *Rhabarber* van goede uitwerking. Tot genezing van dezelve waren groote giften van den Koortsbast op zich zelve, of vermengd met andere versterkende middelen, noodig. De Doorgaande en Landeige-

ne geaardheid der ziekten en de gesteldheid van het Weder vorderde zulks, en daarom behoort de *Kina* des te meer, rijkelijk en in verbinding met andere Specerijachtige opwekkende middelen te worden toegediend, wanneer de Lucht bij aanhoudendheid vochtig en koud is, hetgeen bijzonder in het Najaar in *Holland* plaats heeft. Dit heeft GRANT (*) in de *Nederlanden* ondervonden. Nog in het jaar 1749 geloofde hij de hardnekkigste en langdurigste Tusschenpoozende koortsen door Braakmiddelen, het gebruik van *Ammoniak-zout*, *Camillen* en Hui van *Geitenmelk* te kunnen genezen. Er kwamen in dien tijd, ter plaatse alwaar hij zich in *Engeland* ophield, vele Zieken van de in Hollandschen dienst staande Schotsche Regementen terug, die men had afgedankt, omdat men bij hen vruchteloos de proef had genomen, om de koude koorts, waaraan zij leden, met middelen van allerlei aard te genezen. Bij allen bragt hij in korten tijd eene volkomen Genezing tot stand. Hij nam om die reden, toen hij naar *Holland* overstak, zijne dagelijksche Aanteekeningen mede, en geloofde met zijne Geneeswijze aldaar even gelukkig te zullen slagen als in *Engeland*. Spoedig echter ondervond hij,

(*) Waarnemingen omtrent de Natuur en Genezing der koortsen.

dat zijne afgedankte Krijgslieden hunne Genezing meer aan de Luchtsgesteldheid, dan aan zijne middelen te danken hadden. —

Thans door deze en meer andere Waarnemingen overtuigd, zag hij de noodzakelijkheid van het gebruiken van den Koortsbast in, en bevond, dat dezelve bij vochtig, mistig en koud weder in groote giften en vermengd met opwekkende Zweetdrijvende middelen moet worden toegediend. Hij vermengde dit middel met *Theriak* en eenige Loogzouten. Ook bevorderde hij de Genezing door het aanleggen van Blaêrtrekkende pleisters. De vereeniging der Tuschepoozende koortsen met *Catarrhale* en *Rheumatieke* toevallen maken het aanwenden dezer middelen en derzelve vermenging met den Koortsbast noodzakelijk en voordelig. Het toedienen van de *Kina*, onder een Aftreksel van *Valeriaan* met Geest van MINDERER en poeder van *Kamfer* en *Goudzwavel van Spiesglas*, doet in de Zinkingen denzelfden goeden dienst als in den *Rheumatismus*.

Groote giften van den Koortsbast zijn, bij de Hollandsche Soldaten, in het vochtig koude Najaar vooral noodig, en het vermengen van denzelfden met Jenever bevordert, wanneer zij daaraan gewoon zijn, bij uitnemendheid de Genezing. In groote lange magere ligchamen heeft men veel-

tijds eens zoo veel noodig, als bij menschen van eene kleine en middelbare gestalte.

§. 107.

Ter Genezing van de gewone Afloopende koortsen bediende men zich, bij de toenmalige groote duurte van den Koortsbast, zelden van dit middel op zich zelve, maar men vermengde het met andere Koortsmiddelen, of schreef ook alleen Plaatsvervangende middelen (*Surrogata*) voor. Men nam echter, wanneer er een dringend gevaar aanwezig was, deszelfs duurte in geene aanmerking, maar schreef het in eene zoo groote hoeveelheid voor, als naar den Aard en Gesteldheid der ziekte noodzakelijk was; de Koortsbast blijft, ondanks de grootste lof, dien men, ter stuiting van de Tusschenpoozende koortsen, aan andere middelen toezwaait, altijd het eerste en voornaamste Geneesmiddel, uithoofde dat hij, buiten zijn eigendommelijk (*Specifiek*) Koortsverdrijvend vermogen, nog de gaaf bezit, om, op eene hoogst weldadige wijze, de gansche bewerktuiging des ligchaams aantetasten, deszelfs geheel zamenstel te verbeteren, bij aanhoudendheid te versterken, en de weder-instortingen te verhoeden. —

§. 108.

De middelen, waarvan men zich, buiten de *Kina*, ter Genezing der bovengemelde *Epidemische* koorts en tegen de koortsen in het Algemeen bediende, waren, wanneer het er op aankwam om de koorts te stuiten, voornamelijk de volgende. —

I. De *Kalmus* wortel (*Acorus*, *Calamus Aromaticus Linnaei*). Men gaf dien in poeder met gelijke deelen *Kina*, en, wanneer de Maag der Zieken deze middelen op die wijze nog niet goed konde verdragen, in een Aftrekfel. Zelfs doet het geen nadeel, wanneer men daarvan een zacht Afkookfel laat gebruiken. Het scheen mij zelfs toe, dat hij dan krachtiger is, en men, met minder daarvan te doen gebruiken, het zelfde oogmerk bereikt. Deze Plant groeit in de Grachten en Waterleidingen in den omtrek van *Leijden* in zoo groote menigte, dat men de Hospitalen van de geheele Hollandsche Armee, wel bijna met eenen voorraad voor een geheel Jaar, daarvan zoude kunnen voorzien. Wanneer het alleen daarop neder kwam, om de krachten van de Maag en der Darmbuis optewekken, en men meer op Zwakheid (*krachteleosheid*), dan op Zwakte (*gebrek aan zamenhang der enkelvoudige vaste deelen*) moest acht

flaan, was deze Wortel een zeer voortreffelijk middel. Hij deed daarom veel dienst om de Maag tot het gebruik van den Koortsbast voor te bereiden, dien beter ter verteringe geschikt te maken, en deszelfs krachten, bij vochtig koud weder en slijmachtige gesteldheid, te verhoogen.

II. De onderscheidene soorten van Wilgenbast, als witte Laurier en Vijfmannige Wilg (*Salix alba Laurea, et Pentandria*). De verbinding van den Kalmus met den Laurier Wilg verschafft een goed bruikbaar plaatsvervangend middel. Door de vereeniging dezer beide middelen verkrijgt men eene Spankracht bevorderende (*Tonische*), versterkende, en de gezonkene vermogens opwekkende Artsenij, waarmede men, ingevallen van noodzakelijkheid, de Koorts verdrijven en de Instortingen verhoeden kan. De krachten van dit zamengesteld middel worden, door het bijmengen van de *Kina* of van het IJzer Vitriool (*Sulphas Ferri, Vitriolum Martis*), of van beide tegelijk, naar de omstandigheid en de hardnekkigheid van de koorts, versterkt. —

III. Het *Quassihout*, de *Gentiaan* wortel, de *Alsem* (*Absynthium*) en andere bittere middelen waren dikwijls alleen genoeg in staat, om, naar gelang der zaken, in den vorm van Afkooksel, *Extract*, in *Tinkturen*, of op eene andere wijze voorgeschreven, de koorts te verdrijven, vooral

wanneer zij nog niet lang geduurd had, het weder niet zeer koud geweest en het Ligchaamsgestel niet te zeer verzwakt was. Indien de Zieken langen tijd zonder eenige vrucht ter genezing van de koorts, maar desnietteenstaande met voordeel, ter verbetering van het lichamelijk gestel, de *Kina* gebruikt hadden, dan hielpen dikwijls deze middelen als nieuwe en ongewone prikkels om de werkzaamheid van de Maag op te wekken, en het gelukt menigmaal de koorts op die manier geheel te stuiten. Brandewijndrinkers kunnen de bittere Aftreksels op Wijngeest, gemeenlijk veel beter verdragen, dan een Afkooksel of een waterachtig *Extract* van *Kina*. Slechts weinig menschen kunnen den Koortsbast in poeder verdragen, en wil men dit laten doen, dan moet men, om hem te doen verteeren, daarvan kleine giften voorschrijven, en eene goede teug Brandewijn laten toe drinken.

IV. Het IJzer Vitriool heeft, in verbinding met den Koortsbast en Goudzwavel van Spiessglas, een uitstekend vermogen tot stuiting van hardnekkige Allen- en Derdendaagsche koortsen. Wanneer de *Kina* goed is, en men er zeker op aan kan, dat dit middel, op gemelde wijze vermengd, behoorlijk gebruikt wordt, dan kan men zich omtrent het stuiten van de koorts op vrij goede gronden verzekerd houden. De gift van het

IJzer Vitriool en Goudzwavel van Spiesglas wordt naar den loop der koorts, de gesteldheid des Ligchaams enz. enz. vermeerdert of aangezet. —

Men vermengde een Scrupel IJzer Vitriool en en even zoo veel Goudzwavel van Spiesglas met een Once *Kina* poeder, en maakte dit mengsel, met eene gelijke hoeveelheid Kaneel-water en eene of andere smakelijke Stroop, tot een *Conserf* of Likmiddel, waarvan de Lijder om het uur of om de twee uren een brokje moest innemen. Alhoewel deze samenmenging juist niet volgens Scheikundige grondregels is, zoo heeft de ondervinding mij nogtans geleerd, en voorname Geneesheeren stemmen daaromtrent met mij overeen, dat men, bij de beproefde werkzaamheid van eenig zamengesteld Geneesmiddel, dit gebrek altijd niet moet verbeteren, en dus daarin geene verandering behoort te maken, ten einde het in deszelfs werking niet tegentegaan, of in het geringst te verzwakken. Door het vermengen ontstaan er dikwijls nieuwe verbindingen, die aan het Zamengestelde een bijzonder vermogen bijzetten.

EINDE VAN HET EERSTE DEEL.

Bij den Uitgever dezès is van de Pers gekomen en uitgegeven.

- J. ARNEMAN, *Materia Medica*, voor Heelkundige, naar de vijfde veel verbeterde uitgave van L. A. KRAUS, uit het Hoogduitsch, door N. C. MEPPEN. f 3 : - : -
- J. B. TROMMSDORFF, Leerboek der Artse-
neijmengkundige Proefondervindelijke Scheikun-
de, naar de derde veel verbeterde uitgave,
uit het Hoogduitsch, door N. C. MEPPEN,
met de nodige Aanmerkingen en eene Voor-
rede verrijkt, door C. G. C. REINWARDT,
Hoogleeraar in de Scheikunde en Natuurlijke
Historie, 2 deelen. f 5 : 8 : -
- G. SALOMON, Verhandeling over de Nuttigheid
der Schaambeensnede, met vier platen. f 3 : 5 : -
- Verhandeling over de Nuttigheid der Schaam-
beensnede f 1 : 5 : -
- J. D. HERHOLD, Longziekten, en wel in het
bijzonder over de Longteering, uit het Hoogd.
van A. SCHOENBERG, door W. R. v. BAERLE.
. f - : 18 : -
- J. HELLER, over de Doofheid. f 3 : - : -
- J. C. REICH en LOGGER, over het afzetten
der Ledematen, met pl. f 3 : - : -

D R U K F O U T E N .

Op Bladz. 7 Regel 1 staat: dat is lees: dat is,
13 tusfchen

Regel 7 en 8 — — — §. 7.

31 — 24 — vrijfel — vrij spel.

43 — 9 — op Maag — op deMaag.

47 — 5 — wederkeer- — wederkeer-
den, de.

60 — 12 — Rotaardige — Rotachtige.

64 — 3 — aangetast — daardoor
aangetast.

65 — 13 — loo pen — loop en.

86 — 1 — voor — voorname-
lijk voor.

87 — 1 — gemeenlijk — gewone.

97 — 1 — koortsvrije — koortsvrije
tijd.

105 — 5 — waren — waarlijk.

120 — 3 — om van duur — ook is zij te
te kunnen fchielijk, om
zijn van duur te
kunnen zijn.

130 — 23 — en bijzonder — en moet bij-
zonder.

172 — 9 — juist of — of juist.

233 — 12 — bestonden — bestond.

THE ASSOCIATED
D. R. U. P. O. U. T. E. N.

Op de... 12
... 13
... 14
... 15
... 16
... 17
... 18
... 19
... 20
... 21
... 22
... 23
... 24
... 25
... 26
... 27
... 28
... 29
... 30
... 31
... 32
... 33
... 34
... 35
... 36
... 37
... 38
... 39
... 40
... 41
... 42
... 43
... 44
... 45
... 46
... 47
... 48
... 49
... 50
... 51
... 52
... 53
... 54
... 55
... 56
... 57
... 58
... 59
... 60
... 61
... 62
... 63
... 64
... 65
... 66
... 67
... 68
... 69
... 70
... 71
... 72
... 73
... 74
... 75
... 76
... 77
... 78
... 79
... 80
... 81
... 82
... 83
... 84
... 85
... 86
... 87
... 88
... 89
... 90
... 91
... 92
... 93
... 94
... 95
... 96
... 97
... 98
... 99
... 100

F. J. C. SEBASTIAAN,

over de

Tusfchenpoozende

MOERASKOORTSEN.

F. J. C. SEBASTIAAN,

over de

Tusfchenpoozende

MOERASKOORTSEN.

F. J. C. BERTHIAUX

over 40

1880-1885

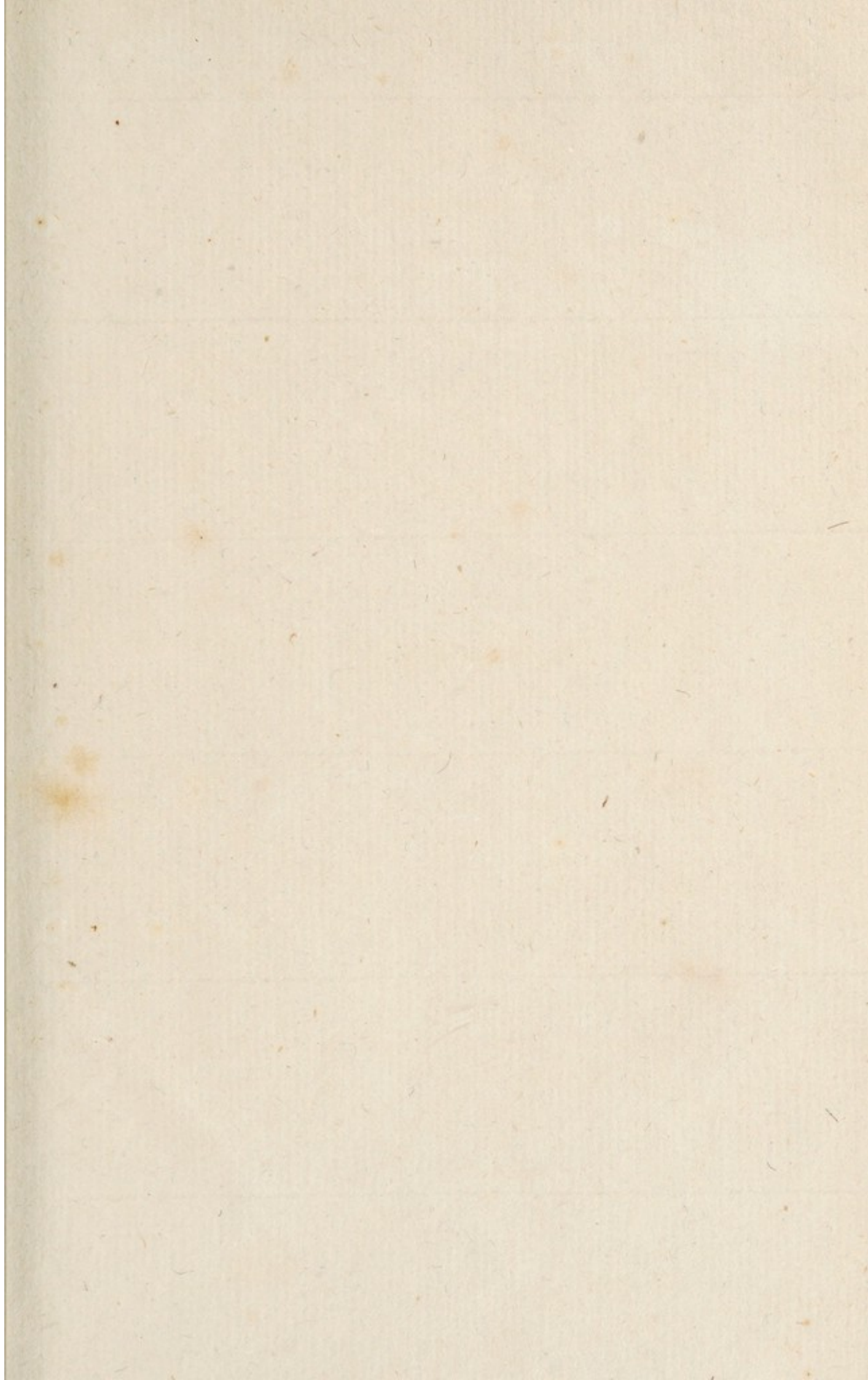
1885-1890

F. J. C. BERTHIAUX

over 40

1880-1885

1885-1890

2

